

ДЖЕК ЛОНДОН

ЗАЛІЗНА Г'ЯТА

КОСМОС

ЗАЛІЗНА П'ЯТА

.....
.....
~~No 189~~

„Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою; але їй теорія обертається в матеріальну силу, коли опановує маси.“
МАРКС.

ДЖЕК ЛОНДОН

ЗАЛІЗНА П'ЯТА

Переклав з англійської
ОСТАП НИТКА

Друге, переглянуте та
ІВАНОМ БАБІЄМ
ілюстроване видання

6.189

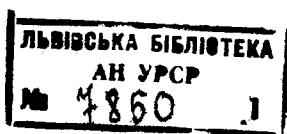

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ Т-ВО
ХАРКІВ — БЕРЛІН — НЬЮ-ЙОРК — ВІННІПЕГ
1923

Передрук заборонено

Printed by Max Mattisson
Berlin, Germany

Пам'яті
огненого борця за робітничу
революцію на Україні,

ЄВГЕНА НЕРОНОВИЧА

підло вбитого р. 1918
рідною чорною сотнею,
присвячено працю цього
перекладу.

I

МІЙ ОРЕЛ

Тихий літній вітер ворушить листя червоних дерев, а Дика Вода ніжними хвильками лащається до вкритого мохом каміння. В соняшнім свіtlі літають метелики; звідусіль підноситься дрімотливе гудіння бджіл. Так тихо та мирно, а я сижу тут, міркую і тривожусь. Саме цятиша й тривожить мене. Вона ніби не справжня. Весь світ у супокі, та це супокі перед бурею. Я напружу слух, всі мої чуття за якоюсь ознакою цієї неминучої бурі. О, вона вже не буде передчасною! Не буде передчасною¹.

Не велике диво, що я тривожусь. Я думаю та й думаю і не можу спинити думки. Я так довго була в тій гущавині життя, що мир і спокій гнітять мене і я не можу втриматись од спогадів про той божевільний

¹ Друга Революція була, найбільше, ділом Ернеста Евергарда, хоч і в співробіництві, звичайно, з європейськими ватажками. Зловлення й потасемна кара Евергарда були великими подіями р. б. 1932. Однак, він так ґрунтово підготував повстання, що його товариші конспіратори, після лише недовгої дезорганізації та зволікання, мали спроможність здійснити його плани. Вже після його кари його дружина оселилась в Уейк-Робін-Лоджі, невеличкій хатині в Сономських горах Каліфорнії.

ураган смерти та розрухи, що так несподівано був вибухнув. В моїх вухах ще стоять крики убиваних; я можу бачити, як недавно ще бачила¹, всі рани й каліцтва ніжного прекрасного тіла, жорстоку насильну розлуку з ним душ, що підносили свій стогін до Бога. От у яких умовах працюємо ми, бідні істоти, щоб досягти своєї мети — крізь різню й руйну пронести вічний мир і щастя на землю.

Тепер я самотня. Коли я не думаю про майбутнє, я згадую про минувшину, про те, чого вже нема більше — про моого орла, що б'ючи невтомними крильми, ввесь час простував до свого сонця — огненного ідеала людської волі. Я не можу бездіяльно сидіти й чекати на велику революцію, підготовану ним, дарма що нема вже його на неї глянути. Він присвятив їй свою мужність, віддав їй своє життя. Він створив її².

Так от, у ці тривожні часи вичікування, я починаю писати про свого чоловіка. Лишень я одна з його сучасників можу кинути досить світла на його характер, стільки шляхетний, що неможливо змалювати його надто близкучим. Це була велика душа; а як моя любов до нього переросла егоїзм, то найбільше я жалкую лишень за тим, що нема його тут, щоб побачити завтрашню зорю. Ми не можемо програти. Надто міцно й певно будував він. Горе Залізний П'яті! Ось скоро вже стягнемо її геть з придушеної нею людства. Як пролунає гасло, повстане робітниче військо цілого світу. Що прийде, тому в усесвітній історії не було ще нічого рівного. Солідар-

¹ Очевидно, вона згадує тут за Шіказьку Комуну.

² З повною пошаною до Евіз Евергард мусимо, однак, зазначити, що Евергард був лише одним з багатьох ватажків, організаторів Другої Революції. А тепер, оглядаючись через віки, з певністю можемо сказати, що коли б Евергард наївті і був тоді живий, — Друга Революція не мала б щасливіших наслідків, ніж які вийшли.

ність Праці забезпечено і оце вперше має прийти інтернаціональна революція, широка на ввесь світ¹.

Ви бачите, що нависло — воно до краю сповнило мене. Я так довго і так повно день і ніч жила ним, що воно ввесь час стоїть у мене в думці. От через що я не можу думати про свого чоловіка, не згадуючи про революцію. Він був душою її; то як же мені можна було б розлучити їх обох у думці?

Як я вже сказала, тільки я одна можу кинути досить світла на його постать. Добре відомо, що він невтомно працював для здобуття волі і тяжко бідував. Але як невтомно він працював і як нестерпуче бідував, те краще за всіх знаю одна я; я ж прожила з ним цих двадцять бурхливих літ і бачила і його витревалість, і невтомні зусилля, і безмежну відданість Справі, що за неї, лише два місяці тому, віддав він своє життя.

Я спробую писати безстороннє і росповісти тут, як Ернест Евергард увійшов у моє життя, як ми зустрілися з ним уперше, як поволі зробив він мене частиною себе і які неймовірні зміни перевів у моїм житті. Отже, ви зможете побачити його моїми очима і вивчити його, як я вивчila, у всьому, виключаючи лишень подробиці надто інтимні й дорогі для мене, щоб про їх оповідати.

Вперше ми зустрілися в лютому 1912 року, коли він прийшов до нашої господи в Берклі, як гість моого

¹ Друга Революція справді була інтернаціональною. Це був велетенський план, надто широкий, щоб його можна було виконати одній людині. По всіх олігархіях світу Працю було підготовано до повстання після певного гасла. Німеччина, Італія, Франція і вся австрало-азійська група були робітничими землями — соціалістичними державами. Вони вже були готові допомогти революції. Вони й допомогли їй з відвагою і тому саме, задушивши Другу Революцію, сполучені олігархії світу задушили її іх, замінивши їхні соціалістичні уряди олігархічними.

батька¹ на обід. Не можу сказати, щоб перше мое віднього враження було йому сприятливе. Він був один з багатьох на обіді, і в вітальні, де ми зійшлися, вичікуючи поки посходяться всі запрохані, він являв досить невідповідний контраст. У нас була «попівська вече́ря», як приватно висловився мій батько, і, звичайно, Ернест був не на місці серед церковників.

Перш за все, не відповідала йому його одежда. Він носив готове вбрання чорного сукна, що зле сиділо на його постаті. В дійсності ніяке готове вбрання ніколи не могло б пристати до його тіла. І того вечора, як і завжди, м'язи його напинали сукно, а на сурдуті межі плечима, завдяки їхньому міцному розвиткові, була сила зморшок. Шия в нього була наче в борця², товста й міцна. «Ось якого соціального філософа з конюших знайшов батько», було моєю думкою. І він справді виглядав таким зі своїм набухлими м'язами та воловою шицею. Не гаючись дала я йому й призвище: «нове диво, Сліпий Том³ робітничої класи» — подумала я.

А як він здоровався зі мною! Його ручкання було міцне й енергійне, та й дивився він на мене своїми сині-

¹ Джон Кенінгем, батько Евіа Евергард, був професором державного університету в Берклі, в Каліфорнії. Його фахом була фізика, але він дав багато розвідок і в сусідніх науках і був загальновизнаним ученим. Його найбільшим даром науци були його пралі в теорії електронів та капітальна розвідка про «односутність матерії й енергії», де він твердо й назавжди встановив, що найдрібніша частка матерії і найменша одиниця енергії — речі однакові.

Перед Кенінгемом цю ідею висовували сер Олівер Лодж і інші дослідники поля радіоактивності, лише не могли додаду довести її.

² В ті дні існував звичай битися за гроши. Билися руками. Коли один з борців бував побитий до нестями, або ж зовсім забитий, — переможець забирає собі ті гроші.

³ Ця побіжна згадка стосується до одного сліпого негра, музикі, що зажив світової слави в другій половині дев'ятнадцятого століття християнської ери.

ми очима дуже сміливо, надто сміливо, думала я. Ви бачите, я була створінням свого осередку, і в той час мала дужі класові інстинкти. Така сміливість з боку людини моєї класи була б, принаймні, непрощенюю. Признаюся, що я не змогла не спустити очей і мені полегшало тільки тоді, коли я покинула його і звернулася з привітанням до епіскопа Моргавза, свого приятеля, приємної і серйозної людини середнього віку, христоподібної з вигляду й характеру та добре освіченої.

Але ця сміливість, що її я визнала за самовпевненість, була життєвою прикметою натури Ернеста Евергарда. Він був безпосередній, простий, нічого не страхався і ніколи не витрачав часу на умовні манірності. «Ти сподобалась мені», поясняв він далеко пізніше; «то чому ж мені було не попестити очей тим, що припало мені до вподоби?» Я сказала, що він нічого не страхався. Він був природній аристократ, хоч і належав до табору неаристократів. Це була надлюдина, змальований у Ніцше звір з білими кучеряями¹, в додаток пройнятий демократизмом.

Зустрічаючи інших гостей, та під впливом несприятливого вражіння, я зовсім забула про філософа з робітничої класи, хоча раз чи двічі під час обіду я знову помітила його, особливо вогники в його очах, коли він слухав промови попів, спочатку одного, потім другого. «Він веселий», подумала я і майже пробачила йому його одежду. Але час минав, кінчався й обід, а він ще й разу не роскривав уст для розмови, хоч тут безперестанку говорили про робітничу класу, про відношення її до церкви, про те, що церква вже зробила і що має далі ро-

¹ Фрідріх Ніцше — божевільний філософ дев'ятнадцятого століття. Йому пощастило надібати кілька просвітків правди, але він збожеволів перед смертю, заплутавшись у великому колі людської думки.

бити для робітництва. Я помітила, що батькові нудно, чом Ернест не говорить? Одного разу батько скористався з хвилевої перерви і попросив його висловитись; але Ернест звів плечима і з коротким «мені нема чого говорити» почав їсти сблений мигдаль.

Але батько не спинився. Через деякий час він заявив:

— Ми маємо серед себе члена робітничої класи. Я певен, що він зможе представити нам речі з нової точки погляду, цікавої і свіжої. Я маю на увазі містера Евергарда.

Гості виказали добре вихованій інтерес і закликали Ернеста викласти свої погляди. Їхнє відношення до нього було так широко толерантне й люб'язне, що скидалося на протегування. І я побачила, що Ернест помітив це, і це його звеселило. Він повагом озирнувся навколо з блиском усміху в очах.

— Я не призвичаєний до тонкот релігійних суперечок, — почав він вагаючись, стримано й нерішуче.

— Просимо, — підбадьорювали його попи, а д-р Гамерфілд сказав:

— Ми не боїмося правди ні від кого. Особливо, коли вона щира, — додав він.

— Так ви, значить, одрізняєте щирість од правди? — підхопив Ернест зо сміхом.

Д-р Гамерфілд зітхнув і смиренно відповів:

— Найкращий з нас може помилитися, молода людино, найкращий з нас.

Ернестова поведінка раптом змінилася. Він став зовсім іншим.

— Добре, — відповів він, — тоді дозвольте ж мені з самого початку сказати, що ви всі помилилися. Ви нічого не знаєте про робітничу класу, навіть гірше, ніж

нічого. Ваша соціологія так само ганебна й нікчемна, як і ваша метода думати.

Не так зворушило те, що він сказав, ніж те, як він це сказав. Мене вразили перші звуки його голосу. Вони були так само сміливі, як і його очі. Наче з мислівського ріжка — вони змусили мене здрігнутися. Прокинувся і ввесь стіл, струснувши з себе одноманітну дрімоту.

— Що ж ви бачите такого ганебного й нікчемного в нашій методі думати, молода людино? — спитав д-р Гамерфілд, і вже чути було щось неприємне в його голосі і в способі вимови.

— Ви метафізики. Метафізику ви можете довести все; зробивши ж це, кожен метафізик на власну втіху може довести, що всякий інший метафізик — неправий. Ви — анархісти в державі думки. До того ж, ви недужі на свіtotворство. Кожен з вас живе в певному світові свого власного виробу, створеному власними ідеями та бажаннями. Ви не знаете дійсного світу, де живе, і вашій думці нема місця в дійснім світі, виключаючи хиба явища хорошого розуму.

— Знаєте ви, що я пригадав, сидячи біля столу та слухаючи ваші розмови? Ви нагадали мені тих середньовічних схоластів, що уважно й старанно обмірковували питання, скільки анголів могло би танцювати на кінчику голки. Адже, дорогое мое панство, ви так само чужі інтелектуальному життю двадцятого віку, як десь тисячоліт'є перед нами індійський ворожбит зі своїм закляттями посеред первісного лісу.

Коли Ернест говорив, він у захваті ставав прекрасним; обличчя розігрівалося, очі били й сяяли, а підборіддя й уста красномовно наступали. Він знав тільки один спосіб, і ним, проте, завжди зворушував людей. Своїм способом нападу, наче трощучи величезним мо-

лотом, він змушував їх забуватися про самих себе. Отже й зараз вони забулися про себе. Епіскоп Моргавз уважно слухав, похиливши вперед. Роздратовання й одчай виявлялися на обличчі д-ра Гамерфілда. Інші були також дуже роздратовані, хоч де-які й посміхалися з самовдальненiem виглядом вищих істот. Що ж до мене, то все це мене надзвичайно потішало. Позирнувши ж на батька, я стурбувалася, чи не розгречеться він у голос над ефектом вибуху цієї кинутої ним проміж нас людської бомби.

— Ваші слова не дуже виразні, — перебив д-р Гамерфілд. — Справді, що саме маєте ви на оці, звучи нас метафізиками?

— Я зву вас метафізиками, бо ви метафізично думаете, — одповів Ернест. — Ваша метода думати суперечить науці. Вашим висновкам бракує сили. Ви можете довести і чисто все, і нічого, а тим часом спосеред вас не знайти й двох, що хоч будь-на-чому погодилися б. Кожен з вас шукає пояснень і собі самому, і всесвітові у власній свідомості; а поясняти свідомість свідомістю, це однаково, що піднімати самих себе за вуха своїх чобіт.

— Я не розумію, — сказав епіскоп Моргавз. — Мені здається, що все, що стосується до думки, — все воно метафізичне. Так, найдокладніша й вільна від спростовувань наука — математика — цілком метафізична. Кожен процес думки вченого є метафізичний. Ви ж, певне, зі мною згодні?

— Як ви й сказали, ви не зрозуміли, — відповів Ернест. — Метафізик мислить дедуктивно, від власної суб'ективності. Вчений же — індуктивно, від фактів досвіду. Метафізик теорією пояснює факти, а вчений на фактах будує теорію. Метафізик пояснює весь світ самим собою, вчений — себе самого цілим світом.

— Слава ж Богу, що ми не вчені, — ввічливо звичайно промімрив д-р Гамерфілд.

— Хто ж ви такі тоді? — спитався Ернест.

— Філософи.

— Ось як, — засміявся Ернест. — Ви, значить, залишили дійсний і твердий ґрунт і на якомусь слові, як на летючій машині, залетіли в повітря? Так будь же ваша ласка, верніться знову на землю і скажіть мені докладно, що по-вашому є філософія.

— Філософія, це — (д-р Гамерфілд спинився й прошаршився), — це щось таке, що можна означити зрозуміло тільки для тих голів і характерів, що здатні до неї. Вузький учений — з носом у пробірці — не зрозуміє, що таке філософія.

Ернест наче не помітив цієї шпички. Повертати на противника його ж слова, — це завжди було його способом і Ернест ужив його й нині, близкуче поєднавши гру обличчя з манірою промовляти.

— Тоді ви безперечно зрозумієте ту дефініцію філософії, яку я зараз вам дам. Але даючи її, я вимагатиму від вас указати в ній на помилку, щоб далі не бути метафізичним мовчазником. Філософія, це — з усіх наук — найширша. Її метода досліду однакова з методою досліду будь-якої окремої науки, чи всіх окремих наук укупі. І цією однаковою методою досліду, індуктивною методою, — філософія сполучує всі окремі науки в велику одну науку. За Спенсером кажучи, дані якоїсь окремої науки це частково об'єднане знання. Філософія об'єднує всі знання, здобуті всіма науками. Філософія — то наука наук, пан наук, коли хочете. Як подобається вам моя дефініція?

— Пристойна, дуже пристойна, — видавив із себе д-р Гамерфілд.

Та Ернест не зневажав жалю.

— Затямте ж, — застеріг він, — моя дефініція фатальна для метафізиків. Коли ви зараз же не знайдете в ній якоїсь вади, ви не зможете потім орудувати своїми метафізичними аргументами. За всяку ціну ви мусите знайти цю ваду, щоб метафізично не мовчати, доки її не знайдете.

Ернест спинився, чекаючи. Запанувала гнетюча тиша. Д-рові Гамерфілдові було прикро. Його спантеличили. Близкевичний Ернестів напад сплутав йому думку. Він не звик до безпосередньої й простої методи спірки і повними благаннями про поміч очима повів навколо столу, але ніхто не одповів за нього. Я ж підгледіла, як батько сміявся в серветку.

— Є ще й інший спосіб діскваліфікувати метафізиків, — сказав Ернест, уже одячивши д-рові Гамерфілдові повною поразкою. — Судити їх по ділам їх. Що дали вони людям, крім науки плести безпідставні ідеї і видавати власні тіні за богів? Я визнаю, що справді, до потіх людів вони доклали праці; але яке ж пожиточне добро утворили вони для людства? Вони філософували, — вибачте за зловживання цим словом, — сприводу серця, як осередку емоцій, в той час як учені досліджували ціркуляцію крові. Вони розводилися про голод і пошесті, як про кару божу, тоді як учені будували зерносховища і по містах заводили каналізацію. Вони творили богів на свій кшталт і по своїй уподобі, а вчені будували шляхи й мости. Вони малювали землю, як центр всесвіту, а вчені знаходили Америку, міряли міжзоряні простори і знаходили їхні закони. Коротко кажучи, метафізики нічого, анічогісінько не зробили для людства. Крок за кроком одступали вони назад перед розвитком науки. Ледви тільки встановлені науковою фактами перекидали їхнє суб'єктивне пояснення речей, вони укладали нове, включаючи туди й пояснення свіжо

встановлених фактів. І це, без сумніву, вони робитимуть і до кінця віків. Метафізики, панове, — це знахорі. Ріжниця між вами й ескімосом, що робить собі хутряного бога, а потім годує його лоєм, полягає лише в кількох тисячах літ часу встановлювання фактів. Та й годі.

— Однак, думка Аристотеля керувала Європою біля дванадцяти віків, — урочисто виголосив д-р Балінгфорд.
— А Аристотель був метафізик.

За столом виступ д-ра Балінгфорда зустріли радісними посмішками й киванням.

— Ви взяли найбільш нещасливий приклад, — за-перечив Ернест. — Ви звернулись до найчорнішого періоду людської історії, не дурно прозваного нами Чорними Віками. До періоду, коли метафізика цілковито заступила науку, фізику шукала філософського каменя, хемія була алхемією, а астрономія — астрологією. Мізерне панування Аристотелевої думки!

Д-р Балінгфорд отетерів, але потім прояснів і сказав:

— Якою б страшною не була змальована вами картина, ви мусите, однак, визнати, що метафізика мала внутрішню силу витягти людство з цього чорного періоду і ввести його в близьку добу нових часів.

— Метафізика нічим тут не зарадила, — спростував Ернест.

— Як? — скрикнув д-р Гамерфілд. — Хиба ж не думка й розсуд викликали подорожі й відкриття?

— Ах, дорогий пане, — осміхнувся Ернест, — я думав, що з вас уже досить. Адже ви не знайшли вади в моїй дефініції філософії? Ви тепер без ґрунту. Та раз так буває з усіма метафізиками, то я дарую вам це. Так от, кажу вам іще раз, що метафізика тут не зарадила нічим. Засоби до життя, шовк та шляхетне камін-

ня і несподіване закриття торговельного суходолом шляху на Індію, — ось що спричинилося до подорожей та відкриття. З завоюванням у 1453 р. Константинополю Турки перегородили караванам старий шлях на Індію. Купцям Європи треба було пошукати іншого. Ось де сковано дійсну причину подорожей. Колумб поплив шукати нового шляху до Індії. Це стверджено в усіх історичних книжках. Несподівано ж це дало нові факти про природу, розмір і форму землі і знищило систему Птоломея.

Д-р Гамерфілд зневажливо пирснув.

— Ви не пристаєте на це? — спитався Ернест. — Тоді де ж я помилився?

— Я тільки стверджую свою думку, — вперто за-перечив д-р Гамерфілд. — Це надто довга історія, щоб заходити в неї знову.

— Для вченого не буває надто довгих історій, — ласкаво зауважив Ернест. — Ось через що вчений доходить куди йому слід. Ось через що дійшов він і до Америки.

Я не стану списувати тут усіх суперечок тої вечери, хоч мені й дуже приємно згадувати кожен момент, кожну дрібничку з тих перших годин нашої з Ернестом Евергардом зустрічі.

Баталія розвивалась. Попівські обличчя червоніли й обурювались — особливо в ті хвилини, коли Ернест обзвив їх романтичними філософами, проповідниками химер і іншими відповідними назвами. — Факт, пане, безперечний факт! — урочисто додавав він, розбивши котрогось із противників. Він був укритий фактами, як щотиною. Він валив опонентів фактами, робив на них засідки з фактів, бомбардував їх випалами фактів.

— Здається, ви здатні молитися перед вівтарем факта, — пустив кольку д-р Гамерфілд.

— Нема бога, окрім факта, а м-р Евергард пророк його, — спарафразував д-р Балінгфорд.

Ернест посміхаючись згодився.

— Я — ніби людина з Техасу, — сказав він. Помітивши ж нерозуміння, пояснив: — Бачите, людина з Місурі завжди каже: «Покажіть мені», а людина з Техасу: «Дайте мені сюди, в руки», звідки й видно, що вона зовсім не метафізик.

Іншим разом, коли Ернест зауважив, що філософи метафізики ніколи не могли дати критерія істини, д-р Гамерфілд нагло запитав:

— Що ж таке критерій істини, молода людино? Поясніть же, будь ласка, нам те, над чим мудріші за вашу голови так довго працювали.

— Охоче, — відповів Ернест. Його вояовнича впевненість дратувала їх. — Мудрі голови тому так довго й без наслідків міркували над істиною, що носилися над нею в повітрі. А як би вони не покидали твердого ґрунту, вони знайшли б її доволі легко, — так, вони побачили б, що вони самі — правдивий доказ істини, в кожному практичному вчинкові чи міркуванню протягом свого життя.

— Критерій, критерій! — нетерпляче перебив д-р Гамерфілд. — Передмови непотрібні. Дайте нам те, чого ми так довго шукали, — критерій істини. Дайте його нам, щоб ми стали як боги.

В його словах чути було неввічливий і насмішкуваний скептицизм, котрий, однак, потай дуже подобався всім присутнім, виключаючи, здавалося, єпископа Моргавза.

— Д-р Йордан¹ встановив його дуже виразно, — сказав Ернест. — Ось його критерій: «Чи це згодиться? Чи довірите ви йому своє життя?»

— Псі, — захихикав д-р Гамерфілд. — Ви не взяли на увагу єпископа Берклі². Його ще ніхто не спро-стував.

— Так, найшляхетніший з усіх метафізиків! — ос-міхнувся Ернест. — Але це приклад нещасливий. Як сам Берклі посвідчив, його метафізика ні до чого не здатна.

Тут д-р Гамерфілд насправжки розсердився. Ніби зловив Ернеста на крадіжці, чи на брехні.

— Молода людино! — гrimнув він. — Ця заява як раз до пари всьому, що ви тут сьогодні наговорили. Це недопустимий і нешляхетний вчинок.

— Ну, ви мене цілком нищите, — слухняно вимовив Ернест. — Тільки я не знаю, що саме мене вбиває. Ви ж не скриваєте од мене тої зброї, пане докторе?

— Ні, ні! — гремів д-р Гамерфілд. — Звідки ви таке знаєте? Ви не могли чути, щоб Берклі спростовував свою метафізику. У вас нема жадних доказів. Молода людино, його наука завжди лишиться правдивою.

— Я вважаю метафізику Берклі розбитою тому, — Ернест спокійно спинився на хвилину, — що Берклі за-своїв собі незмінну звичку ходити крізь двері, а не крізь стіни. Що він довірив своє життя хлібові, маслу, ростбі-фові. Що він голився бритвою, котра всякий раз годилася йому, щоб спекатися волосся на обличчі.

¹ Відомий педагог кінця XIX і початку XX-го віків христианської ери. Він був головою Станфордського Університету, заснованого в ті часи на кошти приватної добродійності.

² Ідеалістичний моніст, що довго морочив філософів свого часу своїм заперечуванням існування матерії, але його спрітні аргументи було остаточно збито узагальненням нових емпіричних фактів науки.

— Але все це вчинки реальности, — скрикнув д-р Гамерфілд. — Метафізика ж стосується до думки.

— І здійснюється — теж у думці? — обережно запитав Ернест.

Противник хитнув головою.

— Сила анголів може танцювати на вістрі голки — в думці, — провадив далі свої міркування Ернест. — І годований лоєм хутряний бог може існувати і чинити — в думці; і нема жадних доказів противного — в думці. Я гадаю, чи не живете часом і ви, докторе, теж... у думці?

— Моя думка — мое царство, — була відповідь.

— Це значить сказати іншими словами, що ви живете в повітрі. А проте я певен, що ви вертаетесь на землю, ледви вам схочеться попоїсти, чи, припустимо, трапиться землетрус. До речі, скажіть мені, докторе, чи не відчули б ви тоді небезпеки, що нематеріальна цегла поцілить у ваше безплотне тіло?

Несподівано й цілком несвідомо д-р Гамерфілд лапнувся за голову, де в нього під волоссям ховався чималенький шрам. Ернест випадково натрапив на дуже гарний приклад. Недавно, під Великий Землетрус¹, д-ра Гамерфілда поранила цегла з комину. Всі голосно зареготали.

— Добре, — сказав Ернест, коли веселий сміх улягся. — Де ж докази противному?

А як усі мовчали, то він знову запитав: — Ну? — і потім додав:

— Хоч і так, та все ж не так, ось ваші аргументи.

Д-р Гамерфілд почував себе розбитим; суперечки відновились біля нових тем. Ернест порушав точку за

¹ Великий Землетрус, що зруйнував р. б. 1906-го Сан-Франціско.

точкою, викликаючи попів на поєдинок. Коли вони заявляли, що знають робітничу класу, він наводив їм найзагальніші істини відносно неї, що їх вони, як виходило, не знали, і вимагав од них спростовання. Він давав їм факти, завжди факти, стримував їхнє бажання заноситись у повітря і повсякчас навертав їх до твердої землі з її фактами.

Як добре пригадується мені ця сцена! Я наче знову чую, як Ернест з погрозою в голосі нищить їх фактами, полусуючи кожним новим фактом, мов бичем. А він не знав жалю. Його ніхто не милував, то й він не дарував нікому¹. Я ніколи не забуду удара, що ним почастував він попів на останку.

— Сьогодні простим признанням своєї несвідомості в справі ви кілька раз довели, що ви не знаєте робітничої класи. Але я вас за це не ганьблю. Як, справді, могли б ви довідатись за що-небудь про робітників? Ви не живете в однім кварталі з робітниками. Ви вкупі з капіталістами сидите в іншій місцевості. Та й чому ні? Капіталісти вам платять, годують вас, дають вам силу одежі, — такої, як і сьогодні на вас. А в подяку ви навчаєте своїх панів метафізичної науки, що до них особливо пасує, бо не загрожує встановленому ладові суспільства.

Тут за столом знявся гомін протесту.

— О, я не заперечую вашої щирості, — вів далі Ернест. — Ви щирі. Ви проповідуете те, в що вірите. В тім саме й полягає ваша сила й ціна — для капіталістів. Але коли б ви змінили ваші переконання на щось інше, небезпечне для встановленого ладу, ваша проповідь уже не годилась би для капіталістів і вас усунули б. Що

¹ Ці слова характерні для звичаїв того часу. Тоді, коли в дикій звірячій боротьбі на смерть побита людина вищускала зброю, переможець міг чи забити її, чи помилувати.

хвилини то цього, то іншого з вас через це й виганя-
ють¹. Хиба ж це не так?

Тепер уже ніхто не спречався. Мовчки згоджувались, виключаючи д-ра Гамерфілда, що зауважив:

— Просяť усунутись тих, у кого переконання по-
милкові.

— Іншими словами, — коли їхні переконання не
годяться, — підхопив Ернест, провадячи далі. — Отже,
я й кажу вам: ідіть, проповідуйте, заробляйте свою
плату, тільки бога ради залишіть робітництво самому
собі. Ви належите до ворожого табору. У вас
з робітництвом нема нічого спільногого. Ви маєте
тендітні руки, бо працюють за вас інші. Ви маєте кру-
глі черева од повсякчасної гарної їжі. — (Тут прику-
хвилину пережив д-р Балінгфорд, бо кожен мимоволі
зиркнув на його велетенську підпругу. Оповідали, що
він кілька років уже не бачив своїх ніг). І ваші голови
сповнені тої науки, що підпирає встановлений лад. Ви
такі самісінські наймити — ширі наймити, я визнаю це —
як колись була швайцарська гвардія². Заховуйте вір-
ність своїй платі і свому наймові; бороніть своїми про-
повідями інтереси ваших панів; але не спускайтесь до
робітництва, не стройте з себе фальшивих поводирів.
Чесно ви не зможете бути в обох тaborах одночасно.
Робітництво обходилось без вас досі, то повірте, що
воно обайдеться без вас і надалі. Більше того, — робіт-
ництву без вас буде краще, ніж з вами.

¹ За тих часів багато попів було вигнано з Церкви за
проповідь недопустимих доктрин. Особливо їх гнали в тих
випадках, коли їхня проповідь межувала з соціалізмом.

² Насмін чужоземне військо двору Людовика XVI, фран-
цузького короля, покараного на горло своїм народом.

II

ВИКЛИК

Коли гості пішли, батько упав на кріселко і почав реготати наче Гаргантюа. З часу смерти матері я ще не чула од нього такого широго сміху.

— Голову закладую, що д-р Гамерфілд за все своє життя ще не зустрічав нічого подібного, — крізь сміх говорив батько. — «Тонкоти релігійних суперечок!» Чи помітила ти, як він, Евергард, почав, — наче овечка, і як швидко перевернувся в грізного лева? У нього розум блискучої дисципліни. З нього був би великий учений, ступи тільки він на цей шлях.

Чи треба говорити, що Ернест Евергард глибоко мене зацікавив? Та й не тільки тим, що він говорив і як саме говорив, а й просто самим собою. А я ще не зустрічалася з такою людиною. Мабуть, тому я й не виходила заміж, хоч мені вже минуло двадцять чотири роки. Він мені сподобався; я мусила в тім собі призватися. Моя симпатія до нього пішла не од його розуму, чи його розмови. Полишивши на боці його розвинені мязи і шию призового борця, в ньому можна було бачити гарного хлопця. Я відчуvalа, що під панцирем розумового зухвальства криється у нього делікатне й чуле серце.

... Ви маєте круглі черева од повсякчасної гарної іжі (стор. 23).

Я помітила це сама не знаю як, мабуть своїм жіночим чуттям.

Його подібний до згуку мислівського ріжка голос заходив до моого серця. Він ще бренів мені в ухах і мені кортіло ще послухати його і ще раз побачити вогники усмішки в очах, що сперечалися з безпристрасною серйозністю його обличчя. Хвиля невиразного й неяскравого почуття ходила в моїх грудях. Я майже кохала його тоді, хоч мабуть, як би нам не довелося побачитись у друге, це почуття уляглось би і я б про нього забула.

Але мені не судилося вже не бачитися з Ернестом. Тому став на перешкоді новонароджений батьків інтерес до соціології та періодичні вечери для гостей. Батько мій не був соціологом. Його одружиння з моєю матір'ю було дуже щасливим; так само щасливими були і його розвідки в своїй науці — фізиці. Але коли мати вмерла, стара наукова праця не могла заступити йому цієї втрати. І от, спочатку без серйозних намірів, він звернувся був до філософії, а зацікавившись — уже систематично почав студіювати економіку й соціологію. Властиве йому бездоганне почуття справедливості скоро спалахнуло бажанням боротьби з неправдою. Я радісно вітала ці ознаки відновлення його цікавості до життя, мало турбуючись про можливі з цього наслідки. Батько решельно, з ентузіазмом хлопця, заходився біля нових дослідів, не цікавлячись, куди вони його заведуть.

Він уже звик до лабораторій, отже з ідаліні він утворив собі лабораторію соціології. Сюди приходили обідати люде ріжного роду й стану: вчені, політики, банкіри, купці, професори, ватажки Праці, соціалісти й анархісти. Він викликав їх на суперечки і аналізував їхні погляди на життя й суспільство.

Він зустрівся з Ернестом лише за кілька день до «попівської вечери». По ній батько росповів мені, що

йдучи вже поночі по вулиці він зобачив натовп робітників, до котрого промовляла людина, стоячи на паці спід мила. Батько спинився послухати. Промовляв Ернест. Це не був звичайний вулишній оратор. Він високо стояв у комітеті соціалістичної партії, був одним з ватажків її і загально відомим знавцем філософії соціалізму. Але, бувши з природи гарним промовцем і вчителем, він умів простою мовою викладати мудрі речі і не гордував з паки спід мила, як засоба навчати робітників політичної економії.

Батько спинився послухати, зацікавився і, зазнаючись з Ернестом, запросив його на вечерю з попівством. А по вечері батько росповів мені тих небагато подробиць, що їх сам знов про нього. Ернест народився на світ у робітничій родині, хоч і був нащадком старого заможного роду Евергардів, що приїхали до Америки¹ вже більш двохсот років перед тим. З десяти літ віку він почав уже працювати на фабриці, де пройшов практику учня і вивчився на коваля. Він виховав себе сам; сам вивчився німецької й французької мов і в ті часи заробляв свої невеличкі засоби життя перекладами наукових і філософських творів для якогось війовничого соціалістичного видавництва в Шікаго. Цей заробіток збільшувався також процентами з продажу його власних творів на економічні та філософські теми.

Про все це я довідалась перед тим, як іти спати, і довго не могла заснути, слухаючи відгомін згуків його голосу. Я лякалась своїх думок. Він так різнився од людей моєї класи, був такий чужий і такий дужий. Його геніальність чарувала й страшила мене, а вигадлива мрія моя мережила своє, доки не стала малювати його мені

¹ В ті часи дуже гостро й прикро розріжнювали тубільців від зайшлих.

як коханця, як чоловіка. Я не раз чула, що сила мужчини непереможно тягне до себе жінок; але він був уже надто сильний. — Ні, ні! так не буде, це безглуздя! — сперечалася я. А на ранок прокинулася з жагучим бажанням бачити його знову. Знову хотілося побути при тому, як він з погрозливою нотою в голосі опановує людей у суперечках; бути свідком, як він певно й суверо нищить іхнє самовдовоління, виштовхуючи іх зі звичайної для них колії думки. А що коли це тільки зухвальство? Адже, як він сам казав, «це годиться», це творить вражіння. Та, проте, його зухвальство — річ для очей дуже принадна. Вона бадьорить, наче лаштовання до бою.

Минуло кілька днів, протягом котрих я читала Ернестові книжки, беручи їх у батька. Його письмо було так само яскраве і так само переконувало, як і мова. Саме своєю надзвичайною простотою і переконувало воно неймовірного. Він мав дар освітлювати і тямив чудово викладати. Проте, не зважаючи на цей стиль, в його книжках чимало чого було такого, що мені не подобалося. Він надто загострював те, що звав класовою боротьбою, антагонізмом між працею і капіталом, сутичкою інтересів.

Батько весело переказав мені вражіння д-ра Гамерфілда від Ернеста. Піп добавачав у Ернесті лише «нахабного молокососа, що задається короткою і безґрунтовною виучкою». Тому д-р Гамерфілд ухиляється від можливої на далі зустрічі з Ернестом.

А епіскоп Моргавз признався, що Ернест його зацікавив, і висловив бажання ще раз зустрінутись. «Дужий юнак», сказав він, «і дуже, дуже бадьорий. Але надто самовпевнений, прямо через край».

Ернест прийшов з батьком одного разу після полудня. Прибув також і епіскоп і ми вийшли на веранду

пити чай. Ернест сидів у Берклі тому, що як раз слухав спеціальний курс біології в університеті і одночасно невтомно працював над новою книгою під назвою «Філософія і Революція»¹.

Коли Ернест вступив на веранду, вона раптом відлаялася тісною. Не через те, що Ернест був ограйдний, чи грубий — йому росту було всього п'ять футів і дев'ять дюймів — але тому, що він ширив навкуги себе якийсь вплив чи атмосферу величи. А коли він здоровкався зі мною, то виказав певну невелику схильованість, що мусила дивувати поруч з сміливим поглядом його очей і міцною, упевненою манірою стискувати руки, вітаючись. І цього разу його очі гляділи по-старому, твердо і впевнено. Тільки якесь питання світилося в них, коли він довго, як і вперше, відвіявся в мене.

— Я вже прочитала вашу «Філософію робітничої класи», — сказала я.

Його очі задоволльнено сяйнули.

— Ну, ви ж, напевне, взяли на увагу, для яких читачів її написано? — запитав він.

— А вже ж, і саме тому й хочу зараз із вами сваритися, — сміливо кинула я.

— Та й я додам, м-р Евергард, — озвався єпископ Моргавз.

Ернест здивовано повів плечима і взяв шклянку чаю.

Єпископ, уклонившись, уступив мені першу чергу.

— Ви роспалиюєте класову ворожнечу, — сказала я.

— На мою думку, звертатись до вузькості й жорсткості робітничої класи — це помилка і злочинство.

¹ Цю книжку не один раз було нелегально друковано за часів трьохсотлітнього панування Залізної П'яти. Кілька примірників її ріжних видань переходитяться в Народній Книгозбирні Ардіза.

Класова зненависть — антисоціальна та, здається, і антисоціалістична.

— Не винуватий, — заперечив він. — Ні в тексті, ні в дусі всього мною написаного класової зненависті нема.

— О, — докірливо вимовила я, беручи й розгортаючи його книжку.

Він посмоктував чай і посміхався до мене, коли я переглядала сторінки.

— Сторінка сто тридцять друга, — голосно заявила я.

— «Тому, за нашого ступня розвитку суспільства, класова боротьба між класою, що платить за працю, і класою, що бере ту плату, виникає сама собою».

Я з тріумфом поглянула на нього.

— Тут нема й згадки за класову зненависть, — посміхнувся й він у свою чергу.

— Але ж ви пишете: «класова боротьба!» — скрикнула я.

— Так це ж зовсім не класова зненависть! — відповів він. — Вірте мені, ми не роспалиємо її. Ми говоримо тільки за класову боротьбу, за те, що вона є законом суспільного розвитку. Ми за неї не відповідаємо, бо й не заводимо її. Ми тільки пояснюємо її, як Ньютон пояснив вагу. Ми пояснююмо суперечність інтересів, що спричинюється до класової боротьби.

— Але ж суперечності інтересів не повинно бути! — знову скрикнула я.

— Я охоче пристаю на це, — одповів він. — Тому саме ми, соціялісти, і силкуємось скасувати цю суперечність. Вибачте, дозвольте й мені прочитати уривок. — Він узяв свою книжку і перегорнув кілька сторінок назад. — Сторінка сто двадцять шоста: «Процес класової боротьби, що роспочався з занепадом первісного родового комунізму і народженням приватної власності, за-

кінчиться зі скасуванням приватної власності на засоби суспільного існування».

— А я не згоден з вами, — вставив єпіскоп і його бліде аскетичне обличчя зарожевілось, видаючи силу внутрішнього хвилювання. — Ваше твердження несправедливе. Такої речі, як суперечність між працею і капіталом, — нема, або ж, краще, ніяк не повинно бути.

— Дякую вам, — уважно відповів Ернест. — Останньою заявою ви тільки зміцнили мое твердження.

— Так звідки ж тій суперечності взятися? — гаряче запитав єпіскоп.

Ернест повів плечима. — Така вже, мабуть, наша природа.

— Але ж наша природа зовсім не така, — сперечався єпіскоп.

— Ви говорите про ідеальну людину? — запитав Ернест. — Самовіддану й богоподібну і так нечисленну, що її практично нема, — чи про звичайну середню?

— Про звичайну середню, — була відповідь.

— Слабу й грішну, невільну від помилок?

Єпіскоп Моргавз мотнув головою.

— Дрібничкову й егоїстичну?

Той іще раз уклонився.

— Глядіть же! — застеріг Ернест, — я сказав «егоїстичну».

— Середня людина *справді* егоїстична, — стверджив єпіскоп, підбадьорюючи себе.

— Хоче вона мати все?

— На жаль, — це так.

— Тоді вам кінець, — сказав Ернест, клацнувши зубами наче пасткою. — Дозвольте вам пояснити. Ось вам людина, що працює на трамваї...

— Вона не могла б працювати інакше, ніж на капітал, — перебив єпіскоп.

— Так, але згодьтесь ж, що й капітал загинув би, як би не було праці, що одна лишень творить прибутки. Епіскоп мовчав.

— Так, чи ні? — запитав Ернест. Епіскоп уклонився.

— Тоді наші твердження обопільно виключаються,

— діловим тоном сказав Ернест, — ми знову прийшли туди, де були. Так почнім з початку: робітники трамваю постачають працю, акціонери постачають капітал. Спільним зусиллям робітників і капіталу творяться гроші¹. Потім ці гроші діляться: пайка Капіталу зветься прибутком, пайка ж Праці — заробітком.

— І добре, — озвався епіскоп. — Нема жадної рації бути цьому поділові не полюбовним.

— Однак, ви вже забулися за нашу угоду, — зауважив Ернест. — Ми погодилися, що середня людина егоїстична. Вона завжди однакова. Ви ж заноситесь під хмари, уявляючи собі цей поділ між такими людьми, які лишень мусили б бути, але яких нема. Вернімось на землю: робітник, бувши егоїстом, хоче від поділу скільки змога; капіталіст так само егоїст і хоче того ж таки самого. Коли ж є тільки певна кількість певної речі і коли дві людині хочуть забрати собі кожна яко мoga більший шматок, — виникає сутічка інтересів. Доки існуватимуть робітники й капіталісти, доти лютуватиме й сварка над поділом. Як би ви сьогодні оце зараз були в Сан-Франціско, ви мусили б ходити пішки, бо ні один вагон трамваю неходить.

— Ще раз страйк?² — спитав епіскоп з трівогою.

¹ За тих часів групи окремих хижаків посідали всі засоби транспорту і за користування з них брали з публіки плату.

² Ці сварки були дуже звичайні для тих безглазих і анархічних часів. Інколи робітники кидали працювати. Інколи капіталісти зрікалися пускати робітників на роботу. В жорстокостях і заколотах, викликаних цими незгодами, руй-

— Авжеж, іде сварка над поділом заробітків з трамваю.

Єпіскоп Моргавз розсердився.

— Це шкодить! — скрикнув він. — Це така короткозорість з боку робітників. Як можуть вони сподіватися на наше співчуття . . .

— Коли нас змушені ходити пішки, — лукаво вставив Ернест.

Але єпіскоп Моргавз не звернув на це уваги і вів далі:

— Їхній світогляд надто вузький. Люде повинні бути людьми, а не звірми. Знов будуть жорстокості й убивства, лишатися бідолашні вдови й сироти. Капітал і Праця повинні бути приятелями. Вони повинні працювати рука в руку і для спільногого добропуту.

— Ах, ви знову заноситесь у повітря, — ущіпливо зауважив Ернест. — Вертайтесь на землю. Пригадайте нашу угоду, що середня людина егоїстична.

— Але ж вона не повинна такою бути! — скрикнув єпіскоп.

— Я пристаю на це, — одповів Ернест. — Вона не повинна бути егоїстичною, але буде такою доти, доки житиме в суспільнім ладі, заснованім на свинячій етиці.

Єпіскопа охопив жах, а батько зареготався.

— Авжеж на свинячій етиці, — немилосерно вів далі Ернест. — Це істотна прикмета капіталістичного ладу. А її обстоює ваша Церква, її ви викладаєте кожного разу, як виходите на катедру. Свиняча етика! Нема для неї іншої назви.

нувалося багато майна і гинуло багато живих людей. Всього цього нам не злагнути, як не злагнути й іншого звичаю тих часів, а саме — практикованої чоловіками нижчих клас звички трохи посуд у сварках зі своїми жінками.

Єпіскоп Моргавз благаюче повернувся до батька, але той реготався й мотав головою.

— Боюсь, що м-р Евергад має рацію, — сказав він.

— *Laissez faire*, політика «дайте спокій кожному для себе, а решту й чорт забери!» Як м-р Евергад тут казав, обов'язок церковника — підтримувати встановлений суспільний лад, а ґрунт під суспільством — саме такий.

— Та це ж не наука Христа! — скрикнув єпіскоп.

— Церква не ширить Христової науки в наші дні, — жваво кинув Ернест. — От чому робітництво й не хоче мати жадного діла до Церкви. Церква виправдує страшні жорстокості й дикунства поведінки капіталістів з робітничукою класою.

— Церква не виправдує цього, — заперечив єпіскоп.

— Так же ж і не протестує, — вернув Ернест. — А не протестує, — значить виправдує, особливо, раз класа капіталістів її підтримує.

— Я не бачив її в такому свіtlі, — наївно признався єпіскоп. — Ви, напевне, помиляєтесь. Я знаю, чимало на цім світі є зла й шкоди. Я знаю, що пролетаріят¹, як ви його звете, покинув Церкву.

— Ви ніколи не мали пролетаріята з собою, — скрикнув Ернест. — Пролетаріят виріс без Церкви і поза Церквою.

— Я не розумію вас, — промовив єпіскоп нерішуче.

— Тоді дозвольте пояснити. З заведенням машин і мануфактури в кінці вісімнадцятого віку величезну масу трудящого народу було одлучено від землі. Стара

¹ *Proletariat*. Походить від оригінального латинського слова *proletarii*. Це було в перепису Сервія Туллія назвою тих, що мали для держави ціну тільки як най-останніші з нащадків (*proles*); іншими словами, вони не мали жадних прав ні на майно, ні на становище, ні на які особливі матеріальні засоби.

система праці загинула. Трудячий люд рушив із своїх сел і скучився в мануфактурних містах. Мусили стати біля нових машин жінки й діти. Родинне життя зникло. Умови праці були жахливі. Це була якась повість крові.

— Знаю, знаю, — перебив єпіскоп Моргавз з мукою на обличчі. — Це було щось страшне. Але все це відбувалося за півтораста літ перед нами.

— І от тоді, півтораста літ тому, народився новітній пролетаріят, — росповідав далі Ернест. — А Церква не помітила цього. Коли капіталісти робили народові різниці, — Церква була німою. Вона не протестувала тоді, як не протестує й тепер. Як каже Аустін Люїс¹, оповідаючи про ті часи, ті, кому наказано було «Пасіть Мої вівці», без протесту дивилися, як тих овець продавали в рабство, і як вони гинули за каторжною працею². Церква німувала тоді. І перше ніж говорити далі, я прошу вас рішуче визнати, чи так само рішуче спростувати: була тоді Церква німою, чи ні?

Єпіскоп Моргавз вагався. Як і д-р Гамерфілд, він не звик до таких гострих «нальотів», як називав їх Ернест.

— Історію вісімнадцятого віку вже написано, — підказував Ернест. — Коли б Церква не мовчала, це було б зазначено і в книжках.

— Боюсь, що Церква мовчала, — признався єпіскоп.

— Мовчить і сьогодні.

— Ну, тут я вже не згоджується, — сказав єпіскоп.

¹ Кандидат на Губернатора Каліфорнії від соціалістичного списку на виборах 1906-го року християнської ери. Англієць з походження, автор багатьох книжок із царини політичної економії та філософії і один з соціалістичних ватажків того часу.

² Нема в історії страшнішої сторінки, як визиск рабів — дітей і жінок — в англійських мануфактурах о другій половині вісімнадцятого віку. В цих промислових пеклах виростили найбагатші маєтності тих днів.

Ернест спинився, уважно подивився на нього і пристав на виклик.

— Добре, — сказав він. — Побачим. У Шікаго жінки працюють за дев'ятдесят центів тиждень. Церква протестує?

— Це для мене новина, — була відповідь. — Дев'ятдесят центів за тиждень! Це ж злочинство!

— А Церква протестує? — знову запитав Ернест.

— Церква не знає. — Єпископ дуже хвилювався.

— А тим часом Церкві наказано ж було: «Пасіть Мої вівці», — насмішкувати зауважив Ернест, а потім зразу ж додав: — Пробачте мені це, пане єпіскопе. Але чи ж можете ви дивуватись, що ми втратили з вами всякий терпець? Чи протестували ви проти дитячої праці на бавовняних фабриках¹ ваших капіталістичних товариств на півдні? Діти 6—7-ми літ віку що-ночи пра-

¹ Евергард міг би навести і кращий приклад уже цілком одвертої з боку південної Церкви оборони рабовласництва з часу перед таємною «Війною за Візволення». Подасмо кілька ілюстрацій, зібраних з тогочасних документів. Р. б. 1835 Генеральний З'їзд пресвітеріянської Церкви оголосив, що «рабство визнане обома завітами — Старим і Новим — і словом Божим не засуджене». Чарлстонське товариство в адресі р. б. 1835 висловилося так: «Право господаря порядкувати часом своїх рабів цілком виразно визнане Творцем усіх річей; Йому ж, без сумніву, вільно поширити право власності над усікій предметом, по своїй уподобі». Преподобний Е. D. Simon, д-р богословства Рандольф-Меконівського коледжа в Вірджінії, писав: «Тексти зі Святого Письма недовідчично свідчать за право робовласництва, з усіма відповідними наслідками його, Право продажу й купівлі стверджено виразно. А в цілому, чи будемо ми розглядати встановлене Самим Богом жидівське урядованиння, чи однозначну думку й практику людства всіх етнік, чи приписи Нового Заповіту й законів морали,—ми доходимо до висновку, що рабство не суперечить останній. Раз установлено, що перші африканські негри дісталися в рабство по закону, право тимати в рабстві їхніх дітей являє собою неминучий наслідок. Звідси ми бачимо, що рабство в Америці засноване на праві».

цюють по дванадцять годин. Вони не знають світу праведного сонця. Вони мрут як мухи. Прибутики виплачуються з їхньої крові. А з прибутиком у новій Англії будуються роскішні церкви, де ваша братія радо проповідує плесковаті приємності спрятним гладкопузим грабіжникам тих прибутиком.

— Я не знав цього, — тремтячи прошепотів єпіскоп. Обличчя йому зблідло, а ввесь вигляд творив враження, наче йому вадило.

— Отже, ви не протестували?

Єпіскоп похитав головою.

— Значить, Церква німусе і сьогодні так само, як німувала за вісімнадцятого віку?

Єпіскоп мовчав і Ернест на хвильку припинив свій натиск.

— А ще ж не забувайте того, що коли церковник запротестує, — його викидають.

— Я думаю, що це не чесно, — була відповідь.

— А ви будете протестувати? — запитав Ернест.

— Вкажіть мені на зло, таке, як ви згадували в розмові, і я запротестую.

— Вкажу, — спокійно відповів Ернест. Я до ваших послуг. Я візьму вас із собою в подорож по пеклу.

Нема, отже, нічого дивного в тім, що ця ж сама нота забрепіла в Церкві поколінням чи двома пізніше в оборону капітадістичної власності. У великому музеї Азгарду є книжка під назвою «Essays in Application», писана Ненгу Van Dyke'ом. Книжку видано в 1905 році християнської ери. З наших відомостей, Van Dyke мусив бути церковником. Книжка дав добрий приклад того, що Евергард називав би буржуазним світоглядом. Порівнайте сусідство позиції Чарлstonського Баптистського Товариства, зазначеній вище, з позицією Van Dyke'a сімдесят літ пізніше: «Біблія вчить, що Бог посідає світ. Він наділяє кожну людину добрим по своїй уподобі, відповідно загальним законам».

— І я протестуватиму. — єпіскоп виправився в кріслі і його обличчя вкрилося суворістю салдата. — Церква не повинна німувати!

— Вас виженуть, — кинуто було пересторогу.

— Я доведу противне, — заперечив єпіскоп. — Я доведу, що Церква не знала всього того, про що ви оповідаєте. А крім того, я вважаю, що всі ці страхіття індустріалізованого суспільства творяться завдяки незнанню їх ще й з боку класи капіталістів. Вона виправить усе зло, ледви тільки його буде їй указано. А постачати вказівки має бути обов'язком Церкви.

Ернест засміявся. Він сміявся брутально і я виступила в оборону єпіскопа.

— Почекайте, — сказала я. — Ви бачите тільки один бік справи. В нашій природі багато є доброго, хоч ви тому ніяк не хочете вірити. єпіскоп Моргауз має свою рацію. Це страшне, змальоване вами зло капіталізму, воно є наслідком незнання. Надто широко розвився в суспільстві поділ.

— Дикі Індійці і ті менш брутальні й немилосерні, ніж капіталісти, — відповів він. Я зненавиділа його в ту хвилину.

— Ви не знаєте нас, — відповіла я. — Ми не брутальні дикиуни.

— Доведіть це, — кинув він.

— Як я можу довести це... вам?

Мое роздратовання зростало.

Він похитав головою.

— Я не прошу вас доводити це мені. Доведіть спочатку собі.

— Я знаю це й так, — сказала я.

— Нічого ви не знаєте, — з серцем кинув він.

— Ну, ну, діти, — ласково втрутився батько.

— Мені не клопіт . . . — почала я сердито, але Ернест перебив:

— Я знаю, що в вас, чи в вашого батька — однаково, — є гроші, вкладені в підприємства С'єрри.

— Ну то й що ж з того? — скривнула я.

— Та нічого, — стиха відповів він, — крім того, що одежду, яку ви носите, заплямлено кров'ю. Страва, яку ви істе — закрівлені шматки м'яса. З вашої стелі капає кров малих дітей і дорослих чоловіків. Я можу закрити очі і слухати це кап, кап, кап . . . в усіх куточках.

І єднаючи діло до слова, він закрив очі й одхилився до спинки свого крісла. Я ледви не заплакала від образів й ушкодженого самолюбства. Ще ніколи в світі ніхто не поводився зі мною так брутально. Єпископ і батько — обидва зніяковіли і стурбувались. Вони спробували одвести розмову на інші, легші теми; а Ернест роскрив очі, подивився на мене і одвів їх на бік. Уста і очі були суворі; в останніх не було вже помітно вогників сміху. Що він хотів мені сказати, яку страшну кару думав на мене накласти — я так і не довідалась, бо як раз у ту хвилю якась людина, спинившись на пішоході, стала на нас дивитись. Це був огрядний, бідно вдягнений, чоловік; він був навантажений горою столиків, кріселок та екранів з раттану¹ й бамбуку. Він дивився на веранду, ніби міркуючи, чи не зайти спробувати прорвати щось із свого товару.

— Це Джексон, — сказав Ернест.

— З таким дужим тілом він міг би бути на роботі, а не розносикувати², — зауважила я гостро.

¹ Сорт індіянського очерету.

Прим. перев.

² В ті часи була не одна тисяча вбогих крамарів, що звалися *розношиками*. Вони носили з собою весь свій крам від дверей до дверей. Це було чистісінське марнотратство енергії. Безладдя й безглуздія росподілу продуктів цілковито відповідало всьому тодішньому ладові суспільства взагалі.

— А ви подивітесь на його лівий рукав, — лагідно сказав Ернест.

Я глянула й побачила, що рукав був порожній.

— Я чув, як кілька крапель крові і з цієї руки капнуло з вашої стелі, — так само лагідно провадив далі Ернест. — Він стратив свою руку на фабриках С'єрри і ви викинули його на голодну смерть, ніби дохлу шкапу на биту дорогу. Коли я кажу «Ви», я маю на увазі головного управителя й іншу адміністрацію, що їх ви, акціонери, наймаєте, щоб вони порядкували вашими фабриками за вас. З Джексоном стався нещасливий випадок. Він трапився через Джексонове бажання врятувати кілька доларів для компанії. Його руку затягло в барабан, на зубцях котрого якось опинився камінчик. Джексон міг дати йому піти в машину, але тоді мусили побитися два вінці зубців. Він потягся за камінчиком, а в той час барабан зачепив його за рукав і строцив йому руку від кінчиків пучок до плеча; це було вночі, бо фабрики функціонували поверх строку, виробляючи ласий дивіденд акціонерам за цю чверть року. Від щоденної поверхстрочної роботи м'язи Джексона втратили свою силу і спритність. Тому він міг рухатись тільки повагом, от машина й ухопила його. А він має жінку і троє дітей.

— А що ж компанія зробила для нього? — запитала я.

— Нічого. Е, ні, щось таки зробила. Вона виграла позви за збитки, що він їх роспочав, коли вийшов із шпиталю. Ви ж знаєте, компанія держить дуже добрих правників.

— Ви або не все оповіли в цій справі, — сказала я переконано, — або ж самі не все знаєте. Може ж бути, що ця людина поводилася як нахаба . . .

... барабан зачепив його за рукав і строщив йому руку від кінчиків пучок до плеча ...

— Нахаба! Ха-ха-ха-ха! — Він зареготався, як Мefistoфель. — Господи владико! Нахаба! І це з оджованою рукою? Ні, не зважаючи ні на що, він був смирним і служняним рабом, отже, про його нахабство не могло бути й мови.

— Але ж був суд! — змагалася я. — Присуд не міг бути проти нього, коли б справа стояла тільки так, як ви говорите.

— Юрисконсультом компанії є полковник Інгрэм. А він спритний адвокат. — Ернест уважно поглянув на мене, а потім додав: — Я пораю вам, що вам треба зробити. Розслідуйте Джексонову справу.

— Я вже сама вирішила це, — сказала я холодно.

— От і добре, — жваво кинув він, — а я вкажу вам, де його знайти. Але мене жаль бере, коли я уявляю собі все, про що доведе вам Джексонова рука.

Так сталося, що ми обидва — єпископ і я — пішли на виклик Евергарда. Гості пішли од нас укупі, залишивши мене на самоті відчувати гостру образу несправедливості, вчиненої мені й моїй класі. Це не людина — це скотина. Я ненавиділа його тоді і заспокоювала себе думкою, що його маніри як раз такі, яких і слід було чекати від особи з робітничої класи.

III

ДЖЕКСОНОВА РУКА

Мені й не снилося, яку ролю мала одіграти в моїм життю Джексонова рука. Сам Джексон не справив на мене ніякого особливого вражіння, коли я знайшла його в розваленій і облупленій¹ хатині недалеко затоки, на краю болота. Хатину оточували калюжі стоячої води, вкритої неохайною зеленою цвіллю, що нестерпуче смерділа.

Я знайшла Джексона, смирного й слухняного раба, як називав його Ернест. Він майстрував щось із раттану і не спиняв своєї праці протягом усієї нашої розмови. Ale по-при всю його смирність і слухняність, я, здається, помітила в його голосі першу ноту народження в ньому роздратовання, коли він сказав:

— Вони могли б мені дати хоч посаду сторожа², чи що.

¹ Прикметник, що має зруйновані часом будинки, в яких мали собі тоді притулок робітники. За них вони мусили платити «оренду» господарям, дуже високу оренду, порівнюючи до ціни самих будинків.

² За тих часів неймовірно часто траплялись крадіжки. Кожен крав собі власність іншого. Пани суспільства крали по закону, чи яким-будь способом узаконювали свою крадіж-

Я мало про що довідалась од нього. Він справив на мене враження тупої людини, а тим часом спритність, з якою він працював однією своєю рукою, здавалося, за-перечувала його тупоту. Це наштовхнуло мене на сумніви.

— Як це вам трапилось дати машині вхопити себе за руку? — спиталяся я.

Він повагом і в задумі поглянув на мене, а потім похитав головою. — Не знаю. Це трапилось неподібно.

— Через необережність? — підказала я.

— Ні, — відповів він. — Я не з таких. Я працював поверх строку і, здається, трохи притомився. Я працював на фабриках сімнадцять років і помітив, що найчастіше нещастя трапляються перед гудком¹. Я охоче закладуся, що за годину до гудка трапляється більше нещастя, ніж за ввесь день. Пропрацювавши кілька годин, людина вже не та. Я дуже багато бачив робітників порізаних, подовбаніх і розчавлених так, що й упізнані не можна було.

— Багато, кажете? — запитала я.

— О, сотнями! І дітей теж.

Коли не брати було на увагу жахливих подробиць, то Джексонове оповідання не додало нічого нового до вже відомої мені історії його нещастя. Коли я спитала

ку, в той же час незаможні класи крали незаконно. Ніщо не було забезпеченим без охорони. На охорону власності уживано було багато народу. Будинки заможних людей являли з себе комбінацію з безпечної кладової, кам'яних стель і кріпосних мурів. На властиве нашим часам уживання нашими дітьми приватної власності інших людей тоді дивилися як на звичайнісіньку, дуже поширену в ті часи крадіжку.

² Робітників скликали на роботу і пускали додому дикими, пискливими, убивчими для першів гудками.

в нього, чи не порушив він, часом, якихсь приписів, що до праці біля машини, він похитав головою.

— Я скидав паса правою рукою, — сказав він, — а ліву простяг за камінчиком. Я не подивився, чи пас уже зійшов, бо думав, що правою рукою вже упорався, але ж то я тільки так думав. Очевидно, я не дуже довго давав на пас, от він і не встиг злізти цілком і мені одірвало руку.

— Це, мабуть, було дуже боляче, — співчутливо зауважила я.

— Авжеж, як кістка хрустить, то не дуже весело, — була відповідь.

В справі позвів за збитки він нічого пояснити не міг. Він розумів собі добре тільки одне: що з тих збитків, йому не повернули й невеличкої частини. Він відчував, що суд одвернувся від нього через посвідки майстра й головного управителя. А іхні посвідки «були не тим, чим мусили б бути», сказав Джексон. Я вирішила наїтись до цих осіб.

Вияснилося тільки, що становище Джексона було нестерпуче. Жінка в нього була недужа, а він сам своїм майструванням із раттану і розношукуванням не міг як слід прохарчити родину. За хатину не було заплачено, і старшенький, одинадцятилітній хлопчак, мусив шукати заробітку на фабриках.

— Хоч би вони взяли мене за сторожа, — були останні слова Джексона мені на дорогу.

Побачивши з адвокатом, що боронив справу Джексона, двома майстрами і управителем фабрики, що свідчили на суді, — я почала відчувати, що Ернест дійсно мав рацію в нашій суперечці.

Адвокат мав вигляд слабосилого нездари; поглянувшись на нього, нічого було дивуватися, що справу Джексону

сона програно. Моєю першою думкою було те, що Джексон тільки заслужив собі науку, запрохавши собі такого адвоката. Але зараз же в моїй свідомості виринули дві фрази Ернеста: «Компанія держить дуже добрих правників» і «Полковник Інгрем — спритний адвокат». Я швидко розміркувала: цілком зрозуміло, що, звичайно, компанія може користуватися з кращих юридичних талантів, ніж робітник Джексон. Але це ще не могло мати остаточного впливу. Була якась інша дужа пружина, що повернула справу Джексона проти нього. Це було моїм переконанням.

— Через що ви програли справу? запитала я в адвоката.

Адвокат стурбувався, ніби боячись якоїсь прикрости, і я помітила в собі жаль до цього бідолашного створіннячка. Потім він почав квилити. Я гадаю, що квіління стало йому властивим змалку, коли його колись випадком прибили. Він квилив сприводу посвідок. Свідки змалювали справу так, що тільки помогли противній стороні. Він не міг витягти з них жадного слова на користь Джексонові. Вони добре тямили, з якого боку намазувано їм масло на хліб. А Джексон — дурило: злякався близкучості Інгрема на допиті і той викрутів з нього відповіді йому ж на шкоду.

— Як же це могло статися, коли право було за Джексоном? — запитала я.

— А що з тим правом зробиш? — у свою чергу запитав він мене. — Подивіться на ці книжки. — Він погів рукою, вказуючи на силу книжок, що лавами обліпили стіни його невеличкого кабінету. — Все мое читання й студіювання їх навчило мене, що право — це одна річ, а закон — щось зовсім інше. Спитайте якого хочете юриста. Що таке право, цього вас навчать і в

недільній школі. Ці ж книжки вчать нас тому, що таке... закон.

— Значить, ви кажете мені, що Джексон мав за собою право і все ж був побитий? — спітала я міркуючи. — Значить, присуд Колдвела несправедливий?

Адвокатик хвилину пронизувато дивився на мене, а потім ворожість його ущухла.

— Я нічого не міг, — знову почав він квилити. — Вони зробили дурня з Джексона та й з мене також. Що мені було робити? Полковник Інгрем — знаменитий адвокат. Коли б він не був таким, чи мав би він юридичні справи від підприємств С'єри, Ерстонівського, Земельного, Берклейського консолідованих, Оклендського, Сен-Леандрівського, та Плізантенського електричного синдикатів? Він адвокат синдикатів, а синдикати платять своїм юристам не за порожню голову¹. Через що, ви думаете, самі одні підприємства С'єри платять йому двадцять тисяч доларів річно? Бо він вартий їм тих двадцяти тисяч доларів, — ось через що. Я не вартий таких грошей. Коли б я був вартий їх, я б не злиднував, голодуючи й беручи справи ріжних Джексонів. Скільки, як ви думаете, мусив би я мати за виграну Джексонову справу?

— Ви б пограбували його, напевне, — одповіла я.

¹ Ділом синдикатських адвокатів було ріжними способами, не виключаючи й підкупу, служити грабіжницьким заходам синдикатів. Ось думка Теодора Рузвелта, тоді президента Сполучених Штатів, висловлена ним на їхньою адресу р. б. 1905-го на Harvard Commencement: «*Ми всі знаємо як річ актуальну, що багато найвпливовіших і найбільш високо оплачуваних у кожному осередкові багатств членів адвокатського стану — мають спеціальне завдання видумувати сміливі й оригінальні способи, що дозволяють їхнім багатим клієнтам — чи поодиноким особам, чи синдикатам — уникати законів, виданих для регуляції використовування великих маєтностей в інтересах людности».*

— Авжеж! — скрикнув він з сердцем. — Мушу ж я на щось жити, чи може ні?¹

— Він має жінку й діти, — суворо зауважила я.

— Я теж маю жінку й діти, — вернув він. — І ніхто в світі, крім мене, не цікавиться чи вони голодні, чи ні.

Його обличчя враз потепліло, він роскрив свого годинника і показав мені невеличку фотографію жінки й двох дівчаток, наклеєну з середини на накришку.

— Ось де вони. Гляньте. Нам було дуже, дуже скрутно. Я надіявся послати їх на дачу, вигравши Джексонову справу. Їхньому здоровлю жити тут шкодить, а я безсилій цьому зарадити.

Коли я вставала йти, він знову почав квилити.

— Мені все не щастить. Полковник Інгрем і суддя Колдвел давні собі приятелі. Я вам не сказав, що хоч би я й випітав у їхніх свідків правдиві посвідки, то однаково їхня приязнь вирішила б справу по-їхньому. А ще мушу додати, що суддя Колдвел з усіх сил перешкоджав мені ставити питання. Бо суддя Колдвел і полковник Інгрем живуть в одній місцевості і належать до одного клубу. Вони сусіди — от я й безсилій. Їхні жінки повсякчас сидять одна в одної, а вони самі люблять грати вкупі у віста і мають ріжні інші спільні справи.

— Так ви думаєте, що право за Джексоном? — спитала я, спинившись на хвилину на порозі.

— Я не думаю, я знаю це, — почула я в відповідь. — І спочатку я думав, що я щось зароблю. Але жінці я не сказав нічого. Я боявся розчарувати її потім: вона так мріяла про подорож на дачу. Доволі прикра це була справа.

¹ Типовий малюнок міжлюдської сварки, що затроювала тоді все суспільство. Люде полювали одне на одного наче хижі вовки. Великі вовки іли малих вовків, а в цій суспільній вовчій зграї Джексон був останнім з найменших.

— Чому ви не вказали судді на той факт, що Джексон силкувався врятувати машину од шкоди? — запитала я Петера Донелі, одного з майстрів, що були за свідків на позвах.

Він довго не відповідав, міркуючи. Потім трівожно озирнувся навколо себе і сказав:

— Бо маю гарну жінку і троє найвродливіших дітей, яких тільки ви колись могли бачити, — ось чому.

— Не розумію, — сказала я.

— Іншими словами — не хотів, щоб це мені пошкодило, — відповів він.

— Ви думаете... — почала я.

Але він з серцем перебив:

— Я думаю те, що й кажу. Я вже довго працую на фабриках. З того саме часу, як іще малим хлопцем став біля веретен. Тяжкою працею заробив я собі своє нинішнє високе становище. Я майстер, дозвольте вам сказати. І я не надіюсь, щоб хоч одна людина з усієї фабрики простягла мені руку витягти мене з біди. За звичаєм, я належав до спілки. Але в двох страйках я був за компанію і не кидав роботи. Робітники продражнили мене «скебом»¹. Жаден з них не схотів би випити зі мною чарку. Бачите у мене на голові шрами? Це знаки од цегли, що в мене кидано. Нема дитини біля веретен, що не кляла б моого імені. Єдиний мені приятель — це компанія. Не обов'язок, а хліб і життя моїх дітей примушують мене обстоювати компанію. Ось чому!

— Чи був Джексон винуватий? — спитала я.

¹ Scab, по-нашому — короста. Так в Америці лають страйкбрекерів. *Прим. перекл.*

— Йому повинні були заплатити. Він був гарний робітник і ніколи не бунтувався.

— Значить, вам не вільно було росповісти всю правду, як ви присягалися?

Він похитав головою.

— Правду, чисту правду і тільки правду, — сказала я урочисто.

Знову його обличчя стало невиразним. Він звів його до неба, не до мене.

— За жінку й діти я віддав би свою душу в вічне пекло, — почула я у відповідь.

.

Генрі Далез, управитель, створіння з лукавим наче в лисиці обличчям, нахабно подивився на мене і не схотів і розмовляти. Про суд і про його там посвідку я не змогла витягти в нього жадного слова. Зате більше пощастило мені у другого після Донелі майстра. Джемс Сміт був людиною суворого вигляду; мій настрій упав, коли ми зустрілися. Сміт творив вражіння людини невільної і тільки в розмові почала я помічати, що розвитком він стояв вище свого осередку. Він, як і Петер Донелі, визнав, що Джексонові повинно було повернути його збитки; він сказав навіть більше, осудивши ту безсердечність і холодну кров, що полішали робітника на призволяще, безпорадним після нещасного випадку; він також пояснив, що на фабриках траплялась сила нещасних випадків і що політикою компанії було всякими способами ухилятися од плати по претенсіям за збитки.

— А це дає акціонерам сотки тисяч що року, — додав він; я ж пригадала останній дивіденд моого батька, чудове вбрання для мене і книжки для себе, куплені ним на цей дивіденд. Пригадала й слова Ернеста, що мое вбрання заплямлено кров'ю, і мороз побіг у мене по тілу під одяжею.

— Коли ви свідчили на суді, ви не зазначили, що нещастя з Джексоном сталося через його бажання врятувати машину від шкоди? — спитала я.

— Ні, я того не зробив, — сказав він і гірко стулив рота. — Я посвідчив, що Джексон пошкодився сам через неуважність і необережність, що компанія цьому не винна і що нема чого їй і відповідати.

— Чи ж це була необережність? — запитала я.

— Назвіть це чи так, чи як хочете інакше, — однаково: після довгої праці робітник утомлюється.

Я зацікавилася цією людиною. Без сумніву, Сміт був вищої породи.

— Ваша освіта вище освіти робітника, — сказала я.

— Я пройшов вищу школу, — відповів він. — Бувши портєє, я вкупі з тим учився і хотів вступити до університету. Але тут помер мій батько і я мусив піти на фабрику.

— Я хотів стати натуралістом, — пояснив він сором'язливо, ніби визнаючи це за вину. Люблю звірят, а мусив працювати на фабриці. Коли мене поставили за майстра, я одружився, потім пішли діти і... як бачите, я вже не пан своєї долі.

— Що ви під цим розумієте? — спитала я.

— Я пояснюю, чому саме я так свідчив на суді, чому я виконував інструкції.

— Чий інструкції?

— Полковника Інгрема. Він указував, як я маю свідчити.

— А через це Джексон програв справу?

Він мотнув головою і обличчя йому почорніло від приливу крові.

— А в Джексона жінка й пара дітей на руках.

— Знаю, — сказав він спокійно, хоч обличчя йому ще почорнішало.

— Скажіть мені, — провадила я далі, — чи легко було вам після вищої школи, після своєї освіти, докотитися до такої посвідки на позвах?

Несподіваність його вибуху в відповідь на мій запит аж перелякала мене. Він попер¹ дикого прокльона і стиснув кулаки, наче хотів мене бити.

— Пробачте мені, — вимовив він трохи згодом. — Ні, це коштувало мені чимало. Тепер ви можете собі йти, ви випитали у мене все, що хотіли. Але попереду дозвольте вам сказати, що толку з моїх слів вам не буде. Свідків нашої розмови, не було, а я одхрещуся від чого хочете. Коли ж треба буде, то ще й заприсягнуся.

• • • • •

Після розмови зі Смітом я пішла до батька в Хемічний Будинок і тут зустрілася з Ернестом. Хоч це було цілком несподівано, він привітав мене своїм звичайним сміливим поглядом і міцним ручканням, своєю чудною мішаниною неповороткості й свободи. Він ніби вже й забувся за останню нашу бурхливу розмову; я ж не могла так скоро позбутися свого настрою.

— Я розслідила Джексонову справу, — коротко сказала я.

Він весь зацікавився, чекаючи на дальнє оповідання, хоч в очах у нього світилася певність, що мої переконання захиталися.

— Мені здається, з ним упоралися дуже зле, — призналася я. — І я... я тепер гадаю, що кілька крапель його крові таки капнуло з нашої стелі.

¹ Щіково звернути увагу на брутальність мови, звичайну для тих часів і характерну для життя, «червоного від іклів і пазурів». Звичайно, ця увага стосується не так до прокльона Джемса Сміта, як до дієслова *попер* в устах Евіз Евергард.

— Ну звичайно, — відповів він. — Коли б Джексонові й його товаришам платили збитки, дивіденди не були б такі високі.

— А мені вже не доведеться радіти з гарної одежі, — додала я.

Приголомшена й розбита, я помітила в собі тепле почуття до Ернеста, наче до сповільнника. Тоді, як і потім, впливала на мене його сила. Здавалося, він світався обіцянками спокою й захисту.

— Не радітимете ви й ряднинці, — сказав він сумно. — І на джутових фабриках твориться те ж самісіньке. Скрізь однаково. Наша захвалена цівілізація стоїть на крові, пересякла кров'ю, і ні ви, ні я, ні хто інший з нас — не можемо уникнути крівавої плями. А ті люди, що ви з ними балакали, — хто вони такі?

Я оповіла йому все.

— І жаден з них є вільна людина, — сказав він. — Всі вони прикуті до немилосерної індустріальної машини. А найбільш трагічне те, що прикуті вони ланцюгами серця. Інстинкт примушує їх рятувати свої діти і їхні молоді життя. А інстинкт цей дужчий за всю їхню етику. От і мій батько: він брехав, він крав, він допускався всякого роду ганебних вчинків, аби тільки прогодувати мене, моїх братів і сестер. Він був раб індустріальної машини і вона видавила з нього життя, виправцювала його на смерть.

— А ви, перебила я, — ви ж людина вільна.

— Не зовсім, — відповів він. — Правда, я не скуют ланцюгом серця. Я часто дякую долі, що в мене нема дітей, хоч дуже люблю їх. І я не зважився б їх мати, коли б навіть одружився.

— Але ж це дуже негарне правило, — скрикнула я.

— Знаю, — сказав він сумно. — Але воно доцільне. Я революціонер, а таким бути — дуже небезпечна справа.

Я з недовір'ям осміхнулась.

— Коли я влізу вночі до вашого батька, щоб украсити дивіденд од підприємств С'єрри, що він мені зробить?

— Він спить з револьвером на столику біля ліжка, — одповіла я. — Найпевніше, він вас застрелить.

— А коли я з кількома товаришами приведу півтора міліони чоловіка¹ в усі domi багатирів, мабуть багато розляжеться тоді пострілів, так чи ні?

— Так, але ж ви не зробите цього, заперечила я.

— Як раз саме це я й зроблю. Але ми спробуємо забрати не тільки багатство в домах, а й усі джерела того багатства, всі копальні, залізниці, фабрики, банки, крамниці. Ось у чим революція. Це дуже небезпечна справа. Боюсь, що тут буде більше стрілянини, ніж би я міг думати. А поки що, як я вже вам казав, жаден з нас не є вільною людиною. Нас усіх захопили колеса і зубці індустріальної машини. Ви вже збагнули, хто ви така, і хто такий ті люди, що з ними ви мали розмову. Побалакайте з більшим числом їх. Побачтесь з полковником Інґремом. Поговоріть з репортерами, що давали відомості про справу Джексона до газет, і з видавцями тих газет. Ви побачите, що всі вони — рabi машини.

Через деякий час нашої розмови я поставила йому невеличке просте питання про підлеглість робітництва нещасним випадкам і в відповідь почула цілу статистичну лекцію.

— Це надруковано в усіх книжках, — сказав він. — Було зібрано ціфри, і вони яскраво довели, що в перші

¹ Це натяк на число соціалістичних голосів, зібраних у Сполучених Штатах року 1910-го. Збільшення цього числа яскраво вказує на швидкий зрост партії революції. Року 1888-го за неї подано було 2.068 голосів; року 1902 — 127.713; р. 1904 — 435.040; р. 1908 — 1.108.427, а року 1910 — 1.688.211.

години ранішньої праці нещастя трапляються рідко, але число їх швидко зростає далі, коли робітники втомлюються та стають менш жваві і в м'язах, і в думках.

— А чи знаєте ви, що життя й здоровля вашого батька забезпечене в-тричі краще, ніж робітниче? Це факт. Страхові¹ компанії знають це. Вони беруть з нього чотири долари й двадцять центів на рік за поліс на тисячу долларів, з робітника ж за такий самий поліс — п'ятнадцять долларів.

— А з вас? — спітала я і в ту ж хвилю помітила, що я турбуюсь за нього трошки більше, ніж так собі.

— О, як у революціонера, у мене вісім раз більше шансів бути вбитим чи покаліченим, ніж у робітника, — одновів він безтурботно. — Страхові компанії обкладають найдосвідченіших хеміків, що виробляють вибухові речі, у вісім раз більше ніж звичайних робітників. А мене, я думаю, вони й зовсім не схотіли б страхувати. Та для чого ви це питаете?

Очі мені почали моргати, а гаряча кров підступила до обличчя. I не тому, що він спіймав мене на трівозі за його долю, а що я сама спіймала себе на тім і в його присутності.

Та тут прийшов мій батко і почав збиратися додому. Ернест повернув позичені книжки і пішов першим. Але виходячи, він повернувся до мене і сказав:

¹ В ті страшні часи вовчої боротьби всякий, які б багатства не посідав, повсякчасно перебував під небезпекою. З турботи за долю своїх родин, люде вигадали систему страхування. Для нас, для нашого інтелігентного часу, ця вигадка безглуздо смішна й примітивна. Ale в ті часи вона була справою корисною. Цікаво ж, однак, зазначити, що фонди страхових компаній часто-густо було плюндровано й розкрадувано і, до того ж—як раз тими особами, кому їх було додучено.

— Між іншим: раз ви вже порушили спокій думки у себе, а я в епіскопа, то вам слід би було побачитися з паніями Віксон і Пертонвейт. Їхні чоловіки, як вам відомо, — найбільші акціонери підприємств С'єрри. Як і решта людства, ці дві жінки також прикуті до машини, тільки на самім її вершечку.

IV

РАБИ МАШИНІ

Що більше міркувала я над справою з рукою Джексона, то дужче хитався мій світогляд. Дійсність стала в мене перед очима і вперше побачила я справжнє життя. Моя університетська освіта, вченість і культурність не були реальні. Я вчилася теорії про життя й суспільство, що дуже добре виглядали на сторінках друку, — але тепер я побачила вже й саме життя. Джексонова рука була фактом життя. Ернестове «Факт, пане, безперечний факт!» бреніло в моїй свідомості.

Здавалося диким, неможливим, щоб усе суспільство було збудоване на крові. А тим часом Джексон був фактом. Я не могла спекатись того. Весь час думка моя зверталася до нього, як компас до полюсу.

З ним упорались брутально. Йому не заплатили за його кров, щоб мати змогу видати більший дивіденд. А я бачила щастя багатьох гарних, культурних родин, що раділи тому дивідендові, користуючись через нього з Джексонової крові. І коли так жорстоко упоралися з одною людиною, а суспільство неуважно йшло й далі своїм шляхом, то де ж запорука, що цього звірства не чинять і багатьом іншим робітникам? Я пригадувала і

працю жінок за дев'ятдесят центів на тиждень у Шікаго і дитяче рабство на південних бавовняних фабриках, описані мені Ернестом. В моїй уяві вставали бліді, безкровні рученята, що виробляли крам, що з нього потім пошило було мені одежду. І знову я згадувала про підприємства С'єрри, про сплачувані ними дивіденди, знову бачила на собі кров Джексона. Від Джексона мені нікуди було тікати. Що хвилини мої міркування верталися до нього.

В глибині свого ества я мала таке почуття, ніби стою над проваллям. А з краю його я ніби бачу новороскрите жахливе життя. І не я одна бачу це. Всі мої так само переживали таке почуття. Ось батько. Я могла бачити, який вплив починав мати на нього Ернест. А ось і епіскоп. Коли я в-останнє з ним бачилася, він виглядав цілком хворою людиною. Нерви його були страшенно напружені, а в очах світився невимовний жах. З недовгої розмови я довідалась, що Ернест здійснив свою обіцянку поводити його по пеклу. Але що епіскоп бачив у тім пеклі, — я не довідалась, бо він надто був приголомшений, щоб про що-будь оповідати.

Одного разу, особливо гостро відчувши, як догори перевертается і мій куточок і ввесь світ, я збагнула, що це ж Ернест завинив цьому, і подумала: «Ми так щасливо й мирно жили до його приходу!» Але в ту ж хвилю я відчула, що ця думка була зрадою правди, і переді мною виріс новий Ернест — апостол істини, що з близкучим чолом і відвагою одного з божих посланців боровся за правду й право, за вбогих, покинутих і пригнічених. А за ним виросла ще одна постать — Христос! Він теж став був в оборону принижених і пригнічених, проти всієї встановленої влади попів і фарисеїв. І згадала я його смерть на хресті і серце мое стиснула туга за Ернеста. Невже ж і йому неминуче судився

хрест? Йому, з його гучним і погрозливим голосом, з його прекрасною енергією людини?

Тепер я вже знала, що люблю його, що палаю бажанням поселяти йому. Я стала думати про його життя. Мабуть злidenie, суворе й мізерне було воно. Згадала я й його батька, що і брехав, і крав для нього, і запрацювався до смерті. А він сам мусив іти на фабрику вже десяти літ віку! Здавалося, серце мое зотліє від бажання обвити його руками і заспокоїти в себе на грудях його голову, — вона ж мусила бути важкою від невпинного міркування, — і дати йому спокій — саме спокій, полегшення й повне забуття хоч на одну ніжну хвилину.

Полковника Ін'грема я зустрінула в церкві. Його я добре знала вже давно. Нічого йому не кажучи, я звела його для розмови за високі пальми й фікуси. Як і завжди, він був веселий і привітний. Це була ставна, дипломатична, тактовна й уважна людина. Та й з зовнішнього вигляду був він найвидатнішою фігурою нашого промадянства. Поруч з ним навіть поважні голови з університету здавалися порожніми й дрібними.

І от мусила я переконатися, що й становище полковника Ін'грема було однакове, як і неосвіченого механіка. Він теж не був вільною людиною. Він був так само прикутий до машини. Я ніколи не забуду зміни, яка в ньому сталася, коли я згадала за справу Джексона. Його веселий жартівливий настрій зник, як привид. Несподіваний брутальний вираз перекривив його викохане обличчя. Я відчула ту ж трівогу, як і тоді, коли розлютувався Джемс Сміт. Але полковник Ін'грем не лаявся, однісінка дрібненька ріжниця між ним і тим робітником. Його знали за хитру людину, але нині він не міг хитрувати. Несвідомо він озирнувся туди й сю-

ди, шукаючи, куди б його втекти. Але навколо були пальми й фікуси.

Ох, йому прикро було чути саму фамілію Джексона. І для чого я викопала цю справу? Мій жарт йому не до вподоби. Це непутяча вигадка з моєї боку, до того ж дуже нерозважна. Хиба ж мені не відомо, що особисті почуття в його професії на рахунок не йдуть? Йдучи на службу, він полишає свої особисті почуття вдома. На службі ним керують лише професіональні почуття.

— А чи мусив Джексон отримати збитки? — спитала я.

— Звичайно, — відповів він. — Особисто я визнаю, що йому мусили заплатити. Але що поробиш зі статтями закону, що сюди стосуються?

Він силкувався вже роспочати властиве йому хитрування.

— Скажіть мені, чи право має щось спільного з законом? — спитала я.

— Ви не до речі стулили їх на початок, — пожартував він, не відповідаючи.

— Хиба? — запитала я, а він мотнув головою. — Ми ж уявляємо, що сила закону забезпечує нам справедливість.

— Ні, — заперечив він, — тут парадокс. Закон забезпечує кару¹.

— Як ви це зараз говорите, як професіонал? — спитала я.

Тут полковникові Інгремові стало соромно; він густо почервонів і знову почав озиратися, куди б утекти. Але я загородила йому шлях і не рухалася з місця.

¹ Гра слів не до перекладу. І «справедливість» і «кар» в англійській мові однаково — justice.

Прим. пер.

— Скажіть мені, — провадила я далі, — коли хтось підпорядковує особисті почуття професіональним інтересам, — чи не можна це назвати до певної міри моральним каліцтвом?

Але я даремно сподівалася на відповідь. Полковник Інгрем ганебно втік, перекинувши пальму.

Далі я звернулася до газет. Я написала смирне, витримане й безстороннє справоздання з історії Джексона. Я не могла посилатися на людей, з котрими мала розмови, через що навіть і не згадувала за них. Я змалювала тільки фактичний бік справи: довгі роки праці Джексона на фабриці, його бажання врятувати машину від шкоди, нещасливий випадок через це саме і нинішнє його голодне зліднювання. Три місцеві газети, як і два тижневики так само, не схотіли видрукувати мою статтю.

Тоді я пішла до Персі Лейтона. Він мав учену ступінь від університету, але ступив на шлях журналістики і використовував свою освіту як репортер найвпливовішої з трьох газет. Він посміхнувся, коли я запитала його про рацію для газет уникати всякої згадки за Джексона, чи за його справу.

— Це політика видавців, — сказав він. — Тут нічого не вдієш. Це цілком їхня робота.

— Але звідки вона, ця політика? — спитала я.

— Всі ми міцно сполучені з синдикатами, — відповів він. — Ви не зможете надрукувати тої речі в газетах навіть як оповістку. Коли б хто з нас контрабандою пропустив її в друк, він втратив би посаду. Вам не надрукують її навіть за десять раз вищу плату, ніж за звичайну оповістку.

— А ваша власна політика? — запитала я. — Виходить, що ви мусите перекручувати правду з наказу

своїх хазяїнів, котрі в свою чергу слухаються приписів з боку синдикатів.

— Я тут безсилий. — Він незадовольнено позирнув на мене, але потім прояснів, ніби знайшов, як йому викрутитись. — Я сам не пишу неправди. Я веду справи в цілковитій згоді зі своїм сумлінням. Звичайно, в щоденній роботі трапляється сила суперечностей. Але ж і життя, як знаєте, справа ріжнобічна, — тоном розсудливого хлопчака завершив він.

— А ви ж надієтесь колись сісти за стіл видавця і провадити якусь політику?

— Я ще загартуюсь до того часу, — пожартував він.

— Ну, то поки ви ще не загартувались, скажіть, як ви тепер ставитесь до загальної політики видавців?

— Ніяк не ставлюсь, — швидко відповів він. — Ніхто не стане вибрикувати в лаві, коли хоче мати успіх журналіста. Я добре, за всяку ціну цього вчився.

І він розсудливо труснув своєю юнацькою головою.

— А правда? — уперлася я.

— Ви не розумієте діла. Та ж, звичайно, все по правді, раз усе виходить як слід, хиба ж таки не так?

— Зворушлива лехкодухість, — пробурчала я, але серце мое тужило за його юнацтвом і я почувала, що мушу чи закричати, чи залитись слізми.

Око мое починало вже пронизувати лушпиння суспільства, посеред котрого я повсякчас жила, і помічати під сподом страшну дійсність. Викривалася мовчазна змова проти Джексона; до плаксів адвоката, що ганебно програв його справу, я вже відчувала майже симпатію. Але ця мовчазна змова набирала широченних розмірів. Вона йшла не проти одного Джексона. Вона йшла проти кожного робітника, скаліченого на фабриці. А коли проти кожного робітника одної якоїсь фабрики, то чому ж і не проти всіх робітників усіх інших фабрик і під-

приємств? Хиба ж, справді, не так стоїть справа для всієї промисловості?

А коли це так, то суспільство — це одна брехня. Я сама злякалася свого власного висновку. Він був надто страшним і диким, щоб бути правдою. Але був же Джексон і Джексонова рука і кров, що плямами вкривала мою одежду і капала з моєї стелі. Сила була Джексонів, — сотні їх на одній тільки фабриці, як казав сам Джексон. Я не могла втекти від Джексона.

Я мала також розмову з м-ром Віксоном і м-ром Пертонвейтом, двома найбільшими власниками акцій підприємств С'єрри. Але їхньої рівноваги я не могла захитати так, як у їхніх механіків. Я побачила, що у них є своя особлива етика, вища за етику решти суспільства. Я могла б назвати її аристократичною, або ж власницькою етикою. Вони широко розводилися про політику і ототожнювали її з правом. А зі мною вони балакали з доброзичливістю старших, що охоче пробачають молодим літам їхню недосвідченість. Це були найбезнадійніші з усіх, з ким мені доводилося стикатися в своїй справі. Вони цілковито вірили, що їхня поведінка — добра. Тут не могло бути жадного сумніву, жадної суперечки. Що вони були рятівниками суспільства і творцями щастя мас, — це було їхнім твердим переконанням. І вони малювали зворушливі картини зліднів робітництва, коли б воно не могло брати роботу од таких як вони, саме вони, з їхнім уже пристосованим до цього досвідом.

Під свіжим вражінням од цих двох власників зустрі-

¹ Ще до народження Евіз Евергард, Джон Стюарт Міль у своїм творі «On Liberty» написав: «Раз тільки існує вища класа, то величезна доля суспільної морали походить з її класових інтересів і її класового почуття своєї вищості».

лася я з Ернестом і переказала йому про свій досвід. Він з задоволенням подивився на мене і сказав:

— О, це справді добре. Ви почали докопуватись до правди для самої себе. Це ваше власне узагальнення і воно цілком справедливе. В індустріальній машині нема вільного учасника, окрім, хиба, великих капіталістів, та ї ті не вільні, пробачте ірішизм¹. Ви бачите, що хазяїни цілком певні свого права робити те, що вони роблять. А це ж вінець безглуздя всього становища. Ale їх сковано їхньою людською природою і вони не можуть ступити й кроку без переконання, що він справедливий. Вони мусять мати санкцію на свої вчинки.

— Коли їм потрібно щось зробити, — в справах звичайно — вони мусять чекати, поки в їхньому мозкові не виспіє якесь чи релігійне, чи етичне, чи наукове, чи філософське оправдання задуманого. А тоді вже вони починають і роблять своє, не помітивши вади людського розуму, завдяки котрій бажання є батьком думки. Санкція прийде завжди, що б вони ні хотіли зробити. Вони надзвичайні круті, справжні езуїти. Вони навіть уважають своїм обов'язком робити зло, бо з того, ніби-то, родиться добро. Найбільш смішною є неприступною їхньою вигадкою є те, що вони вищі за все людство досвідом і працездатністю. Звідси ж, на їхню думку, походить їхнє право порядкувати життям решти людства. Вони навіть відродили теорію божого права королів, на разі — королів комерції².

¹ Такі словесні самосуперечки, називані bulls, довго були приемною прикметою старої Ірландії.

² Газети 1902 року тої доби вихваляли голову Антрацито-Вугільного Тресту Джорджа Ф. Бера за виголосений ним принцип: «Права й інтереси робітництва мусять обороняти ті християни, котрим Бог у своїм безкрайм досвіді віддав у власність інтереси краю».

— Хисткий бік їхньої позиції в тім, що вони здебільшого — люде діла. Вони не філософи, так само як і не біологи, чи соціологи. Як би вони були такими, тоді, звичайно, все було б добре. Людина діла, а вкупі з тим біолог і соціолог, знала б приблизно, що треба робити для людства. Але поза інтересами справи — люде діла дурні. Вони тямлять тільки свої справи. Вони не розуміють ні людства, ні суспільства, проте ж силкуються порядкувати долею голодних міліонів, а всі ті міліони визнають їх. Та колись же історія зле насміється з їхньої пихи.

Зустріч і розмова з м-с Віксон і м-с Пертонвейт не вже не здивувала. Це були жінки «з громадянства»¹. Їхні domi були палацами. Багато таких домів було у них роскідано по країні — в горах, на озерах і на березі моря. За ними ходило ціле військо слуг і їхня громадська діяльність була надзвичайно плутана. Вони обдаровували університети й церкви, а попи особливо припадали їм до ніг у слухняному прислужництві². Чрез силу своїх грошей цих дві жінки були владою. Ім у величезній мірі належала спроможність через гроші керувати думкою громадянства, як я скоро спостерегла це під впливом Ерnestової науки.

Вони наслідували своїх чоловіків у їхніх загальних словах про політику, обов'язки і відповідальність багатирів. Ними керувала і етика їхніх чоловіків, — етика

¹ Слова *громадянство* вжито тут в обмеженім значенні. В ті часи було звичаєм називати так позолочених гультяїв, що самі не працювали, а лише проїдали працю робітництва. Ні люде діла, ні робітники не мали ні часу, ні охоти до *громадянства*. *Громадянство* було витвором багатих дармоїдів, що знаходили собі в ньому розвагу й потіху.

² «Верніть на добро ваші забруднені гроші», — так у ті часи висловлювала свої бажання Церква.

їхньої класи; вони теж сипали слизькі фрази, що їх
їхнє власне ухо як слід і не розуміло.

Так от, коли я росповіла їм про сумне становище родини Джексона і висловила своє здивовання, чому вони не призначили йому якоїсь допомоги, то це їх роздратувало. Мені було сказано, що вони не потрібують нікому дякувати за поради в справі їхніх громадянських обов'язків. А коли я руба попрохала їх допомогти Джексонові, вони так само рішуче відмовились. І дивна річ: мені було відмовлено майже в однакових словах, хоч я балакала з ними нарізно і кожна з них не знала, що я вже бачилася, чи маю побачитися з іншою. Їхня спільна відповідь була та, що вони дуже раді на цьому випадкові яскраво зазначити, що з їхнього боку ніколи й ніякої премії за необережність видано не буде; вони не стануть платити за нещастя вже хоч би через те, щоб не спокушати бідолах самим кидатися в машину¹.

І ці обидві жінки були щирі. Вони обидві упилися переконання про вищість і своєї класи, і самих себе. В своїй класовій етиці вони мали собі оправдання на всякий свій вчинок. І коли я тікала з палацу місіс Пертон-вейт, я пригадала Ернестові слова, що ці дами те ж прикуті до машини, тільки аж на самім її вершечку.

¹ На сторінках *Outlook'a*, критичного тижневика того часу, в числі за 18-те серпня 1906-го року уміщено справоцдання про втрату одним робітником свої руки; його по-дробиці цілком подібні до подробиць Джексонової справи, як про неї росповідає Евіз Евергард.

V

ФІЛОМАТИ

Ернест часто заходив до нас. Не тільки батько та суперечки за обідом затягали його сюди. Навіть ще тоді я з задоволеннем спостерігала, що й моя особа спричинювалася до його одвідувань, а через деякий, досить короткий час пересвідчилася, що мої здогади були справедливі. Бо ще ніколи в світі не було такого закоханого, як Ернест Евергард. Його погляд і ручкання ставали що разу міцнішими й певнішими, скільки було змоги; а питання, що засвітилося в його очах уперше, ставало чим раз настирливішим.

Перше мое вражіння від Ернеста було несприятливе для нього. Потім я помітила, що сама тягнуся до нього. Тут він одштовхнув мене брутальним нападом на мене і на мою класу. Після ж того, як я переконалася, що він не клепав на неї і що всі суворі й жорстокі обвинувачення його були заслужені, — я знову і ще дужче потяглалася до нього. Він став моїм оракулом. Він здер переді мною машкару з обличчя суспільства і дав мені побачити його дійсний вигляд, так само огидний, як і незаперечувано правдивий.

Як я вже сказала, ще не було такого коханця, як він. Нема такої дівчини, що прожила б в університет-

ському місті до двадцяти чотирьох літ віку і не на-
була б досвіду кохання. До мене залиялися і безусі хлоп-
чаки, і сиві професори, і атлети, і футбольні знамени-
тості. Але жаден з них не виказав свого кохання так,
як це зробив Ернест. Я й не зчулася, як уже опинилася
у нього в обіймах. Перше ніж я могла протестувати чи
противитись, його губи вже допалися до моїх. Перед
його серйозністю звичайна дівоча соромливість була б
смішною. В своєму роскішному, непереможному пориві
він зірвав мене з ніг. Він не пропонував свого кохання.
Він ухопив мене в свої обійми, цілавав мене і розумів
це як згоду на наш шлюб. Тут не могло бути жадних
суперечок. Розмова була тільки про те, коли нам одру-
житися, та й то вже згодом.

Це було щось нечуване, ніби не справжнє. Однак,
у згоді з Ернестовим критерієм істини, «воно годилось»,
давало наслідки. Йому я довірила й своє життя і воно
дало мені щастя. Правда, в перші дні нашого кохання
тривога за будучність часто одвідувала мене, коли я зга-
дувала за бурхливість і запал виявів його кохання. Од-
нак, усі ці страхи виказалися безпідставними. Ні одна
жінка не зазнала ще щастя мати такого любого й ніж-
ного чоловіка, яким був Ернест. Його шляхетність і
бурхливість творили чудну мішанину, так само як не-
повороткість і свобода в його руках. Люба неповорот-
кість! Він ніколи не міг позбутися її і це творило чарів-
ниче вражіння. Його поведінка в нашій вітальні нагаду-
вала мені обережного вола у хінській крамниці¹.

¹ В ті часи ще існував звичай напихати житлові світ-
лиці ріжкими виграшками. Тоді ще не знали простого життя. Тодішні світлиці були музеями, що потрібували безкінечної
праці для підтримування чистоти. Клятій порох панував у
хаті. Була сила річей, за які він хапався, і дуже мало спо-
собів його спекатися.

Незабаром розвіялись і останні мої сумніви в повноті свого кохання до Ернеста (несвідомі сумніви, звичайно). Це трапилося в клубі Філоматів, прихильників наук, одної чудової ночі бою, коли Ернест зчепився зі власниками в самому їхньому кублі. Клуб Філоматів був найвищим на всьому березі Тихого Моря. Його засновала міс Брентвуд, неймовірна багатирка, стара дівиця; клуб був їй за чоловіка, за родину, за іграшку. Членами його були найбільші багатирі округи та найвидатніші їхні слуги, з домішкою, звичайно, купки вчених для інтелігентності тона.

Філомати не мали власного будинку. Не такого сорту це був клуб. Раз на місяць члени його сходилися в однім зі своїх приватних будинків послухати лекцію. Лекторові здебільшого, хоч і не завжди, платили. Коли якийсь хемік у Нью-Йорці винаходив, наприклад, якусь нову властивість радію, його запрохували дати відчit, повертали йому всі витрати на подорож, а поверх того давали королівську плату. Так само поводилися з мандрівниками по полярних краях, з видатними літераторами й артистами. Ніяких гостей клуб не визнавав, бо Філомати уважно стереглися того, щоб їхні розмови хтось міг подати до друку. Таким чином, видатні державні люди — а такі випадки траплялися — могли висловлюватися там цілком вільно.

Я розглажую й списую зараз листа, що прислав мені Ернест двадцять років тому.

«Ваш батько — член клубу Філоматів, отже, ви маєте право входу. Так приходьте у вівторок у вечери. Обіцяю вам, що не пожалкуете. В ваших недавніх спробах вам не пощастило вивести власників з рівноваги. Коли прийдете, то вже я зроблю це для вас. Вони в мене гарчатимуть як вовки. Ви зачіпали їхню мораль, а в таких випадках вони лише ввічливіше намагаються

довести вам свою вищість. Я ж кину погрозу їхнім гаманцям. Це до самого коріння зворухне їхню примітивну природу. Як що прийдете, ви під убраннями останньої моди побачите печерних людей, що з завзятим гарчанням гризтимуться над кісткою. Обіцяю вам величезний котячий концерт і блискучий випадок для досліду звірячої природи.

«Вони закликали мене, щоб знищити мене у пень. Це вигадка міс Брентвуд. Вона досить невміло натякнула мені це, коли запрохувала мене. Вона вже практикувала цей жарт. Філоматам дуже подобається зустрічатися з плохими доброзичливими реформаторами. Міс Брентвуд гадає, що я плохий як кошеня, доброї вдачі і дурний як корова. Не стану сперечатися, що я ще й пособляв їй засвоїти таке враження. Спочатку вона силкувалася дослідити мене, доки не пересвідчилася, що я одна невинність. Мені мусять заплатити добре гроши — двісті п'ятдесять доларів — як личить людині, що бувши радикалом, вже одного разу виставляла свою кандидатуру на пост губернатора. Кепсько тільки, що мушу одягнутись у гарне вечірнє вбрання. Це моє зобов'язання, а я ще ніколи в світі так не вирався. Думаю, що десь позичу. Та я ладен був би й більше мороки мати, аби лишень дістатися до Філоматів».

Цього разу клуб сходився в палаці Пертонвейта. В велику вітальню внесено було додаткові крісла, де розсілося послухати Ернеста двісті Філоматів. Це були справжні пани суспільства. Для потіхи я почала підраховувати загальну суму багатств, що її вони представляли, і скоро нарахувала кілька сот міліонів. Самі ж власники їх були не ледарі. Це були люди діла, що брали найжвавішу участь в індустріальному й політичному життю.

Всі вже сиділи, коли міс Брентвуд привела Ернеста. Вони пройшли до кону, звідки він мав промовляти. Він був у вечірнім убранині і мав чарівничий вигляд зі своїми широкими плечима і величною головою. І все це сполучалося з ледви помітною, але цілком виразною неповороткістю його рухів. Мені здавалося, що я вже за одно це могла б його любити. І я гляділа на нього і відчувала високу радість, знову відчувала тиск його руки і дотик його губ. І такі гордощі охопили мене, що хотілося встати й крикнути цій зібраній компанії: «Він мій! Він стискав мене в своїх обіймах і я, тільки я одна, сповнила йому голову аж до забуття всіх любих йому, численних і величних його думок!».

На кону міс Брентвуд підвела Ернеста до полковника Ван-Жільберта, що мав головувати. Полковник Ван-Жільберт був знаменитий синдикатський адвокат. В додаток він був неймовірно багатий. Найменша плата, на яку він ласкаво згоджувався звернути увагу, була сотнею тисяч доларів. Він був майстром біля законів. Закон був йому для потіхи, наче іграшка. Він мняв його як глину, крутив і перекручував його для своєї мети, наче хінську мороку. З зовнішнього вигляду й мови він здавався старомодним, але думанням, знанням і здатностями він був так само молодий, як і якийсь останній закон. Його слава почалася відтоді, коли йому пощастило зламати заповіт Шардвела¹. За

¹ Нищення заповітів було дуже характерною ознакою для того часу. Поруч зі скупчуванням великих маєтків однаково турбувало цих скупчувателів доля їхніх багатств після смерті. Укладання заповітів і їх нищення стало цілком закінченим промислом, як продукція амуніції і зброї, наприклад. Щоб заповіта не можна було знищити, покликувано було найдосвідченіших правників. Але однаково, — заповіти завжди було ламано, до того ж дуже часто з допомогою тих самих правників, що їх укладали. По-при все це — класа багатирів ніяк не могла позбутися ілюзії, що

одну цю справу він заробив п'ятсот тисяч доларів. З того часу слава його зросла як гора. Його вже часто називали найкращим правником країни, — синдикатським, звичайно; а вже неможливо було нарахувати три найвидатніших правники Сполучених Штатів, щоб не включити сюди й його.

Він устав і кількома добірними фразами з прихованою в них іронією почав представляти Ернеста. Полковник Ван-Жільберт так дотепно, хоч цілком виховано, змалював соціального реформатора і члена робітничої класи, що авдиторія весело посміхалась. Це мене розсердило і я зиркнула на Ернеста. Його ж вигляд ще дужче розсердив мене. Здавалося, він не помічав цих делікатних глузувань. Гірше того, він наче не розумів їх зовсім. Він сидів плохий, тупий і сонний. Він мав вигляд справжнього дурня. І на хвилину в голові в мене майнула думка, чи не пригнітив його вплив цього збіговиська влади й розуму? Але потім я посміхнулась. Мене вже він не одурить. Інших же він дурив так само, як міс Брентвуд. Вона сіла в першім ряді як раз перед коном і кілька раз поверталася до того, чи до іншого з сусід, посміхаючись у відповідь на їхні гадки й уваги що до Ернеста.

Коли полковник Ван-Жільберт закінчив, Ернест устав і почав промовляти. Він почав тихим голосом, поштivo й вагаючись та яскраво виказуючи свою затурканість. Він росповів про своє народження посеред робітничої класи, про гнетуючі злидні осередку, де в муках голоду гине і тіло і дух. Він переказав свої змагання й ідеали, свою уяву про той рай, де жили люди вищих клас. Він говорив:

все ж можливо укласти такого заповіта, якого неможливо буде зламати, і протягом низки поколінь клієнти й адвокати змагалися за цю ілюзію. Це змагання нагадувало хиба не впинне шукання еліксиру життя у середньовічних алхеміків.

— Наді мною, думав я, існує самовідданість духу, чиста й шляхетна думка, бадьоре інтелектуальне життя. Я думав так, бо читав «Побережну Бібліотеку»¹, — книжки, що в них усі люди, виключаючи злочинців і босячню, мають святі думки, говорять делікатною мовою, творять геройські вчинки. Коротко кажучи, як визнавав я схід сонця, так не міг заперечити існування над собою всього того, що є прекрасним, шляхетним, тендітним, що надає життю пристойності й гідності, що перетворює животіння в життя і відає людині повною мірою за її працю й терпіння.

Він росповів далі про свою працю на фабриці, про вчення на коваля і про зустріч із соціалістами. Посеред них, казав він, він знайшов гострі, освічені голови, щиріх проповідників Євангелії, прогнаних з посад через свою надто широку для слуг Мамони християнську свідомість, як також професорів, позбавленних своїх катедер через прислужництво університетських кол до урядових клас. Соціалісти були революціонерами, говорив він, і прагнули до того, щоб розвалити сучасне безглуздє суспільство та з руїн його збудувати розумне суспільство майбутнього. Дуже було б довго переписувати все, що він говорив, але як ніколи я не забуду, то й не можу того проминути, як він малював життя революціонерів. Вся його стриманість зникла. Його голос став дужий і сміливий: він палав, як палав сам промовець, як палили висловлювані ним думки. Ернест говорив:

— Серед революціонерів знайшов я також гарячу віру в людство, палкий ідеалізм, охоту до жертв, самозречення й мучеництва, словом, — усі близкучі гострі виявлення духа. Життя тут було чисте, шляхетне й

¹ Дивовижна література, що мала на меті прищеплювати робітництву неправдиве розуміння справжньої природи гуляшої класи.

бадьоре. Я був у контакті з великими душами, котрі ставили тіло й дух вище доларів і центів і для котрих плач зголоднілої вулишньої дитини важив більше, ніж уся пиха розвитку комерційних захоплювань та імперіалістичної політики. Все навколо мене жило під впливом шляхетності мети і героїзму зусиль; дні й ночі мої були соняшним і зоряним сяйвом, і перед моїми очима жевріла й блимала, як у кольорах веселки, Свята Часточка, Часточка самого Христа, — жива людина з її віковічним мучеництвом і пригніченням, котру треба ж було нарешті визволити і врятувати.

Як колись у моїй уяві, так нині в дійсності стояв*він переді мною перетворений. Чоло йому сяяло внутрішнім божим огнем, а ще ясніше палали очі спосеред покривала сяйва, що оповивало всю його постать. А як інші не бачили цього сяйва, то я зміркувала, що завинили тут слози радості й любові, застеливши мені очі. Але як там ні було, а м-р Віксон, що сидів поза мною, не відчув нічого і глузливо кинув:

— Утопіст¹.

Ернест оповідав далі, як він почав підноситись у суспільнстві, поки не вступив у контакт з вищими класами і не порівнявся ростом з людьми, що сиділи на високих місцях. Тоді прийшло його розчарування, що він його змалював у словах, не дуже приемних для його слуха-

¹ Люде того часу були рабами фрази. Сили цього роду рабства нам не зрозуміти. В де-яких словах для них було більше чар, ніж у закляттях. Таке хистке й плутане було їхнє думання, що одно невеличке слівце могло знівечити узагальнення наслідків досліду й думки ділого життя. Таким слівцем було і слово *утопіст*. Досить було сказати його, щоб засудити не знати як добре розміркований проект якогось економічного поділення, чи вдосконалення. А на такі фрази, як «чесний долар» чи «шматок хліба» хорували широкі маси людності. Хто тямив вигадувати такі фрази, тих визнавали за велетнів розуму.

чів. Його вразила буденщина цього багна. Життя свідчило, що воно і не прекрасне, і не тендітне. Його вжалинув егоїзм оточення, а що ще більше здивувало його, — так це несподіваний брак інтелектуального життя. Після вражіння від революціонерів тупота панської класі обурювала його. От тоді він зрозумів, що пани — і чоловіки й жінки — не зважаючи на свої близкучі церкви і дорого плачених проповідників, — по суті справи брудні матеріялісти. Правда, вони охоче патякають про святі ідеальчики і любу їм моральку, але по-при їхнє патякання першою пружиною їхнього життя є матеріалізм. А справжньої морали, наприклад, христової, котрої нині вже не вчать, — вони не знають.

— Я зустрічав людей, — говорив він, — що покликались на ім'я Князя Миру в своїй агітації проти війни і одночасно совали в руки пінкертонів¹ рушниці для розстрілу страйкарів на своїх підприємствах. Я знаю людей, що не можуть спокійно висловити свою огиду до циркової боротьби, а поруч з тим причетні до фальшування їжи, од якої гинуть діти, гинуть що року в більшому числі, ніж у свій час міг їх забити кріавий Ірод.

— Один делікатний, з аристократичним обличчям джентльмен був офіційним директором одного синдиката, поселяючи йому своєю фігурою потай обкрадувати вдів і сиріт. Джентльмен, що був колекціонером роскішних видань і патроном журналістики, брав данину з товстомордого й непривітного хазяїна муніципальної машини. Видавець, що друкував між іншим і оповістки про патентовані ліки, назвав мене підлім дема-

¹ З походження це були приватні детективи, але через де-який час перетворилися в платних стрільців капіталістів, а потім дали собою початок організації Наймітів олігархії.

гогом за те, що я насмілився вмістити в його газетах правду про ці ліки¹. Людина, що поважно й серйозно розмовляла про красу ідеалізму і добрість Бога, як раз обshaхраїла своїх приятелів у багатьох справах. Опера церкви й солідний жертводавець на чужоземні місії завів для дівчат у своїй крамниці десятигодинну працю за голодну плату, чим безпосереднє штовхає їх до проституції. Людина, що обдаровувала катедри в університетах і будувала роскішні каплиці, — дає на суді брехливі посвідки з-за долларів і центів. Магнат-залізничник порушує слово громадянинна, джентльмена і християнина, коли дозволяє секретну знижку, а він робить це не один раз. Сенатор є лише знаряддям, рабом, іграшкою в руках брутального невихованого майстра політики²; так само стоїть справа з губернатором і з вищим суддєю; всі ж троє вони виконують волю залізничників, бо ці спритні капіталісти, окрім залізниць, захопили і політичну машину з її керовниками.

— Отже, замісьць раю побачив я навкруги себе безплодну пустелю комерціялізму. Де не було відношення до справ, там скрізь я бачив одну лишень тупоту. Я не зустрів жадної чистої, шляхетної і жвавої натури; багато жвавости бачив я у цих людей тільки в іхній роспustі. Те, що я знайшов, було огидним єгоїзмом і без-

¹ Патентовані ліки були патентованою брехнею, але все жими так само дурили народ, як у середні віки талісманами й індульгенціями. Ріжниця полятала хіба тільки в тім, що патентовані ліки були більш небезпечні і дорожчі.

² Навіть у кінці р. б. 1912-го широкі народні маси вірили, що вони дійсно урядують країною через свої виборчі бюллетені. На ділі ж країною керувала так звана *політична машина*. Спочатку керовники машини накладали лихварську данину на капіталістів за переведення на їхню користь виборів. Але через деякий час пані капіталісти зрозуміли, що дешевше буде захопити машину у власні руки і вже по-тім наймати її керовників.

сердечністю та неприхованим, зажерливим, буденним і практичним матеріалізмом.

Довго ще говорив Ернест про них і про своє ними розчарування. Йому остоїдло їхнє думання, його вернуло од їхньої морали і він радо вернувся до революціонерів, що були і чисті, і шляхетні, і бадьорі і мали ріжні інші цінні прикмети, невластиві капіталістам.

— А тепер, — сказав він, — давайте поговоримо і про революцію.

Тут мушу зазначити, що його страшна критика майже не зачепила слухачів. Я озорнулась навколо і побачила, що всі вони зберегли й досі свідомість своєї вищості над усе, що він їм закинув. І згадала його слова: «ніякий закид їхній моралі не трівожить їх». А все ж я помітила, що сміливість його мови вплинула на міс Брентвуд. Вона мала пригнічений і занепокоєний вигляд.

Ернест почав з опису армії революції і коли показав її силу в ціфрах (числа соціалістичних голосів по ріжних країнах), панство почало виявляти ознаки стурбовання. Ця турбота виступила їм на обличчях; де-які сціпили зуби. Вони прийняли таки нарешті виклик на боротьбу. А Ернест малював їм інтернаціональну організацію соціалістів, що в одних Сполучених Штатах єднала півтора міліони членів та двадцять три з половиною міліони по інших країнах.

— Така революційна армія, — говорив він, — числом у двадцять п'ять міліонів чоловіка, примушує урядовців і урядові класи спиняти на собі свою увагу і міркувати над становищем. Ця армія кричить: «Геть з милостинею! Нам потрібно все, що ви посідаєте. Все цілком! Тільки це нас задовольнить. Ми візьмемо в свої руки силу держави і долю людства. Ось наші руки, вони дужі. Ми заберемо в вас вашу владу, ваші палаці, ваш

заплямлений кров'ю добробут і з того часу ви мусите так само заробляти собі на хліб, як заробляє селянин на ланах, чи зголоднілий писарчук по ваших конторах. Гляньте на наші руки: вони упораються з вами!»

І говорячи це він простяг із розкішних плечей величні руки ковала, загрібаючи повітря пучками, наче орлиними кіхтями. З цими повислими над цілою авдиторією, здатними пошматувати й знищити її у пень руками, він стояв переді мною, як привид Переможної Праці. І я побачила, як лави слухачів помітно здрігнулися перед цією живою, потужною і погрозливою фігурою Революції. На обличчях жіноцтва проступив переляк і тривога. Чоловіки поставилися інакше. Це були активні багатирі, не ледарі-дармоїди, це були борці. Густий гомін знявся з їхнього боку, хвилю погойдався в повітрі і стих. Це явилося передвістником того рику, що я чула потім кілька раз за ту ніч, проявом звіря в людині, вибухом первісних її пристрастей. Цей згук виривався з їхнього горла несвідомо для них. Це було цілком несвідоме гарчання, гарчання зграї собак. І в той момент, коли я побачила всю їхню лютість на їхніх обличчях і огонь боротьби в їхніх очах, я зрозуміла, що без жорстокого бою вони не дадуть вирвати зі своїх рук панування над світом.

Ернест провадив далі свій напад. Він пояснив існування в Сполучених Штатах півторох міліонів революціонерів тим, що капіталісти кепсько порядкують суспільством. Він змалював економічні умови життя піщерних людей та сучасних дикунів, зазначивши, що вони не посідають ні знарядь, ні машин, лише природню здатність розвивати силу. Потім він дослідив розвиток машинної техніки і суспільного ладу до наших днів, коли продуктивність праці цівілізованої людини в тисячу раз більша, ніж у дикуна.

— П'ятеро чоловіка, — казав він, — можуть виробити хліба на тисячу. Одна людина може виробити бавовняного краму на двіста п'ятдесят душ, сукна — на триста, чобіт і черевиків — на тисячу. Знавши це, кожен міг би думати, що в розумно керованому суспільстві доля новітньої цівілізованої людини краща за долю пічерної. А чи ж цьому правда? Подивімось. В цю хвилю в Сполучених Штатах у злиднях живе п'ятнадцять міліонів душ¹. А злидні — то такі умови життя, коли через недостачу їжі, одежі й людяної хати не можна втримати встановленого рівня працездатності. В Сполучених Штатах у цю хвилю, всупереч усьому вашому так званому робітничому законодавству, на фабриках працює три міліони дітей². За дванадцять літ число їх подвоїлось. Дозвольте, до речі, спитати вас, пани суспільства, чому ви ще й досі не роспублікували ціфр за 1910-ий рік? Скажу за вас сам, що ви злякались їх. Ціфири про злидні прискорили б революцію, сили якої нині швидко зростають.

— Але вернімості до моїх закидів. Коли працездатність новітньої людини в тисячу раз більша, ніж пічерної, то чому ж є тоді в Сполучених Штатах за наших часів п'ятнадцять міліонів голодного й холодного люду? Чому за наших часів на фабриках Сполучених Штатів працює три міліони дітей? Це справедливий закид. Капіталістична класа керувала кепсько. Перед лицем таких фактів, що новітній людині жити гірше ніж пічерній, тим часом як працездатність її в тисячу раз більша, —

¹ Роберт Гантер, у книжці «Poverty» 1906-го року видання, вирахував, що за тих часів у Сполучених Штатах у злиднях жило десять міліонов люді.

² Перепис 1900-го року (останній перепис, наслідки якого спубліковано) показав, що в Сполучених Штатах того року на фабриках працювало 1.752.187 душ дітей.

неможливо зробити іншого висновку, як той, що капіталістична класа керувала кепсько, що ви, мое панство, порядкували зло, злочинно й егоїстично. І на цей закид ви тут, сю-ніч, не дасте мені віч-на-віч відповіди, як не дасть її і вся ваша класа п'вторьом міліонам революціонерів Сполучених Штатів. Ви не можете відповісти, хоч я і вимагаю відповіді. Більше, насмілююсь вам заявiti, що ви не зможете дати відповіди навіть тоді, коли я скінчу. На цій точці вам сковано язика, це вам не всяка інша річ, що на ній ви охоче показали б свою балакучість.

— Ви провалилися з вашим порядкуванням. З цівілізації ви зробили торг. Ви були сліпі й зажерливі. Ви безсороно репетуєте (як і зараз) у своїх законодавчих палатах і заявляєте, що прибутки неможливі без праці підлітків і дітей. Коли вам мало моого слова, загляньте до книжок: в них усе проти вас. Ви заколисали своє сумління патяканням про солодкі ідеальчики та любу вам моральку. Ви об'їхся влади і власництва, упилися успіху; од нас вам треба сподіватися тільки однієї долі, — долі трутнів, що обліпили стільники саме перед тим, як бджоли-робітники мають налетіти на них, щоб дармойдів знищити. Ви провалилися з вашим порядкуванням у суспільстві і ви муситимете залишити його. Півтора міліони робітників кажуть, що вони з'єднаються з рештою робітничої класи і силою заберуть од вас владу вашого порядкування. Ось що таке революція, любе мое панство. Спиніть її, коли зможете!

Луна Ернестового голосу ще бреніла де-який час у великий залі. Потім знову знявся густий гомін, котрий я вже чула раніш і біля дванадцяти чоловіка схопилося з місць, вимагаючи в полковника Ван-Жильберта слова для дебатів. Я помітила, що міс Брентвуд конвульсив-

но сіпає плечима, і розсердилась, бо думала, що це вона сміється з Ернеста. Але потім я побачила, що це був не сміх, а гістерика. Її мучило почуття своєї вини, бо це ж вона привела цього підмовцю до свого благословленого Клубу Філоматів.

Полковник Ван-Жильберт не зважав на дванадцять чоловіка з обуреними обличчями, що силкувалися випросити в нього слово. У нього самого лице було червоне від гніву. Трясучи руками, схопився він на ноги і хвилину видавлював з себе лише якісь незрозумілі згуки. Потім потекла й промова. Тільки вона не була промовою стотисячедоларового правника і не нагадувала старомодної риторики.

— Крутня на крутні! — кричав він. Ще ніколи в світі не доводилося мені чути так багато крутні, наплетеної за одну коротку годину. До того ж, вказую це вам, молода людино, ви не сказали нічого нового. Я вчився всього цього в школі, коли вас ще й на світі не було. Жан Жак Русо спопуляризував вашу соціалістичну теорію майже два віки тому. Поворот до землі, справді! Назадництво! Наша біологія доводить, що це безглуздя. Правду казано, що недоуцтво — страшна річ; ви на власному прикладі довели це своїми божевільними теоріями. Крутня за крутнею! Ще ні разу за все мое життя так не вернуло мене від такої сили дурниць. Ось ціна вашим зеленим узагальненням і дитячим міркуванням!

Він погордливо клацнув пучками і сів на своє місце. Почулося підхвалювання з боку жіноцтва і хріпкий гомін згоди з боку чоловіків. А з дванадцяти чоловіка, що вимагали собі слова, разом заговорили шестеро. Такого, як було, безладдя й гармидеру — неможливо описати. Ніколи ще просторна заля палацу містера Пертон-вейта не бачила такого видовиська. Рик і гарчання лу-

нали над дикунами в модній одежі, над тими володарями індустрії і панами суспільства. Очевидно, Ернест вивів їх із рівноваги, простягнувши до їхніх гаманців свої руки, котрі видалися йм за руки п'ятнадцяти соток тисяч революціонерів.

Але Ернест тямив, що робити в таких випадках. Перше, ніж полковник Ван-Жільберт успів сісти в своє крісло, Ернест уже рішуче скопився на ноги.

— Не всі зразу! — grimnuy vіn.

Голос із його могутніх грудей покрив людську бурю. Дійсною силою своєї особи він одразу встановив тишу.

— Один має говорити, — сказав він уже звичайним тоном. — Дайте мені одповісти полковникові Ван-Жільбертові. Після цього хай кожен з вас виходить на мене, тільки глядіть — по одному. Тут не купами гратися, це не футбольне поле.

— Що до вас, — почав він, звертаючись до полковника Ван-Жільберта, — то ви не заперечили ні слова з мого викладу. Ви лише висловили кілька ущіливих і необґрунтованих тверджень про мої розумові прикмети. Це може й згодилося б вам у ваших справах, але зі мною так балакати вам не личить. Я не робітник, я не стою перед вами з шапкою в руках, не прошу вас збільшити мені плату, чи забезпечити мене од машини, біля котрої я працюю. Ви не смієте перекручувати дійсність, говорячи зі мною. Побережіть це до розмови з вашими найманими рабами. Вони не насміляться спречатися з вами, раз ви тримаєте в своїх руках їхній хліб і їхнє життя.

— Що до того повороту до землі і природи, про котрий ви, як кажете, учили в школі ще до мого народження, то дозвольте вам зауважити, що з того часу ви вже не навчились анічогісінько. Соціалізм стільки ж має спільногого з Державою Природи, як наука дифе-

ренціяльного рахунку зі шкільною Біблією. Я назвав вашу класу тупою відносно всього, що не стосується до царства справ. Ви, пане, близкуче справдили на собі мое твердження.

Така люта росправа з її стотисячедоларовим правником виказалася занадто тяжкою для нервів міс Брентвуд. Її гістерика набрала буйності, розлігся голосний плач і сміх і її вивели з залі. Це було й краще, бо далі їй судилося б почути ще прикріші речі.

— Коли вам мало моїх слів, — провадив далі Ернест, — то ваші власні авторитети в один голос доведуть вам вашу тупоту. Ваші власні наймані прикащики науки скажуть вам, що ви нікчемні. Ходіть, спітайте найплохішого з ваших асистентів катедри соціології, чим ріжниться теорія повороту до природи Русо від соціалізму; спітайте видатніших своїх правовірно-буржуазних політико-економістів і соціологів; загляньте в сторінки будь-якого в цій справі підручника, одного з тих, що їми набито поліці заснованих вами бібліотек, звідусіль вам буде одна відповідь, що між теорією повороту до природи і соціалізмом нема нічого спільногого. А від противної сторони ви почуєте однодушну рішучу відповідь, що поворот до природи і соціалізм, тобто речі діаметрально протилежні одна одній. Кажу вам, можете не слухати моїх слів. Але протокола на вашу тупоту записано в книжках, в ваших власних книжках, котрих ви ніколи не читали. І доки ваша тупота є факт, ви, пане, тільки екземпляр зі своєї класи.

— Ви знаєтесь на законах і справах, полковнику Ван Жільберте. Ви тямите, як служити синдикатам і збільшувати їхні дивіденди, обходячи закони. То й добре. Лишайтесь і надалі при тому. Ви закінчена фігура. Та хоч з вас і дуже досвідчений правник, проте, ви нічого

не тямите ні в історії, ні в філософії, а ваша біологія стосується ще до часів Плінія.

Тут полковник Ван-Жільберт засмикався в своєму кріслі. В залі панувала повна тиша. Всі сиділи як зачаровані, — паралізовані, могла б я сказати. Нечуваним, неуявлюваним і неймовірним здавалося таке трактування великого полковника Ван-Жільберта, того самого полковника Ван-Жільберта, перед котрим, коли він виступав, тремтіли всі судді. Але до ворога Ернест не знав жалю.

— Звичайно, це говориться не в осуд вам, — говорив далі Ернест. — Кожному своє. Ви робите своє діло, а я своє. Ви спеціялізувалися. Коли справа йде про знання закону, про те, як краще обійти його, чи видати новий на користь злодійкуватих синдикатів, — я згоден валятися в поросі під вашою ногою. Але коли доходить діло до соціології, до мого фаху, — тоді вам черга валятися в поросі під моїми ногами. Затямте це. Затямте також, що ваш закон годиться лише на один день і що самі ви не годитесь для справ більшої ваги, ніж на один день. Звідси всі ваші необґрунтовані твердження і скороспілі узагальнення в сфері історії й соціології, не варті витрачених вами на них слів.

Ернест на хвилину спинився, уважно розглядаючи зчервоніле і перекривлене з образи полковникове лицезрівське, схвильовані груди, скорчене тіло і білі викохані руки, то нервово стискувані в кулаки, то безнадійно спущувані додолу.

— Але, здається, ви маєте намір взяти слово. Так використайте його. Я обвинуватив вашу класу. Доведіть мені, що мої закиди несправедливі. Я показав вам гірку долю сучасної людини — три міліони дітей-рабів у Сполучених Штатах, без чиєї праці неможливі при-

бутки, і п'ятнадцять міліонів голодного, холодного і безхатнього люду. А поруч цього я вказав, що продуктивність праці сучасної людини, завдяки соціальній організованості та вжиткові машин, — в тисячу раз більша, ніж у пічерної. І з огляду на цих два факти я заявив, що іншого висновку, ніж той, що капіталістична класа порядкує зло, — зробити не можна. Таке було мое обвинувачення і я нарочито й настирливо вимагав од вас відповіді на нього. Правда, одночасно я пророчив, що ви не зможете відповісти. Вам дано можливість збити мое пророцтво. Ви назвали мій виклад крутнею. Вкажіть же на цю крутню, полковнику Ван-Жільберте. Дайте відповідь на обвинувачення, котре я і моїх п'ятнадцять соток тисяч товаришів висунули проти вашої класи і проти самого вас.

Полковник Ван-Жільберт зовсім забувся, що він гловує і що ввічливість наказує йому дати слово й іншим промовцям. Він устав і, облишивши свою досконалу жестикуляцію, риторику й контролю власної поведінки та лаючи Ернеста за його молодість і демагогію, люто навалився на робітничу класу, накидаючи їй нездарство і брак почуття гідності.

— Як законник професіонал, ви вперто обминаєте точку, про яку я ввесь час балакаю, — почав відповідати на цю тираду Ернест. — Моя молодість ні з якого боку не стосується до предмету моего викладу. Так само ні до чого тут брак почуття гідності серед робітництва. Я закинув класі капіталістів, що вона зло порядкує суспільством. На це ви не одповіли. Ви навіть не спробували відповісти. Чому? Чи не тому, що вам нема як одповісти? Ви ватажок усієї авдиторії. Кожен з тут присутніх, виключивши мене, в'ївся очима в ваши уста, благаючи вас дати цю відповідь, бо сам не може її дати. Що ж до мене, то я й раніше вже сказав, що

ви не тільки не зможете відповісти, а й не силкуватиметься.

— Це недопустимо! — вигукнув полковник Ван-Жільберт. — Це образа!

— Недопустимо те, що ви не відповідаєте, — поважно зауважив Ернест. — Ні одній людині не можна образити її розум. Образу відчуває тільки почуття. Опам'ятайтесь. Дайте мені обґрунтовану відповідь на мое обґрунтоване обвинувачення, що капіталістична класа порядкувала суспільством зло.

Полковник Ван-Жільберт сидів мовчки з ворожим виразом вищоти на обличчю, силкуючись удали з себе людину, яка не хоче витрачати слів на розмови з хуліганом.

— Не журіться, однак, — кинув йому Ернест. — Потіштесь з того факту, що ще жаден представник вашої класи не міг відповісти на це обвинувачення.

Він повернувся до інших, що виявляли велику охоту промовляти.

— Тепер ваша черга. Не дратуйтесь і не забувайте, що я вимагаю од вас відповіді, дати яку полковникові Ван-Жільбертові забракло сили.

Я не маю змоги списати все, що було висловлено в дебатах. Я ніколи не могла собі уявити, щоб за якихсь три години було сказано так багато слів. Кожного разу, видовисько було знамените. Чим дужче дратувалися Ернестові опоненти, тим спритніше він дратував їх нарочито. Він мав високу енциклопедичну освіту і наче гострою рапірою разив їх чи одним словом, чи фразою. Що хвилини він указував їм на їхню нелогічність. Тут — фальшивий силогізм, там — висновок без звязку з посилкою; це негодяща посилка, бо ховає в собі висновок, що його ще треба довести. Тут помилка, тут

припущення, а ось і твердження, що суперечить загальновизнаним аксіомам, видрукуваним в усіх підручниках.

І так далі. Інколи він міняв рапіру на кия і тоді трошив їхні гадки і ліворуч, і праворуч. І завжди він вимагав од них фактів, зрікаючись дебатувати теорії. Його ж факти творили їм Ватерлоо. А їхні напади на робітництво він завжди тямив одбити. Він казав: — Горщик називав чавуна чорним. Це ніяка відповідь на за-кід, що у самих вас обличчя брудне.

Кожному і всім він говорив: — Чом ви не збиваєте обвинувачення, що ваша класа кепсько порядкує? Ви говорите про всякі інші речі, і про речі, що до тих рі-чей стосуються, а на істотне не відповідаєте. Чи ж не тому це, що вам нема чого відповісти?

В кінці дебатів виступив містер Віксон. З усіх він один не втратив рівноваги і Ернест поставився до нього з повагою, якою не шанував інших промовців.

— Ніякої відповіди й непотрібно, — поволі й розсудливо почав Віксон. — Я слідкував за всіми розмо-вами зо здивованням і огидою. Огиду в мені викликали ви, джентльмені, члени моєї класи. Ви поводились як придурувати школярчики, затягши етику й інші стріли заялозеної політики в такі дебати. Ви стали на непри-родню, позакласову позицію. Ви виявили велику бала-кучість, а наслідком було одне дзижчання. Ви дзиж-чали, наче комарі біля медведя. Джентльмені, тут стоїть ведмідь, — він показав на Ернеста, — і ваше дзижчання тільки разважало йому вуха.

— На мою думку, становище дуже серйозне. Цей ведмідь сю-ніч випростав свої лапи, щоб знищити нас. Він сказав, що в Сполучених Штатах існує півтора мі-ліони революціонерів. Це факт. Він сказав, що їхнє змагання — забрати од нас нашу владу, наші палаци, закрівлений добробут. Це також факт. Справді, ве-

лика зміна має статися в суспільстві; але ж, на щастя, може ж вона станеться й не так, як передбачає ведмідь. Ведмідь пообіцяв нам рострощити нас. А що як ми строшимо ведмедя?

Знову звірячий гомін знявся в великий залі. Слухачі покивували одне одному з задоволеннем і впевненістю. Вони були борці, це ж було так.

— Але не дзижчанням строшимо ми ведмедя, — провадив далі холодно й спокійно містер Віксон. — Ми почнемо полювати на ведмедя. Ми не станемо відповісти ведмедеві словами. Ми скриваємо свою відповідь у оливі. Сила — наша, ніхто цього не заперечить. Силою ж ми затримаємо її й надалі.

Він раптом повернувся до Ернеста. Момент був драматичний.

— Ось яка наша відповідь. Нам нема чого витрачати на вас слова. Коли ви простягнете ваши захвалені вами дужі руки до наших палаців і нашого кривавого добробуту, тоді ми покажемо вам, що таке сила. В гармат, шрапнелів та цокотні кулеметів почуете ви нашу відповідь¹. Ми розчавимо вас, революціонерів, своєю п'ятою, ми ступатимемо по ваших обличчях. Світ — наш, ми ним правимо нині, правитимемо й далі. Що ж до армії праці, то вона з самого початку історії ваялась у болоті, а історію читав я уважно. І в болоті вона й валятиметься доти, доки я, всі ми і ті, хто прийде по нас, матимуть силу. Єсть слово. Воно — король між словами — Сила. Не Бог, не Мамона, а Сила. Так

¹ Щоб змалювати настрій думок, наводимо цітату з «Книжки цінічних слів» (р. б. 1906), писаної якимсь Амброзом Б'єром, одвертим і запеклим людоєзером того часу: «Картеча — це аргумент, наготовлений будучиною в відповідь на домагання американського соціалізму».

... Ми розчавимо вас, революціонерів, своєю п'ятою,
ми ступатимем по ваших обличчях.

будемо ж слати його з язика, доки він у нас ворушиться. Сила!

— Оце відповідь, — спокійно сказав Ернест. — Це єдина відповідь, яку можна було дати. Сила! Так само учимо ми й робітничу класу. Ми знаємо, з гіркого досвіду добре знаємо, що жаден поклик на право, справедливість, людяність — ніколи вас не зачепить. Ваше серце так само тверде, як і ваша п'ята, що нею ви ступаєте по обличчям бідності. Тому то ми й проповідуємо силу. Силою наших виборчих голосів ми однімємо у вас вашу владу...

— Ну щож, — перебив містер Віксон, — хай одного дня вам і пощастиТЬ зібрати величезну більшість на виборах. А як ми не схочемо віддати вам владу, хоч ви й спіймаєте її в виборчу скриньку?

— Ми думали й про це, — відповів Ернест. — Ми теж тоді заговоримо оливом. Ви сказали, що сила, — то король слів. Добре. Вона такою і лишиться. І в той день, коли ми схопимо перемогу в виборчій скринці, а ви не схочете віддати нам конституційним і мирним шляхом завойовану владу та спитаєте, що ми маємо робити далі, — в той день, кажу, ми теж зуміємо дати вам відповідь: ви теж почуете її в громі гармат, шрапнелів, та цокотні кулеметів.

— Вам не втекти од нас. То правда, що історію ви читали уважно. То правда, що Праця з самого початку історії валялася в бруді болота. Так само правда, що вона й далі валятиметься там, доки ви, всі ваші і нащадки ваші, матимете силу. Я пристаю на це. Я визнаю все, що ви сказали. Тільки сила розсудить нас, бо вона й завжди була суддею. Це класова боротьба. Чисто так, як ваша класа скинула стару феодальну шляхту, так і моя класа, робітничя класа, скине вашу. Коли б ви так само уважно прочитали вашу біологію

і соціологію, як читали історію, ви б побачили, що змальований мною кінець неминучий. Чи станеться це через рік, чи через десять років, чи через тисячу, — однаково: вашу класу буде скинуто. І це ми зробимо силою. Ми, робітнича армія, так добре вивчилися цього слова, що кожна наша думка бренить ним. Сила! Це величне слово!

Так завершилася ніч боротьби з Філоматами.

VI

ХМАРИ

Саме в цю добу ознаки насування важливих подій густо й тривало почали виявлятися навколо нас. Ернест уже запитував батька, що він собі думає, приймаючи в себе в хаті соціалістів і ватажків робітництва та одверто показуючись на соціалістичних вічах; батько ж тільки сміявся з нього за його побоювання. Що ж до мене, то я чимало чого навчилася від свого контакту з ватажками й теоретиками робітничої класи. Я побачила інший бік життєвої медалі. Мене зачарували самозречення й високий ідеалізм, які я серед них зустріла; одночасно ж мене трохи бентежила широка філософська й наукова література соціалізму, що вперше роскрилася переді мною. Я вчилася жваво, але наука моя ще не була такою повною, щоб уж тоді могла я зрозуміти всю небезпеку нашого становища.

Були й перестороги, але я не помічала їх. Так, наприклад, місіс Пертонвейт і місіс Віксон, котрі користувалися неймовірним впливом на громадську думку університетського міста, роспускали пльотки, що я надто поступова і самовпевнена дівчина, зі шкодливими претензіями скрізь совати свого носа і втрутатися в чужі

справи. Я вважала це за цілком природній наслідок моєї ролі в справі розслідування Джексонової біди. Але я не доцінила значіння цих пльоток, ширених двома дужими творительками громадянської думки.

Правда, я помітила, що де-хто з давніх моїх приятелів якось починає обминати мене, але я приписала це загальному осудові з боку моого осередку свому майбутньому шлюбові з Ернестом. Трохи згодом Ернест яскраво довів мені, що таке загальне відношення до мене з боку моєї класи було не випадковим, а ховало в собі ознаки якогось організованого керовництва. «Ти дала притулок ворогові своєї класи», сказав він. «Та й не один притулок, ти дала йому свою любов, віддала саму себе. Ти зрадила свою класу. Не надійся, що це минеться тобі дурно».

Все це я помітила ще перед тим, як батько одного разу вернувся додому після полудня. Ернест був у мене і ми могли бачити, що батько роздратований — філософічно роздратований. Він дуже рідко гнівався на-справжки, але певну міру нарочитого гніву він собі дозволяв. Він казав, що це зміцнює людину. І от саме в такому гніві — для здоровля — він і вступив тоді до хати.

— Чи знаєте що? — запитав він. — Я оце полууднував з Вілкоксом.

Вілкокс був перестарілий ректор університету, з засохлим мозком, набитим узагальненнями 1870-го року, що їх йому не було сили переглянути.

— Мене покликали, — повідомляв далі батько. — По мене було післано.

Він спинився, а ми чекали.

— О, це було зроблено делікатно, я охоче визнаю це; але все ж це була мені нотація. Мені! Та ще й через цю стару шкапу!

— Закладуюсь, що знаю, за що вам прочитано нотацію, — сказав Ернест.

— За три рази не відгадаєте, — засміявся батько.

— Та доволі буде й одного разу, — відповів Ернест.

— Бо це й не здогад, а висновок. Вам вичитували за ваше приватне життя.

— Справді! — здивовано скрикнув батько. — Як ви це відгадали?

— Я знат, що це станеться. Я ж уже застерігав вас.

— Так, ви це робили, — міркував батько. — Але я не міг цьому повірити. Ну, та кожного разу, це тільки один із сили прикладів для моєї книжки.

— Це ще дрібничка перед тим, — зауважив Ернест, — що станеться, коли ви не залишите приймати тих соціалістів і радикалів усякого сорту, і мене в тім числі, в своїй господі.

— Чисто так говорив і Вілкокс. Просто недопустимі речі! Він говорив, що це кепський смак, несвоєчасна і надто шкодлива справа, що вона не пасує до університетських звичаїв і політики. Він дуже довго розводився в загальних фразах на цю тему, і я не міг спинити його на чомусь конкретному. Я досить круто навертав його до цього, але він знову товк своє, заявляючи, що і він, і ввесь світ шанують мене, як ученого. Це доручення не було йому приемним. Я міг бачити, що воно не було йому до вподоби.

— Він почувався не як вільна людина, — сказав Ернест. — А путу¹ ніхто ніколи не радіє.

— Так. Я добре поінформувався в нього. Він казав, що цього року університет потрібує багато більше грошей, ніж держава має йому дати. Ці додаткові суми му-

¹ В пута заковувано було африканських рабів і злочинців. Тільки з приходом доби Братерства путо вийшло з ужитку.

сять надійти від заможних людей, котрі можуть їх і не дати, з образи на те, що університет ухиляється від своїх високих ідеалів безстороннього досліду безсторонньої науки. Коли ж я попрохав його пояснити, як же саме мое приватне життя примушує університет ухилятися від своїх високих ідеалів, то він запропонував мені подорож на два роки до Європи, з повною платою, для відпочинку і наукових дослідів. Звичайно, в таких умовах я не міг пристати на це.

— А було б куди краще, як би ви були пристали, — серйозно зауважив Ернест.

— Це був би хабар, — запротестував батько. Ернест мотнув головою.

— До всього того це опудало додало, що йде поголоска — і про це за кожним чайним столом, то-що, ба-лахають — що моя дочка показується на людях з таким запеклим пройдисвітом, як ви, і що це також не пасує до університетського тону й гідності. Особисто він тут нічого такого не добачає, — ні; але скрізь говорять про це, і я його, напевне, зрозумію.

Ернест з дуже заклопотаним і одночасно люто роздратованим обличчям хвилюну міркував над оповіданням, а потім сказав:

— Ну, за цим приховано щось більше, ніж університетські ідеали. Очевидно, хтось натиснув на ректора Вілкокса.

— Ви так думаете? — спитав батько, виказуючи на обличчю швидче цікавість, ніж занепокоєння.

— Мені кортить поділитися з вами низкою думок, що зараз ще не зовсім ясно снуються у мене в голові, — сказав Ернест. — Ніколи ще в історії світу суспільство не переживало такого неймовірного стану рухливості, як інні. Надзвичайно швидкі зміни в нашій індустріальній системі спричинилися до так само швидких

змін у нашій релігії, політичних і соціальних відносинах. В глибинах суспільства відбувається незрима, але жахлива революція. Це ледви можна помітити. Але воно вже й сьогодні носиться в повітрі. Можна відчути й вигляд його, — щось величне, роспливчасте, дико страшне. Мій розум не зважується аналізувати, в які форми має воно скристалізуватися. Ви чули, як тої ночі говорив Віксон. За його словами було воно, безіменне, роспливчасте, — те, що я відчуваю. Він висловив тільки поверхсвідомісне передчуття його.

— Ви гадаєте? . . . — почав і спинився батько.

— Я гадаю, що це мара чогось велетенського й погрозливого, що як раз нині починає захоплювати весь світ. Назвіть його олігархією, коли хочете; це найближче, до чого я насмілююсь прирівняти його. Природу ж його я зрікаюсь навіть уявити¹. Та я, власне, хотів сказати ось що: ви в небезпеці, в небезпеці, і воно тим дужче страшить мене, що я бессилий навіть зважити її. Послухайтесь моєї ради, згодьтесь на подорож.

— Тоді це була б слабкудухість, — почувся протест.

— Зовсім ні. Ви вже літня людина. Ви вже зробили своє діло в світі, велике діло. Покладіть сучасну бо-

¹ Не дивлячись на те, що, як і Евергард, ніхто толком не розумів тоді справи, однак ще до його часу траплялися люди, що обхоплювали контури цієї мари. Джон К. Калгавн сказав: «До влади доходить дужча ніж сам народ сила, утворена об'єднаними в одне ціле багатьма ріжноманітними могутніми інтересами, стримуваними вкупі силою зчеплювання велетенських банківських капіталів». А великий гуманіст Авраам Лінкольн, як раз перед тим, як його вбито, сказав: «Я бачу в близькій будуччині неминучу кризу, що нерує мене і змушує тримтіти за безпечність моого краю... Слідом за коронуванням синдикатів наступить доба продажності найвищих постів; сила грошей, використовуючи народні забобони, змагатиметься зміцнити своє царювання надалі, доки народне багатство не скупиться в руках кількох осіб, а Республіка загине».

ротьбу на молодість і силу. Тепер уже ми, ваші молоді товариші, маємо братися за справу. Евіз стоятиме поруч мене в усіх можливих пригодах майбутнього. Вона представлятиме вас на фронті бою.

— Але ж вони безсилі пошкодити мені, — заперечив батько. — Богові дякувати, я од них не залежу. О, запевняю вас, я знаю, як жорстоко можуть вони допекти професорові, що економічно залежить від їхнього університету. А я не залежу. Я професорував досі не ради плати. Я й далі дуже добре житиму на мої власні прибутки. Плата — це все, що вони можуть у мене одняти.

— Ви не все зважуєте, — відповів Ернест. — Коли все те, чого я боюся, наступить, вони так само лехко заберуть од вас і ваші прибутки і сам стовп, як тепер вашу плату.

Батько кілька хвилин промовчав. Він глибоко засмілився. В лініях його обличчя наростала ухвала. Нарешті він заявив:

— Я не прийму подорожі. — Він ще помовчав. — Я маю дописати свою книжку¹. Ви ще може й помілляєтесь, але чи це так, чи ні, а я однаково мушу лишитися біля своєї зброй.

— Добре, — сказав Ернест. — Ви ступили на ту ж путь, що й епіскоп Моргавз, до однакового банкротства.

¹ Ця книжка, «Економіка й виховання», вийшла того ж таки року. Її збереглося три примірники: два в Ардізі і один в Азгарді. Вона в докладних подробицях освітлює вперше й настірливе опанування університетів і громадських шкіл впливом капіталу. Це було логічне і нещадне обвинувачення всієї системи виховання, що прищеплювало розумові учнів тільки сприятливі капіталістичному ладові ідеї і викорінювала всікі ворожі, чи революційні. Книга викликала сенсацію і Олігархія швидко її знищила.

Ви обидва опинитесь у пролетарських лавах перше, ніж звикнете до цього.

Розмова торкнулася єпіскопа і ми попрохали Ернеста росказати, що він зробив з ним.

— Він душевно заслаб од тої подорожі по пеклу, що я йому влаштував. Я поводив його по хатах кількох наших фабричних робітників. Я показав йому уламки людей, викинуті індустріальною машиною, і він вислухував історії їхнього життя. Я провів його через нетрі Сан-Франціско, і він збагнув глибшу причину піяцтва, проституції злочинності, ніж природня зіпсувтість. Він небезпечно занедужав, а до того ще й одбився од рук. Він надто чиста душа. Все це справило на нього надто болюче вражіння. А він, як це звичайно буває, непрактичний. Він занісся під хмари з усякого сорта ілюзіями та планами працювати серед «освічених». Він почуває своїм обов'язком відродити старий дух Церкви і накинуті її волю капіталістам. Він перетомлений. Раніше, чи пізніше, а він виступить одверто і це буде його банкротством. Які форми воно прибере, не стану навіть загадуватись. Він чесна, чиста душа, але такий непрактичний. Мені далеко до нього. Я не можу вести його ніг по землі. Крізь хмари він стрімголов простує до своєї Голгофи. Його роспнуть. Такі світлі душі являються на світ тільки для хреста.

— А ти? — поспітала я і за моєю усмішкою заховалася глибока трівога кохання.

— Я — ні, — засміявся він у відповідь. — Мене може покарають, може і вб'ють, але ніколи в світі не роспнуть. Я надто міцно й тупо вкорінився в землю.

— Так чого ж ти єпіскопа довів до хреста? — запитала я. — Не станеш же ти зрікатися того, що як раз ти всьому цьому спричинився.

— А чому ж би це я повинен був полишати одній

блаженній душі спокій, коли міліони перебувають у тяжкій праці і злиднях? — завернув він мое запитання.

— Чому ж ти тоді радиш батькові згодитися на подорож?

— Тому, що я — не чиста, екзальтована душа, — відповів він. — Тому, що я твердий, упертий іegoїст. Тому, що я люблю тебе і, як та Руф із старовини, кажу: «Твій народ — мій народ». Адже в єпископа нема дочки. До того ж, хоч у єпископовому жадібному квілінню і мало толку, а все ж воно чимсь та поможе революції; для неї кожна дрібничка має ціну.

Я не могла погодитися з Ернестом. Я знала шляхетну натуру єпископа Моргавза і не могла пристати на те, щоб піднесений ним за правду голос не був чимсь дужчим, ніж жалібне квіління. Я ще не вміла так добре намацувати факти життя, як це робив Ернест. А він чітко бачив безсилия великої души єпископа, як це трохи згодом довели мені передбачувані ним події.

Скорі після цієї розмови Ернест росповів мені як добру новину, що Уряд запропонував йому посаду Комісара Праці Сполучених Штатів. Я дуже зраділа цій звістці. Плата була порівнююче великою і могла забезпечити наш шлюб. Та це ж, справді, найкраща була б і для Ернеста робота, а мої ревнivи гордоці з задоволенням підказували мені цінувати цю пропозицію уряду за визнання здібностей Ернеста.

Та тут я помітила огники у нього в очах. Він сміявся з мене.

— Чи не думаєш ти... одмовитись? — нерішуче спитала я.

— Це підкуп, — сказав він. — Я бачу в цій справі спритну руку Віксона, а за ним руки ще кращих і дужчих за нього майстрів. Це стара, як сама класова боротьба, вигадка — красти в армії праці її капітанів.

Бідна, зраджувана Праця! Як би ти знала, скільки її ватажків уже було куплено цим способом у минувшині. Це ж дешевше, куди дешевше, купити генерала, ніж битися з ним і всією його армією. Так продалися... та я не хочу наводити прізвищ. Вони мені вже й так остохидли. Серце мое! Я капітан Праці. Я не можу продатися. І коли не інші причини, то вже спогади про батька, про те, як замучено його на роботі, не дозволяють мені цього.

Сльози заблісли в нього на очах, у моого великого, потужного героя. Він ніколи не міг забути покаліченого життя свого батька — тої мізерної брехні і дрібних крадіжок, що на них він мусив іти, аби лишень прогодувати своїх дітей.

— Мій батько був гарною людиною, — сказав мені одного разу Ернест. — У нього була добра душа, але люте життя попсуvalо, покалічило і ступило її. Його хазяїни, справжні архизвірі, зробили з нього биту скотину. Він був би жив і досі, як і твій батько. Він був міцної породи. Але машина опанувала його і примусила до смерті працювати на бариші. Уяви ж собі це. Ті бариші, — то кров його життя, що її його хазяїни, дармоїди-багатирі, патентована звірина, — перетворювали в золоті цяцьки, піяцькі бенкети і оргії роспости.

VII

ПРИВІДДЯ ЕПІСКОПА

«Епіскоп одбився од рук», писав мені Ернест. «Занісся під хмари. Сю-ніч він починає навертати до правди наш нещасний світ. Він попередив мене про це, а я не міг його одмовити. Сьогодні він головує в І. Р. Н.¹ і хоче викласти свою науку у вступному слові.

«Чи не можеш прийти послухати його? Звичайно, його завчасу засуджено на провал. Це буде мука для твого серця, як і для нього; але тобі це буде гарна наочна наука. Ти знаєш, серден'ко, який я гордий з твоого кохання. І через те саме я й хочу, щоб ти знала мені повну ціну, хочу позбутися в твоїх очах де-яких неприємних тобі прикмет. Отже, мої гордоці прагнуть, щоб ти знала, що мій світогляд певний і справедливий. Думки мої суворі; так от, провал такої шляхетної душі, як епіскоп, покаже тобі причину цієї суворої. Приходь же сю-ніч. Які б прикроці не трапилися цеї ночі, я почуваю, що вони тільки міцніше прив'язуть тебе до мене».

¹ Не збереглося жадних указівок на те, як саме звалася організація під цими ініціалами.

I. Р. Н. мало сьогодні свої збори в Сан Франціско¹. Ці збори скликано було, щоб обміркувати неморальності суспільства і способи боротьби з нею. Головував єпіскоп Моргавз. Він дуже нервувався, сидячи на кону, і я могла спостерегти його високе напруження. Поручнього сиділи: єпіскоп Дікінсон; Г. Г. Джонс, голова етичного віділу Каліфорнського університету; місіс В. В. Гард, велика добродійниця; Філіп Ворд, так само знаменитий філантроп і кілька менших зорь на полі моральности й милосердя. Єпіскоп Моргавз підвіся і несподівано почав:

— Одного разу їхав я в своїй кареті вулицею. Була ніч. Інколи я поглядав через віконця карети, коли знецінка одверзлися мені очі і я побачив речі так, якими вони справді суть. Я в ту ж мить прикрив очі руками, щоб позабутися страшних видовищ, але тоді, в темряві, почулося мені питання: «Що треба робити? Що мусиш робити?» Трохи згодом питання явилося в іншій формі: «Що зробив би Вчитель?». А одночасно з питанням сильний світ, здавалося, залив місцевість і в тому ніби соняшному свіtlі так само яскраво побачив я свій обов'язок, як Савл на шляху до Дамаску свій.

— Я спинив свою карету, вийшов і після кількох хвилин розмови переконав двох публічних жінок сісти зі мною в мою карету. Коли Ісус мав рацію, то цих дві нещасних були моїми сестрами і тільки надія на їхній порядунок керувала моєю любов'ю й ніжністю.

— Я живу в одній з найкращих місцевостей Сан-Франціско. Будинок, де я живу, варт сто тисяч доларів, а його умебльовання, книжки й предмети мистецтва — варті ще більше. Це не будинок, це палац із силою

¹ Од Берклі до Сан-Франціско було тільки кілька хвилин переправи. В дійсності обидва міста складали одну комуну.

слуг. Я ніколи не знав, навіщо здалися палаці. Я думав, що вони — для життя. Тепер же я знаю це. Я взяв двох вулишніх жінок до свого палацу і вони залишаться зі мною. Я надіюся заселити кожду світлицю свого палаца цими сестрами.

Слухачі почали виявляти ознаки здивовання й занепокоєння, а обличчя тих, що сиділи на кону, зраджували чим раз більше нерозуміння й жах. На цім місці промови Моргавза епіскоп Дікінсон, огидливо скривившись, зйшов із кону і зник із залі. А епіскоп Моргавз, забувши за все, захоплений своїм привіддям, провадив далі:

— О, брати й сестри! В цьому свому вчинкові я знайшов вирішення всіх своїх вагань. Я не знав навіщо здалися карети, а тепер знаю. Вони для того, щоб возити слабосилих, хорих і старих; вони для того, щоб шанувати тих, хто втратив навіть почуття сорому.

— Я не знав, навіщо здалися палаці, тепер же я знайшов для них ужиток. Церковні палаці повинні стати шпиталями й притулками для тих, що попадали на шляху і гинуть.

Він зробив довгу перерву, цілком захоплений своєю думкою і нервово шукаючи найкращого для неї вислову.

— Мені не годиться, дорогі браття, росповідати вам щось про моральності. Я сам надто довго жив у соромі й лицемірстві, щоб мати силу допомогти іншим. Але май вчинок з тими жінками, сестрами моїми, свідчить мені, що не важко знайти кращу путь. Для тих, хто вірить в Ісуса і його Євангелля, не може бути інших відносин між людьми, як відносини любові. Одна тільки любов дужча за гріх, дужча за смерть. Тому я й кажу до багатих спосеред вас: ваш обов'язок робити так, як я робив і зараз роблю. Візьміть кожен з вас, хто заможний, до своєї хати якогось злодія і поводьтеся з ним, як з братом, а з несчастною повією — як із се-

строю і тоді Сан-Франціску не потрібні будуть ні поліція, ні суди. Тюрми перетворяться в шпиталі, а злочинства зникнуть укупі зі злочинцями.

— Ми мусимо віддати не тільки наші гроші, але й самих себе. Ми мусимо робити так, як робив Христос. Ось де призначення Церкви в наші дні. Досі ми обминали науку Вчителя. Ми потопали в своїй плоті. Ми поставили Мамону на Христове місце. Я маю при собі вірша про це. Я хочу прочитати його вам. Його написала колись темна, нині ж зряча душа¹. Не треба помилятися, думаючи, що це напад на одну католицьку Церкву. Ні, це напад на всі Церкви, що зблудили з шляху Вчителя і одгородилися від його овець. Ось цей вірш:

Заграли срібні труби наче рій
Люд ниць упав, побожно уклонився
І ось — на пшиях несений — явився,
Неначе Бог, той Рима князь святий.

Як жрець — одежею яснів мов сніг,
А як король — і пурпуром пишався
Й трьома вінцями гордо величався;
Проплив урочисто й додому зник.

Моя ж душа звернулась крізь віки
До Того, хто по диким берегам
Не мав ніде спочити притулиться.
«Лис нору ма', гніздачко кожна птиця —
Я ж, Я один, тиняюсь тут і там
І ноги б'ю, і п'ю вино з слізьми».

Слухачі мовчали, глибоко стурбовані. Однак, епіскоп Моргавз не помічав того. Він упевнено провадив свою промову далі.

¹ Оскар Вайлд, один з королів мови дев'ятнадцятого століття християнської ери.

— І от я звертаюсь до багатирів спосеред вас, і до всіх взагалі багатирів, що визискують овець Божих. Ви засушили собі серця. Ви заткнули собі вуха від тих голосів, що стогоном лунають по всій країні, — голосів горя й скорботи, що їх ви не хочете чути. І я кажу...

Але в цю хвилю Г. Г. Джонс і Філіп Ворд, що вже перед тим устали були зі своїх крісел, піdstупили до єпископа з обох боків і звели його з кону; слухачі ж сиділи не дихнувши, паралізовані од зворушення.

Ернест жорстоко й дико розреготався, коли ми вийшли на вулицю. Його сміх мучив мене, а моє серце, здавалося, лопне од припліву сліз.

— Таки виклав своє призначення, — вигукував Ернест. — Єпископ виявив усю людяність і глибоку ніжність своєї натури, а його християнська аудиторія, котра й любила його, упевнилась, що він збожеволів. Чи помітила ти, як уважно й співчутливо зводили вони його з кону? Чорти в пеклі, мабуть, таки добре сміялися з цього видовиська.

— А все ж сьогодняшні слова і вчинки єпископа створять велике вражіння, — сказала я.

— Ти думаєш? — насміхаючись запитав Ернест.

— Вони вчинять сенсацію, — боронилася я. — Хиба ж ти не бачив, що репортери записували його промову як божевільні?

— З їхнього записування в газетах не з'явиться жадного рядка.

— Я не можу цьому повірити, — скрикнула я.

— Не побачиш, так повіриш, — відповів він. — Ні одного рядка, жадної ним висловленої думки. Щоденна преса — то щоденне замовчування.

— Але ж репортери! — заперечила я. — Я ж бачила!

— Жадного єпіскопового слова видруковано не буде. Ти забула про редакторів. Вони беруть свої гроші за ту політику, яку мусять провадити. Іхня ж політика — не пускати до друку нічого, що є дійсною погрозою встановленому ладові. Виступ єпіскопа був страшним замахом на встановлену мораль. Це була ересь. Вони звели його з кону, щоб не дати йому наговорити тої ересі ще більше. Газети ослаблять його ересь, замовивши її. Преса Сполучених Штатів? Це паразитарний наріст на класі капіталістів. Її функція — служити встановленому, обробляючи громадську гадку, і преса вірно служить цьому.

— Дозволь мені попророчити. Найбільше, що буде видруковано в завтрашніх газетах, це звістка про те, що єпіскоп занедужав, що він надто багато, не жаліючи себе, працював останніми днями і вчора вночі мусив за це оплатитися. Нове повідомлення, через кілька днів, сповістить, що він небезпечно заслаб на нерви і що його вдячна отара дала йому відпочинок. Після цього можуть трапитися дві речі: або ж єпіскоп побачить помилку свого шляху і повернеться з одпочинку здоровою людиною зі сліпими для чудесних привідь очима, або й далі боронитиме свою хоробу, і тоді нам треба буде чекати в газетах повного зворушливого співчуття, оповіщення про його збожевоління. А вже після цього йому дано буде повну волю оповідати про своє привіддя підбитим ватою стінам.

— Ну, це ти вже занадто! — скрикнула я.

— Та в очах громадянства це ж справді божевілля, — зауважив він. — Хто ж з порядних людей набере до хати проституток і злодіїв та поводитиметься з ними немов із сестрами та братами, — не збожеволівши? Правда, Христос помер між двома злодіями, але ж то зовсім інша історія. Що таке божевілля? Думання людини,

одмінне од думання загалу, охоче визнають нездоровим. Значить, така людина має хорий розум. А де ж межа між хорим розумом і божевіллям? Її не спіймати, бо кожна здорова людина може рішуче заперечити якесь найздоровше твердження.

— Чудовий приклад тому є ось у цій вечірній газеті. На південь од Маркет Стріт жила якась Мері Мак-Кенна. Вона бідна, але порядна жінка. Так само — вона патріотка. Але вона має хибні ідеї про Американський прапор і про той захист та оборону, що він мав би собою представляти. І от що з нею трапилося. Її чоловікові трапилася нещасна пригода і він мусив три місяці лежати в шпиталю. Її власного заробітку од прання не вистачило заплатити за помешкання. Вчора її виселяли. От вона ухопила Американський прапор і спід його згорток заявила, що через його оборону воно не сміють взяти та й викинути її на холодну вулицю. То що ж з нею зробили? Взяли, як божевільну. Сьогодні її оглядали лікарі психіатри. Вони встановили божевілля і запроторили її у Напський притулок.

— Твої міркування трохи штучні, — заперечила я. — Уяви собі, що я з кимсь є згодна відносно літературного стилю якоїсь книжки. Не засадять же мене за це в будинок божевільних.

— Цілком справедливо, — стверджив він. — Але, бачиш, твоя думка не загрожувала б суспільному ладові. Думки ж Мері Мак-Кенна і епіскопа Йому загрожують. Що, як би ввесь незаможний люд одмовився платити за помешкання, обороняючись Американським прапором? Домовласники звельсь би на пси. Погляди епіскопа так само небезпечні для суспільства. Ergo — в божевільню його!

Я ще раз одмовилася повірити його пророцтву.

— Почекай, побачиш! — запевнив він мене і я стала чекати.

Вранці я послала за всіма газетами. Ернест мав рацію. Жадного слова з промови єпископа Моргавза видруковано не було. Тільки в одній, чи двох газетах згадувалося, що він був надто захоплений своїм почуттям. Зате ж усю плесковату балаканину решти промовців було передано дуже докладно.

Через кілька день з'явилося коротке повідомлення про те, що єпископові дано відпочинок для відновлення надломаного перевтомою здоровля. Досі все йшло добре, жадного натяку не то що на божевілля, а й на звичайну нервову хоробу. І мене зовсім не турбувала та страшна, призначена єпископові путь до Голгофи й хреста, що її так упевнено пророчив йому Ернест.

VIII

РУЙНАЧІ МАШИН

Як раз перед тим, як Ернеста вибрано було по соціялістичному спискові до Конгресу, батько влаштував вечерю, котру проміж нас назав вечерею «Баришів і Збитків». Ернест же назав її вечерею «Руйначів Машин». На ділі ж це була вечеря для людей справ, невеличких справ, розуміється. Я не думаю, щоб хоч один з них був зацікавлений у підприємстві, повна капіталізація котрого перевисшила б пару соток тисяч доларів. Вони дійсно представляли середню класу ділових людей.

Тут був Оуен, голова товариства Оуен і К° в Сільверберзі, великої колоніяльної торгівлі з кількома складами й крамницями. Ми були в нього постійними покупцями. Були обидва спільнники великої аптекарської фірми Ковалт і Вошберн. Був м-р Асмунсен, власник великої камнеламні у Contra Costa County. Було багато інших власників, чи спільніків невеличких фабрик, невеличких справ, невеличких промислів, — одним словом, дрібних капіталістів.

Це були суворолиці, цікаві люди, що розмовляли одверто й цілком просто. Вони однодушно скаржилися на синдикати й трести. Їхнім гаслом було: «Геть

з трестами!» Ввесь гніт життя походив від трестів; кожен і всі добачали в них своє лихо. Вони закликали уряд повернути в державну власність такі трести, як залізничний та телеграфний і вимагали нещадного збільшення податків на великі прибутки, в такому великому розмірі, що мав би знищити велетенські підприємства.

Дуже цікаво оповідав м-р Асмунсен про свої пригоди з залізничним трестом. Він свідчив, що камнеламня майже не дає йому прибутків, не дивлячись на величезні обороти через попит на камінь з Сан-Франціска після останнього великого землетрусу. За шість літ відбудовування Сан-Франціска його підприємство зросло в чотири, в вісім раз, а прибуток лишився як був.

— Залізниці знають мої справи трошки краще, ніж я, — казав він. — Вони знають мої операції до останнього центя, так само, як і умови контрактів. Звідки вони мають ці відомості, мені лишається тільки здогадуватись. Вони або мають шпигів у моїй конторі, або ж стосунки з усіма моїми клієнтами. Бо коли, бачите, мені пощастиТЬ укласти великий контракт, умови якого обіцяють мені добрий заробіток, тариф перевозу од моєї камнеламні до ринку іраптом підвищується. І то без жадних пояснень. Отже, залізниця забирає мій прибуток. В подібних випадках мені ні разу не пощастило умовити залізницю переглянути й зменшити свою надвишку. І навпаки, коли мені траплялося якесь нещастя, збільшення витрат на експлоатацію, чи доводилось укладати збиточного контракта, — випрохати у залізниці знижку тарифа мені щастливо завжди. А що ж кінець-кінцем? Та те, що залізниця кладе собі в кишеню всі мої прибутки, чи великі, чи малі — однаково.

— А те, що вам лишається, — перебив Ернест, — не перевищує плати управителю, так, ніби камнеламня була власністю залізниці.

— Цілком справедливо, — відповів м-р Асмунсен. — Недавнечко я підвів свої книжки за десять років. І я встановив, що за цих десять років мій заробіток був тільки платою управителеві. Справді, залізниця могла б забрати мою камнеламню і взяти мене на службу.

— Але тоді їй довелось би взяти на себе і весь риск, що його тепер так ретельно несете ви, — зауважив Ернест.

— Свята правда, — сумно згодився м-р Асмунсен.

Даючи можливість висловитись, Ернест почав ставити запитання і ліворуч, і праворуч. Він почав з м-ра Оуена.

— Це ви одкрили місяців шість тому в Берклі одну зі своїх крамниць?

— Я, — одповів м-р Оуен.

— Після цього я помітив, що три невеличкі крамниці на кутках припинили свої справи. Чи не ваша крамниця була цьому причиною?

М-р Оуен ввічливо посміхнувся. — Ім не можна було втриматися поруч нас.

— Чому саме?

— Ми мали більший капітал. З великого підприємства завжди більший прибуток, а видатки менші.

— Отже, ваша крамниця поглинула прибуток трьох невеличких. Бачу. А скажіть мені, що сталося з власниками тих трьох крамничок?

— Один прикащикує у нас. Що з іншими сталося — не знаю.

Ернест раптом повернувся до м-ра Ковалта.

— Ви довго торгували по зменшеним цінам¹. Що

¹ Ціни зменшувано до вартості, або ж іще нижче. Дрібні підприємства не могли торгувати на збитки довше великих і це їх руйнувало. Звичайний спосіб конкуренції.

сталося з власниками маленьких алтекарських крамничок, що їх ви притягли до стінки?

— Один з них, м-р Гаасфертер, служить тепер у нас, у рецептурному відділі.

— І тепер ви користуєтесь з їхніх колишніх барішів.

— Звичайно. На те й справи.

— А ви? — несподівано для Асмунсена запитав його Ернест. — Вам досадно, що залізниця ковтає ваш прибуток?

М-р Асмунсен мотнув головою.

— Вам би хотілося брати прибутки самому?

М-р Асмунсен знову притакнув.

— Без інших?

Відповіди не було.

— Без інших? — домогався Ернест.

— Прибутки тільки так і можна мати, — коротко відповів м-р Асмунсен.

— Тоді, значить, ваша комерційна гра в тім, щоб однімати чужі прибутки і перешкоджати іншим однімати їх у вас. Так, чи ні?

Ернест знову мусив повторити питання, перше ніж м-р Асмунсен одповів.

— Так, це так, виключаючи хиба те, що ми не боронимо іншим збирати й собі прибутки, аби лише вони не були надто зажерливі.

— Ну, зажерливість — то річ не стисла; ви ж, на приклад, собі не заборонили б узяти доброго баріша?... Правда ж ні?

М-р Асмунсен ввічливо признався до цього гріха. Ернестові питання дуже зацікавили м-ра Калвіна, колись власника великої молочарні.

— Кілька часу тому ви боролися з Молочним Тре-

стом, — звернувся до нього Ернест, — нині ж ви тільки член партії фармерів.¹ Як це так сталося?

— О, я не залишив боротьби, войовниче озирнувшись відповів м-р Калвін. — Я борюся з трестом на єдиному полі, де з ним можна боротись — на політичному полі. Дозвольте мені росповісти. Кілька літ тому, ми, молочарники, працювали кожен по-своєму.

— То ви, значить, конкурували проміж себе? перевбив Ернест.

— Так, і це знижувало нам бариші. Ми спробували зорганізуватись, але незалежні фармери ввесь час псували нам справу. Потім явився Молочний Трест.

— Фінансований з зайвин капіталу Standard Oil², — вставив Ернест.

— Так, — стверджив м-р Калвін. — Але ми тоді цього ще не знали. Його агенти прийшли нас агітувати. «Вступайте до тресту — будете ситі, або лишайтесь поза ним і голодуйте», — говорили вони. Величезна більшість вступила. Хто ж не вступив, мусив голодувати. О, вони платили нам... на початку. Молоко зразу підскочило на цент на кварту. Четверта частина цього цента йшла нам. Три чверті йшли трестові. Потім молоко підскочило ще на цент, тільки з того цента собі ми вже нічого не побачили. Наші протести нам не помогли. Трест уже мав силу. Ми переконалися, що ми були йому тільки бідолашною піхтурою. Врешті ми позбулися й додаткової чверті цента. Потім трест почав душити

¹ В той період багато було витрачено праці на організацію засудженої на загин фармерської класи в політичну партію, метою якої було знищити трести й синдикати сировим законодавством. Розуміється, всі ці спроби кінчалися банкротством.

² Standard Oil — нафтовий трест, перший вдатний трест, що явився майже за покоління перед іншими.

нас. Що ми могли зробити? Трест і подушив нас. Тепер нема молочарників, є тільки Молочний Трест.

— Але ж, я гадаю, ви могли конкурувати, раз молоко стояло на два центи вище, — лукаво закинув Ернест.

— То вам тільки так здається. Ми пробували. — М-р Калвін трохи помовчав. — Трест зламав нас. Він міг постачати ринкові молоко значно дешевше, ніж ми. Він міг продавати ще й з невеличким баришем, тоді як ми мали вже чистий збиток. Я програв п'ятдесят тисяч доларів на цій спробі. Сила наших збанкрутували¹. Молочарників знищено в пень.

— Значить, трест одняв у вас ваші бариші, — сказав Ернест, — отже ви взялися за політику, щоб законодавством знищити трести і завернути свої бариші назад?

Обличчя м-ра Калвіна прояснило.

— Це саме те, чого я навчаю фармерів у своїх промовах. Це вся наша ідея в коротких словах.

— Однак, трест виробляє молоко значно дешевше, ніж незалежні молочарі? — запитав Ернест.

— Як же б могло бути інакше з його роскішною організацією і новими машинами, що їх дозволяє йому вживати його величезний капітал?

— Так, тут сперечатися нема чого, — відповів Ернест. — Очевидно, інакше не могло бути, бо таки й справді воно так.

Тут м-р Калвін пустився в політичну промову, викладаючи свої погляди. Його гаряче підтримали інші

¹ Банкротство — то був якийсь чудний звичай, що дозволяв особі, що падала в конкуренційній боротьбі, не сплачувати свої борги. Це трохи мякило брутальні умови цієї звірячої суспільної боротьби.

і спільний голос усіх вимагав, щоб трести було зруйновано.

— Бідолашні простаки, — сказав мені нишком Ернест. — Вони бачать дуже добре, скільки ім іхній зір дозволяє; та, на жаль, він не йде далі іхнього носа.

Трохи згодом він знову втрутився в розмову і своїм звичайним способом керував нею вже до кінця вечора.

— Я уважно слухав усіх вас, — почав він, — і тепер добре бачу, що ви граєте свою комерційну гру по старих нотах. По-вашому, все життя — тільки в барішах. Ви твердо й здавна вірите, що вас створено тільки для однії мети, — щоб ви збирали собі бариші. Але тут вам являється перешкода. В ваші справи втручується трест і однімає у вас ваші бариші. Це явище очевидно якось суперечить меті вашого створення і єдиний спосіб виплутатися з такого скрутного становища ви бачите в тім, щоб знищити трести, що вас руйнують.

— Я уважно слухав вас і бачу, що тільки одною назвою можна коротко формулювати вашу суть. Я скажу вам цю назву. Ви — руйначі машин. Чи знаєте ви, що то за руйначі машин? Дозвольте мені оповісти вам про них. У вісімнадцятому віці, в Англії, крам ткали на ручних тканицях, по хатах. Ця хатня система продукції давала мало краму, була дуже дорогою і нездатною до розвитку. Потім з'явилася парова машина і вдосконалені тканиці. Тисячі таких тканиць, зібраних в одній великій фабриці і кручені центральною паровою машиною, могли виробляти крам значно дешевше, ніж хатні ткали на своїх ручних тканицях. На фабриці народився поділ праці і це зводило на нівець конкуренцію. Чоловіки й жінки, що перше працювали на ручних тканицях на себе, нині мусили йти на фабрику працювати на механічних тканицях і вже не на себе, а на власників-

капіталістів. Понад те, до механічних ткалиць стали брати малих дітей за нижчу плату і заміщати ними дорослих, чоловіків. Це утворило важкі часи для робітництва. Рівень умов життя прикро впав. Робітники голодували. Тоді вони доміркувались, що все лихо від машин і почали їх бити й ламати. Звичайно, робота ця була дурна і нічого з неї не вийшло.

— А ви з їхнього досвіду нічого не навчились. Півторьома віками пізніше ви теж лаштуєтесь руйнувати машини. Ви самі призналися, що трестівські машини працюють продуктивніше й дешевше, ніж ви. Через це саме ви й не можете з ними конкурувати. Отже, вам кортить поруйнувати їх. У вас ще менше глупзу, ніж у тих темних робітників Англії. І поки ви голосите про відновлення конкуренції, трести й далі руйнують вас.

— Кожен з вас і всі ви вкупі в один голос жалкуєте, що зникла конкуренція, і репетуєте проти об'єднань. Але ж ви самі, м-р Оуен, знищили конкуренцію тут, у Берклі, коли ваша філіяльна крамниця зруйнувала три дрібних крамнички. Ваше об'єднання виказалося дужчим. Однак, ви почуваєте, як вас душать інші об'єднання — трести, і ви галасуєте. Це тому, що ви самі не трест. Як би ви були колоніяльним трестом на всі Сполучені Штати, ви б співали іншої. Тоді ви б співали — «Хай живуть трести!» Але нині ваше невеличке об'єднання — не трест, і ви самі помічаєте, що йому бракує сили. Ви починаєте здогадуватися, що вам приходить кінець. Ви відчуваєте, що й ви самі і всі ваші крамниці — тільки піхтура в партії гри. Вплив могутніх капіталів що день то дужче дається вам в знаки; ви бачите як їхні залізні лапи — залізничний, нафтовий, стальний, вугільний і інші трести — тягнуться до вас, смикаючи чи тут, чи там по шматочку; і ви знаєте, що

кінець-кінцем вони зруйнують вас, однявши в вас останній процент ваших невеличкіх баришів.

— З вас, пане, кепський картяр. Коли ви силою вищості свого об'єднання задушили тут, у Берклі, три дрібних крамнички і набили собі кишень, ви забалакали про працьовитість та працездатність і післали в Європу свою жінку на бариші проковтнутих вами крамарів. Як пес єсть пса, так і ви з'їли їх. Але згори, в свою чергу, вас їдять дужкі пси і ви репетуєте. Хоч я кажу це тільки вам, але воно стосується до всіх присутніх. Ви всі репетуєте. Ви всі граєте безнадійну гру і всі квилите над нею.

— Але квілячи, ви не ставитесь до справи щиро, як це роблю я. Ви не признаєтесь, що любите грабувати чужі бариші, зате всі ви кричите на гвалт, коли хто інший грабує ваши. О, ви — ловкачі! Ховаючи правду, ви тим часом робите щось зовсім не те. Ви, як м-р Калвін у своїх промовах, провадите політику дрібних капіталістів. Що казав м-р Калвін? Ось кілька його фраз, що я собі занотував: «Наши первісні принципи, — всі вони справедливі». «Країна вимагає повороту до старої американської методи — волі діяльності для кожного». «Дух волі, прирождений нашій нації...». «Вернімось до принципів наших дідів».

— Коли він говорить — «воля діяльности для кожного», то це означає волю видушувати бариші, за гарбану нині великими трестами. Чисте безглузда! Ви так часто повторюєте ці свої фрази, що ви вже вірите їм. Ви хочете зручності плюндрувати товаришів вашої куцої долі, та гіпнотизуєте себе, ніби ви прагнете свободи. Ви свиноподібні і зажерливі, а чари ваших фраз дозволяють вам вірити, що ви патріоти. Вашу жагу до баришів, цей чистісінський егоїзм, ви видаєте за альтруїстичне співчуття до пригніченого людства. Будьте ж

правдиві й чесні хоч раз, хоч проміж себе. Погляньте чортові в очі і назвіть речі їхніми власними назвами.

Обличча гостей аж почорніли з образи, а в деякій мірі й од турботи. Іх трохи лякала ця безборода молода людина силою і свободою своєї мови, та вбивчою манірою називати звіря — звірем. Але м-р Калвін швидко відповів:

— А чому б і ні? — спитав він. — Чому б нам і не повернутися до звичаїв часів засновання республіки? Ви наговорили багато правди, м-р Евергард, хоч вона була нам і не до смаку. Але дозвольте ж і нам висловитись оттутечки проміж себе. Скиньмо машкару і визнаймо ту правду, що її так щиро кинув нам м-р Евергард. Правда, ми дрібні капіталісти, ми стоїмо за баріші, а трести однімають їх у нас. Правда, що ми хочемо знищити трести і повернути собі свої баріші. Але чому ж би нам і не хотіти цього? Скажіть, будь ласка!

— О, тепер ми добралися до сути справи, — сказав Ернест задоволльнено. — Я спробую вам пояснити чому, хоч пояснення мої може й будуть для вас доволі прикрі. Бачите, панове, ви навчилися тягнити свої дрібні справи, але не навчилися розуміти суспільного розвитку в цілому. Ви живете в часи переходової доби економічного розвитку, але не розуміете цього, звідки й виникають усі непорозуміння. Через віщо ви не можете вернутися назад? Бо нема змоги. Ви так само не можете погнати хвилі економічного розвитку назад, тими старими джерелами, якими вони до вас припливли, як примусити воду текти на гору. Ісус Навін спинив сонце під Гібоеном, вам же кортить більшого. Вам хочеться, щоб воно покотилося в небі назад. Вам хочеться, щоб час залишив уже свою ходу від сьогодняшнього дня до завтрашнього.

— Перед лицем машин, що зберігають працю, перед лицем організованої промисловості, підвищеної продуктивності об'єднань, — ви хочете повернути економічне сонце на ціле покоління, до тих часів, коли не було ще великих капіталістів, великих підприємств і залізниць, до тих часів, коли орава дрібних капіталістів билася проміж самої себе в економічній анархії, коли промисловість була примітивна, збиточна, неорганізована й дорога. Повірте мені, завдання Навіна було легшим, та ще ж і Єгову він мав собі до помочи. А вас — дрібних капіталістів, Бог уже давно покинув на призволяще. Сонце дрібних капіталістів уже сіло і вдруге ніколи не зійде. Ви були безсилі навіть спинити його. Ви гинете, вам присуджено цілком зникнути з лица суспільства.

— Це закон еволюції. Це слово Бога. Об'єднання дужче за конкуренцію. Первісна людина була нещасним слабосилим створінням, що лише ховалося в цілинах скель. Але вона об'єдналася з іншими і пішла війною на своїх охочих до її м'яса ворогів. Ті вороги конкурували проміж себе. Первісна ж людина була здатна до об'єднання і через це досягла панування над усіма звірми. З того часу людина створювала все ширші об'єднання. Це були об'єднання проти конкуренції, тисячолітня боротьба, що в ній конкуренцію завжди було бито. Хто, отже, стає по бік конкуренції, — той гине.

— Але ж самі трести виникли через конкуренцію, — перебив м-р Калвін.

— Цілком справедливо, — одповів Ернест. — Та трести зничили конкуренцію. Ви ж здається, самі казали, що саме через це ви не маєте вже справ з молочарством.

Вперше за ввесь вечір округ столу залунав сміх і навіть м-р Калвін сам проти себе пристав до нього.

— А тепер, раз ми спинилися над трестами, — провадив далі Ернест, — то давайте де про що умовимось. Я буду робити певні твердження, а ви, коли не згодні з ними, заперечуйте. Мовчанка піде за згоду. Хиба ж не правда, що механічна тканиця тче краму більше і значно дешевше, ніж ручна тканиця? — Він спинився, але ніхто не перечив. — Чи не було б великим безглаздям побити механічну тканицю і вернутись до примітивної та дорогої системи ручних тканиць? — Слухачі закивали головами на знак згоди. — Чи ж не правда, що об'єднання, зване трестом, виробляє значно більше і до того ж дешевших товарів, ніж тисячі дрібних підприємств, що конкурують проміж себе? — Знову ніхто не заперечив. — То хиба ж тоді не безглаздя руйнувати таку пожиточну річ, як трест?

Довший час ніхто не відповідав. Потім заговорив м-р Ковалт.

— Що ж тоді нам робити? — запитав він. — Знищити трести — це єдиний для нас спосіб урятуватись од їхнього панування.

Ернест був ввесь огонь і жвавість у цю хвилину.

— Я покажу вам інший спосіб, — гукнув він. — Киньмо ламати ці чудові машини продуктивної дешевої промисловості. Давайте опануємо їх. Давайте використаємо ці їхні щасливі прикмети. Хай працюють на нас усіх. Проженім сучасних власників цих чудових машин і станьмо всі їхніми власниками. Це, джентльмені, — соціалізм, об'єднання більше за трести, найбільше з усіх об'єднань, що коли-будь могли явитися на нашій планеті. Воно лежить на шляху суспільного розвитку. Ми тільки сполучаємо до купи великі об'єднання. Це не безнадійна гра. Прилучайтесь до нас, соціалістів, і будемо ділитися виграшем.

Тут знявся гомін незгоди. Де-які заперечливо хитали головами.

— Ну добре, значить вам більше до вподоби лишитися анахронізмом, — засміявся Ернест. — Вам більше до вподоби грати атавістичну ролю. Але атавізм засуджено на загин. Ну, а чи спадало вам на думку запитати себе, що з вами станеться, коли народяться об'єднання більші, ніж навіть сучасні трести? Чи міркували ви над тим, куди ви дінетесь, коли ці велики трести самі сполучаться в об'єднання об'єднань, — в соціальний, економічний і політичний трест?

Він раптом і несподівано повернувся до м-ра Калвіна.

— Скажіть мені, хиба цього не може статися? Ви мусили закласти нову політичну партію, бо всі старі партії — в руках у трестів. Перша перешкода вашій фармерській пропаганді — трести. Кожен удар, кожна поразка, що ви терпите — їхне діло. Хиба ж це не так? Кажіть!

М-р Калвін невесело мовчав.

— Ну? — бадьорив його Ернест.

— Це правда, — признався м-р Калвін. — Ми захопили законодавство в Орегоні і провели там роскішний оборонний закон, але його не пропустив губернатор, посаджений там трестами. Ми вибрали свого губернатора в Колорадо, але законодавча палата не пустила його до посади. Двічі ми проводили народній податок на прибутки і кожного разу вищий суд одкидав його як антиконституційний. Суди в руках трестів. Ми, народ, платимо своїм суддям менше, ніж потрібно. Але прийде час...

— Коли об'єднання трестів буде видавати закони, об'єднання трестів само стане Урядом, — перебив Ернест.

— Ніколи! Нізащо! — почулися однодушні вигуки. Всі були войовниче роздратовані.

— А що ви будете робити, — спитав Ернест, — коли все ж таки ці часи наступлять?

— Ми повстанемо в усій силі! — прокричав м-р Асмунсен і багато голосів підтримали його погрозу.

— Це буде горожанська війна, — застеріг їх Ернест.

— Хоч би й горожанська війна! — відповів м-р Асмунсен посеред рішучого гомону решти гостей.

— Ми не забули діла наших дідів. За свою свободу ми готові і битися, і вмерти.

Ернест посміхнувся.

— Не забувайте, — сказав він, — на чому ми вже мовчки погодились. В вашій справі, джентльмені, свобода є свободою видушувати баріші з інших.

Гості знову розсердились, люто розсердились. Але Ернест знову опанував гомін і змусив себе слухати.

— Ще одне питання. Пам'ятайте, що рацією для вашого повстання буде те, що Уряд опинився в руках трестів. Тому, проти вашої сили Уряд зверне всю регулярну армію, флоту, міліцію, поліцію — коротко кажучи, всю організовану військову машину Сполучених Штатів. А де ж тоді буде вся ваша сила?

Жах охопив гостей, та перше ніж вони могли очути, Ернест глушив їх далі.

— Не так давно, як знаєте, наша постійна армія налічувала п'ятдесят тисяч солдат. Але рік за роком вона все збільшувалась і нині вже налічує триста тисяч.

І знову:

— Це ще не все. Поки ви ретельно ганялися за так любим вам привидом ваших так званих прибутків, поки ви розводилися над своїм любим божком, так званою

конкуренцією, — трести тим часом творили ще дужчі і страшніші речі, от як міліція.

— Ось наша сила! — скрикнув м-р Ковалт. — З нею ми одіб'ємо напад регулярної армії.

— Ви муситимете піти до міліції самі, — заперечив Ернест, — і вас пошлють у Мен, у Флоріду, чи на Філіпіни чи ще куди інде полоскатися в крові ваших же товаришів, що вестимуть горожанську війну за вашу свободу. В той же час з Канзасу, Вісконсіну, чи інших штатів, до Каліфорнії прийдуть теж ваші товариши міліціонери, і теж полоскатися в крові вже тутешніх повстанців.

Знову вони сиділи приголомшені, безсловесні, доки м-р Оуен стиха пробурчав:

— Ми не підемо до міліції. Не турбуйтеся, ми не такі вже дурні!

Ернест безцеремонно розреготався.

— Ви не розумієте справжнього стану речей. Ви нічим собі не пособите. Вас потягнуть до міліції.

— Але єсть же такі речі, як горожанські права, — сперечався м-р Оуен.

— Та не тоді коли Уряд припинює їх. В той день, коли ви заговорите про повстання всією своєю силою, вашу силу буде звернуто проти вас же самих. До міліції ви підете, чи схочете того, чи ні. Чую, що хтось згадує за *Habeas Corpus*. Замісць *Habeas Corpus* матимете паспорт на той світ. Коли ви одмовитесь іти до міліції, чи слухатись наказів, бувши в ній, вас потягнуть під вірний барабанний суд і застрелять як пса. Це закон.

— Це не закон, — рішуче заперечив м-р Калвін. — Нема такого закону. Молода людино, все це вам приснилося. З якої речі балакаєте ви про посильку міліції на Філіпіни? Це було б проти конституції. Конститу-

ція спеціально встановлює, що міліцію не можна посилати поза межі країни.

— Та до чого тут конституція! — заперечив Ернест.

— Конституцію тлумачать суди, а вони, як визнав м-р Асмунсен, в руках у трестів. Та до того ж, як я вже казав, є й закон. Є закон і є він уже дев'ять літ, джентльмені.

— То значить до міліції нас можуть потягти? — не вірячи запитав м-р Калвін. — А коли ми одмовимось, то барабанний суд може нас розстріляти?

— Так, — відповів Ернест, — от так самісінько.

— Як же це ми ніколи не чули за цей закон? — запитав здивовано мій батько, показуючи, що це для нього новина.

— Через дві причини, — пояснив Ернест. — Перша: не було потреби вживати його. Коли б така потреба явилася, ви б швидко почули за нього. А друга, — закон проведено через Конгрес і Сенат нищечком, без звичайної широкої дебати. Розуміється, газети не загадали за нього ані словом. Ми ж, соціялісти, знаємо за закон. Ми друкували його в наших газетах. Та ви, джентльмені, ніколи не читаете наших газет.

— А я все ж гадаю, що це вам приснилося, — вперто сперечався м-р Калвін. — Країна ніколи не дозволила б такого закона.

— Отже ж дозволила, — кинув йому Ернест. — Та коли ви кажете, що мені приснилося, то — він поліз до кишені і витяг метелика — ось послухайте, а тоді й кажіть, сон це, чи ні.

Він роскрив і почав читати.

— Розділ Перший. Встановлюється і т. д., і т. д., що міліція мусить укладатися з усіх здорових чоловіків, громадян усіх штатів, територій і округи Колумбії, старших за вісімнадцять і молодших за сорок п'ять літ.

— Розділ Сьомий. Той офіцір, чи зареєстрований у міліції громадянин, — пригадайте Розділ Перший, джентльмени, ви всі зареєстровані громадяне, — котрий одмовиться, або не потурбується явитися до військового начальника, бувши покликаним, як указано в цьому законі, підлягає військовому судові і буде покараний, як той військовий суд укаже.

— Розділ Восьмий. Цей військовий суд для розгляду справ офіцерів і громадян міліції, мусить укладатися тільки з офіцерів міліції.

— Розділ Дев'ятий. Ця міліція, бувши покликаною на дійсну службу Сполученим Штатам, мусить підлягати військовим законам і наказам нарівні з регулярним військом Сполучених Штатів.

— Всі ви, джентльмени, — американські громадяне, отже, — всі ви товариші - міліціонери. Дев'ять років тому ми соціалісти думали, що цього закона скеровано проти Праці. Та щось мені здається, що його скеровано ще більше проти вас. Член конгресу Вілей під час короткої дозволеної дебати сказав, що закон «має на оці утворити резервну силу, щоб ухопити за горло на волоч», — це ви — та наволоч, джентльмени, — «і оборонити від будь-якої небезпеки життя, свободу і власність». А не забудьте, що в час вашого виступу «в усій силі», ви повстанете проти власності трестів і проти їхньої свободи... спираючись на закон душити вас. Вам вирвано зуби, джентльмени, обрубано пазурі. І в день вашого виступу, беззубі й безпазурні, ви будете безпорадні, як армія слизняків.

— Я не можу повірити цьому! — кричав Ковалт. — Нема такого закону. Це вигадка ваших соціалістів!

— Цей закон було внесено в Палату Депутатів 30 липня, 1902 року, — відповів Ернест. — Його вніс де-

путат Дік з Огайо, а палата чим швидче проштовхнула його через себе. В Сенаті він пройшов одноголосо 14 січня, 1903 року. А вже через сім день його було підписано президентом Сполучених Штатів¹.

¹ Евергард говорив чистісіньку правду, хоч і помилився що до дати внесення законопроекта. Це внесення відбулося 30 червня, а не липня. В Ардзі зберігся «Вістник Конгресу» і у відчатах його законопроект згадується 30 червня, 9, 15, 16 і 17 грудня 1902-го року та 7 і 14 січня 1903-го року. Незнайомство з законом, виказане діловими людьми на обіді, — річ зовсім не дивна. Дуже мало народу знало про існування цього закону. Революціонер E. Untermann у липні 1903 року випустив у Жіарді (Канзас) метелика під назвою: «Закон про міліцію». Метелик мав де-яке поширення серед робітників; але класовий поділ вже в ті часи поступив так далеко, що члени середньої класи і не чули про метелик, а тому й зовсім не знали про існування цього закону.

IX

МАТЕМАТИКА МРІЇ

Посеред загального приголомшення, викликаного роскриттям цього таємного закону, Ернест почав промовляти знову. — З вас кілька чоловіка заявили сьогодні, що соціалізм річ неможлива. Раз ви твердите про його неможливість, дозвольте мені довести вам його неминучість. Зникнути, і неминуче зникнути, мусять не тільки дрібні капіталісти, а й трести. Затямте, струмочки еволюції ніколи не течуть назад. Вони течуть усе вперед: од конкуренції до об'єднання, од дрібного об'єднання до великого, од великого до велетенського і, нарешті, — до соціалізму, що є найвеличинішим з усіх об'єднань.

— Ви кажете, що мені сняться мрії. Добре. Я дам вам математику мої мрії. Але я заздалегоди вимагаю від вас, щоб ви вказували, де моя математика помилляється. Я доведу вам неминучість загибелі капіталістичного ладу, обґрунтую це математично. Отже слухайте і майте терпець, коли вам на початку здасться, що я балакаю не до діла.

— Візьмім перш за все і розслідуем окремий індустріальний процес. (Прошу мене перебити, коли я скажу

щось таке, на що ви не можете пристати). Хай це буде фабрика чобіт. Ця фабрика бере шкіру і переробляє її в чоботи. Візьмім цієї шкіри на сотню доларів. Вона проходить через фабрику і виходить з неї в формі чобіт, на ціну, припустім, двісті доларів. Що сталося? Сотня доларів долучилася до вартості шкіри. Як же саме вона долучилася? Подивимось.

— Цю вартість, сто долларів, додали Капітал і Праця. Капітал дав фабрику й машини та поплатив усі витрати. Праця постачила роботу. Спільними зусиллями капіталу й праці утворено сто долларів вартості. Досі ви згодні зі мною?

Голови округ столу притакуюче закивали.

— Утворивши цих сто долларів, праця й капітал ділять їх проміж себе. Статистика цього поділу дає докладні дробові числа, але для зручності я їх грубо заокруглюватиму. Капітал бере на свою долю п'ятдесят долларів, праця — теж п'ятдесят долларів, як плату. Не будемо спинятися на суперечках, що виникають сприводу цього поділу¹. Які б там суперечки ні бували, поділ на якихсь процентних відносинах таки відбувається. Тут же занотуйте собі, що річ, справедлива для окремого індустріального процесу, є справедливою і для всіх індустріальних процесів. Правду кажу?

Знову ввесь стіл погодився з Ернестом.

¹ Евергард яскраво роскриває тут причину робітничих заколотів того часу. За поділом додаткової вартості і капітал хотів узяти все, що тільки міг, і праця так само прогандувала чи не на ввесь розмір вартості. І заради цій сварці не було жадної можливості. За ввесь час існування капіталістичної продукції капітал і праця невпинно сварилися над цім поділом додаткової вартості. Нам смішно уявляти тіжі відносини, але ж ми не повинні забувати, що ми маємо за собою на сім віків розвитку більше, ніж люде тих часів.

— Тепер же уявіть собі, що на свій заробіток праця скоче купити собі чоботи. Вона зможе купити їх лише на п'ятдесят доларів вартості. Ясно, чи ні?

— А тепер від цього окремого процесу перейдім до всієї суми індустріальних процесів Сполучених Штатів, куди входить обробіток і цієї кожи і взагалі всякої сировини, транспорт, торговельна діяльність, словом — все. Ви знаєте, що в Сполучених Штатах за рік виробляється добра, кругло взявши, на чотири біліони доларів. Значить, праця за цей же рік заробляє два біліони доларів. Утворюється добра на чотири біліони. Скільки ж його може купити праця? На два біліони. Я певен, що ви цього не заперечите, бо, як до діла, то мої процентові відносини, ще й не гострі. Бо через тисячі ріжних капіталістичних крутійств праця не може завернути собі навіть половини всього утвореного.

— Тепер далі. Ми вже вияснили, що праця купує на два біліони. Це значить, що її споживча сила — тільки два біліони. А треба ж дати раду ще й решті, тим двом біліонам, яких праця не може купити і спожити.

— Праця не споживає навіть своїх двох біліонів, — зауважив м-р Ковалт. — Коли б було так, вона не мала би внесків у щадницях.

— Внески праці до щадниць, — то тільки запас, котрий споживається рівнобіжно з нарощанням. Ці внески робляться на старість, на випадок хороби чи нещастя, на похорон. Внески в щадницю, — то просто шматок хліба, який положено на полицю, щоб з'їсти завтра. Ні, праця споживає всі свої заробітки без залишку.

— Два біліони припадають капіталові. Всі ж свої витрати він уже сплатив. Чи ж споживає він ввесь свій прибуток? Чи може він спожити всі свої два біліони?

Ернест спинився, поставивши присутнім питання руба. Вони вагалися.

— Не знаю, — нарешті признався один.

— Ні, знаєте, — заперечив Ернест. — Поміркуйте. Коли б капітал споживав свою частину, вся його сума не зростала б. Вона лишалась би однаковою. Коли ж ви заглянете в економічну історію Сполучених Штатів, то побачите, що сума капіталу невпинно зростає. Отже, капітал не може спожити своєї частини. Пригадуєте, як Англія скупила була колись силу наших залізничних облігацій? А минуло кілька років і ми викупили їх назад. Про що це свідчить? Про те, що на викуп їх пішла неспожита частина прибутку. А про що свідчить той факт, що нині капіталісти Сполучених Штатів скуповують на сотки й сотки міліонів доларів мехіканські, російські, італійські та грецькі облігації? Про те ж саме. Ці сотки міліонів доларів, — то неспожита капіталом його частина в поділі додаткової вартості. Затямте, — з самого початку капіталістичної доби капітал ніколи не міг спожити своєї частини.

— Тепер ми добралися до сути. Що-року в Сполучених Штатах утворюється на чотирі біліони добра. Праця купує і споживає на два біліони. Капітал не споживає решти добра на два біліони. Що робиться з такою великою зайвиною? Що можна з нею зробити? Праця не може спожити звідси нічого, бо вона вже витратила ввесь свій заробіток попереду. Капітал так само не споживає цієї зайвини, бо вже спожив стільки, скільки йому природа дозволила, — все, що зміг. А зайвина все є. Що ж з нею можна зробити? І що з нею роблять?

— Її продають за кордон, — озвався м-р Ковалт.

— То ж то! — одгукнувся Ернест. Ця зайвина викликає в нас потребу чужоземного ринку. Її треба

продати за кордон. Її повинно продати туди, бо іншого способу дати собі з нею ради — нема. І от цей продаж неспожитої зайвини за кордон і є те, що ми називаємо сприятливим торговельним балансом. До цього часу ви згодні зі мною?

— Ви надто довго розводитеся над цією азбуковою комерції, — уперто зауважив м-р Калвін. — Ми й так її добре тямимо.

— А от, так уважно виклавши цю азбуку, я нею ж і розіб'ю вас, — вернув йому Ернест. — В тім то й штука. Зараз я вам покажу, як це вийде.

— Сполучені Штати, — то капіталістичний край з розвинутими продукційними силами. Завдяки своїй капіталістичній системі продукції він має неспожиті зайвини, що їх треба позбутися, що їх треба продати за кордон¹. А що є справедливим для Сполучених Штатів, — є справедливим і для кожного іншого капіталістичного краю з розвинутими продукційними силами. Кожен з них має свою неспожиту зайвину. Вони вже й потогували між собою, а зайвина все не розходитья. Праця цих країв уже витратила свій заробіток і нічого не може купити ні з чиєї зайвини. Капітал усіх країв так само спожив уже стільки, скільки йому дозволила природа. А зайвини не росходяться. Краї не

¹ Теодор Рузвелт, президент Сполучених Штатів, за кілька років перед тим часом виголосив таку публічну заяву: «Потрібна найвільніша й найширша взаємність у купівлі й продажу товарів, щоб надпродукцію Сполучених Штатів можна було не зле розміщати по чужих краях». Звичайно, ця згадана ним надпродукція була твою зайвиною прибутків капіталістичної системи, що її вже не сила була спожити капіталістам. В той час сенатор Марк Ганна сказав: «Продукція добра в Сполучених Штатах на третину вища, ніж його спожиток». А товариш сенатора Чонсей Діп'ю заявив: «Американський народ виробляє що року на два більші, ніж споживає».

можуть розмістити їх один в одного. Що ж вони мусять робити, щоб позбутися тих зайнин?

— Продати їх країнам з нерозвиненою продукцією,
— додавався м-р Ковалт.

— Цілком справедливо. Ви бачите, мої докази такі ясні й прості, що ви самі подаєте мені висновки. Ходім далі. Припустім, що Сполучені Штати розміщають свої зайнини в країні нерозвиненої продукції, наприклад, — у Бразилії. Пригадайте, що ці зайнини йдуть поверх торгу, бо торг уже відбувся, а з ним уже й спожиток зайнин. Що ж тоді вертається з Бразилії до Сполучених Штатів?

— Золото, — сказав м-р Ковалт.

— Але ж золота на світі не дуже багато, тільки певна кількість, — заперечив Ернест.

— Золото в формі забезпечень, облігацій, то-що, — виправився м-р Ковалт.

— От тепер так, — згодився Ернест. — З Бразилії до Сполучених Штатів за їхні зайнини йдуть облігації й забезпечення. А що ж це значить? А те, що Сполучені Штати скуповують залізниці, фабрики, копальні, землі Бразилії. А що це значить у свою чергу?

М-р Ковалт поміркувавши повів плечами.

— Ну, то я вам скажу, — провадив далі Ернест. — Це значить, що продукційні сили Бразилії починають розвиватися. А що ж далі? Коли Бразилія, опинившись під капіталізмом, розвине свої продукційні сили, вона сама матиме неспожиті зайнини. Чи може вона позбутися їх у Сполучених Штатах? Ні, бо Сполучені Штати мають свої зайнини. А Сполучені Штати, чи можуть вони робити як перше — збувати свої зайнини в Бразилію? Ні, бо в Бразилії і своїх купа.

— Що ж виходить? Сполучені Штати і Бразилія обое мусять шукати інших країв, куди б вони могли

вигрузити свої зайнини. Але, прийнявши їхні зайнини, ці краї починають розвивати власні продукційні сили. Через деякий час вони вже самі натворять зайнин і самі почнуть шукати країв для збути. Тепер же слухайте, джентльмени. Світ не великий, країв у ньому не дуже багато. Що ж буде тоді, коли кожна країна в світі, навіть найменша й найдальша, опиниться супроти кожної іншої з неспожитими зайнинами в руках?

Спинившись, він придивлявся до своїх слухачів. Заморока на їхніх обличчях проступила надзвичайно яскраво. Можна було помітити також і переляк. Наче чарівник, Ернест викликав перед ними з абстрактних міркувань мару і показав її їм. Вони бачили її наче очима і жахалися її.

— Ми почали з А В С, м-р Калвін, — лукаво сказав Ернест. — Тепер я показав вам решту літер альфабету. Це все дуже проста річ, але в тім і вся її краса. Тепер уже ви, напевне, зумієте мені відповісти. Коли кожний край матиме свої зайнини, де тоді опиниться ваш капіталістичний лад?

Але м-р Калвін схвилювано замотав головою. Видно було, що він уважно переглядав Ернестові слова, шукаючи помилки.

— Дозвольте мені коротко звести до купи все мною сказане, — знову почав Ернест. — Ми почали з окремого індустріального процеса, з фабрики чобіт. Ми встановили, що закон поділу додаткової вартості, що має місце тут, — схожий до закону, котрий керує поділом у цілій сукупності індустріальних процесів. Ми встановили, що праця може купити на свій заробіток тільки певну частину продукту і що капітал не споживає всієї його решти. Ми встановили, що після того, як праця витратить ввесь свій заробіток на купівлю продукту, а капітал споживе його скільки схоче, все ж лишиться

частина його не спожитаю. Ми погодилися, що цю частину можна розмістити тільки за кордоном. Ми погодилися, що наслідком збування зайвин у інший край у тому краї починається розвиток продукційних сил і через деякий час той край сам витворює неспожиті зайвини. Ми поширили цей процес на всі краї світу і дійшли до того часу, коли кожний край, виробляючи що року, що дня неспожиті зайвини, не матиме іншого краю, куди б можна було їх притулити. І я питаю вас знову, що маємо робити з цими зайвинами?

Знову ніхто не відповів.

— Ну, м-р Калвін? — заохотив Ернест.

— Це побиває мене, — призвався м-р Калвін.

— Мені ніколи таке й не снилось, — заявив м-р Асмунсен. — А тим часом це ясно, як на долоні.

Я вперше чула виклад науки Карла Маркса¹ про додаткову вартість. До того ж Ернест виклав її так просто, що я теж сиділа в німому захопленню.

— Так тоді я вкажу вам спосіб одкараскатись од цих зайвин, — сказав Ернест. — Киньте їх у море. Кидайте туди що-року на сотні міліонів доларів усього: чобіт, пшениці, одежі і всякої іншого краму, все в море. Хиба ж воно не проковтне?

— Ну, звичайно, проковтне, — відповів м-р Калвін.

— Але ж це безглуздя з вашого боку говорити такі дурниці.

Ернест кинувся на нього наче блискавка.

¹ Карл Маркс — великий ітелектуальний герой соціалізму. Німецький жід дев'ятнадцятого віку. Сучасник Джона Стюарта Мілля. Нам тяжко повірити що протягом цілих поколінь після публікації Марксом своїх економічних відкритий велике число видатних філософів і вченіх тільки глузували з нього. За його відкриття його прогнали з рідного краю і він так і помер на чужині, в Англії.

— Та хиба ж це дуже більша дурниця, ніж те, що обороняєте ви, руйначі машин, вимагаючи повороту до допотопних способів ваших прадідів? Що ви пропонуєте, щоб позбутися зайнин? Ви хочете втекти від цього завдання з зайнинами, не витворюючи жадних зайнин. А як же ви хочете забезпечитись од них? Вернувшись до старих способів продукції, таких плутаних, безладних і безглузих, таких збиточних і дорогих, щоб мати зайнини було неможливо.

Удар поцілив. М-р Калвін схвильовано ковтнув слину і набравшись сміливості почав:

— Ви маєте рацію, — сказав він. — Я розумію, що безглуздя. Але мусимо ж ми щось робити? Це ж для нас, для середньої класи, — питання життя чи смерті. Ми не хочемо гинути. Нам краще вернутися до справді кепських і збиточних способів наших дідів. Ми й повернемо промисловість до передтрестової доби. Ми поб'ємо машини. Що ви нам зробите?

— Але ж ви не зможете побити машини, — заперечив Ернест. — Ви не примусите річку еволюції пливти назад. Проти вас дві могутніх сили і кожна з них дужча за вас. Великі капіталісти, чи коротко кажучи — трести, не дозволять вам вернутися назад. Вони не схочуть, щоб їм ламали машини. Ще могутнішою, дужчою за трести силою є Праця. Вона теж не дозволяє вам ламати машини. Панування над світом через машини лежить між трестами і працею. Це мета бою. Жадна сторона не хоче руйнування машин. Але кожна хоче їх посідати. В цьому бої середній класі нема місця. Середня класа — це пігмеї між двома велетнями. Невже ж ви, нещасна, засуджена на загин середня класа, невже ж ви не бачите, що ви опинилися між двома жорнами млина і що вас починають молоти на борошно?

— Я математично довів вам неминучість загину капіталістичного ладу. Коли кожний край переповниться неспожитими зайвинами, не маючи куди їх продати, капіталістичний лад полетить у яму від тої самої страшної природи прибутків, на котрій сам сидів доти. Але в цей день не трапиться биття машин. Боротьба йтиме за посідання їх. Коли переможе праця, вам буде добре. Сполучені Штати, а через однакові причини і ввесь світ, вступлять у нову, нечувану еру. Замісьць бути строщеним машинами, ваше життя через них стане кращим, щасливішим і шляхетнішим. Ви, уламки середньої класи, будете вкупі з працею, бо крім праці тоді ніякої класи не буде. От же ви, як і інші працівники, будете брати участь у рівномірному поділові продуктів чудесних машин. А потім ми, всі ми, натворимо нових, ще більш чудесних машин. І тоді вже не буде більше неспожитих зайвин, бо не буде прибутків.

— Ну, а коли не ви, а трести переможуть у цій боротьбі за посідання машин і світу? — запитав м-р Ковалт.

— Тоді, — відповів Ернест, — і вас і працю і всіх нас буде нещадно розчавлено залізною п'ятою такого страшного деспотизму, яким ще ніколи не черніли сторінки людської історії. Ось воно! це як раз буде добра назва для того деспотизму, — Залізна П'ята¹.

Наступила довга мовчанка. Кожен з присутніх за столом незвично глибоко замислився.

— Але ваш соціалізм — це мрія, — сказав м-р Калвін і повторив: — мрія.

— Тоді я вам покажу щось таке, на що ви вже не скажете, що воно мрія, — відповів Ернест. — Я назву

¹ Найперший відомий випадок ужитку цієї назви Олігархії.

його Олігархією. Ви називаєте його Плутоократією. І ви і я, ми розуміємо тут одну річ — великих капіталістів, чи трести. Подивимось, кому нині належить сила, а для того поділимо суспільство на його класові частини.

— Суспільство складається з трьох великих клас. Першою йде Плутоократія, в яку входять великі банкери, залізничні магнати, синдикатські директори і трестові королі. Друга, середня класа, — ваша, джентльмені, класа, — складається з фармерів, крамарів, дрібних фабрикантів та службовців. А третьою класовою йде моя класа, пролетаріят, всі наймані робітники¹.

— Ви не можете заперечити, що нині в Сполучених Штатах найбільшу силу має посідання багатств. А в якій мірі кожна з цих клас посідає ті багатства? Ось числа. Полутократія має 67 більонів багатства. З усього числа людності Сполучених Штатів тільки дев'ять десятих процента належить до плутократії, а вона посідає 70 процентів усіх багатств. Середня класа має 24 більони. З усієї людності до середньої класи належить двадцять дев'ять процентів і посідає вона 25 процентів багатств. Лишається пролетаріят. Йому належить 4 більони. Він складає 70 процентів людності, а посідає всього 4 проценти всіх багатств. Кому ж належить сила в Сполучених Штатах, джентльмені?

— З ваших чисел я бачу, що ми, Середня Класа, значно сильніші за Працю, — зауважив м-р Асмунсен.

— Називаючи нас не сильними, ви самі не подужчаєте перед плутократією, — завернув йому Ернест. — Та, крім того, я з вами не згоден. Є більша сила, ніж

¹ Зроблений Евергардом поділ суспільства відповідає числам Люс'єна Санівала, одного зі статистичних авторитетів того часу. Його підрахунок членів цих частин людності для Сполучених Штатів на 1900 рік був ось який: Плутоократія — 250.251; Середня класа 8.429.845 і Пролетаріят — 20.393.137.

багатство, більша тому, що її не однімеш. Наша сила, сила пролетаріяту, лежить у наших м'язах, у наших руках — щоб кидати наші голоси, в наших пучках — щоб смикати за собачку рушниць. Цієї сили ви нас не позбавите. Це природня сила, вона властива життю, вона дужча за силу багатства і багатство не зможе її у нас одняти.

— Ваша ж сила — не природня. Її можна одняти у вас. Вже й тепер Плуторатія потроху однімає її у вас, а на останку забере і всю. І тоді ви вже не будете середньою класою. Ви спуститесь до нас, ви станете пролетарями. А добро в цьому те, що ви дадасте нам своєї сили. Ми привітаємо вас як братів і ми будемо битися вкупі, плече в плече, за долю людства.

— Бачите, у Праці нема нічого, що у неї можна було б забрати. Її частина в багатстві краю полягає в одежі, хатніх мебелях та подекуди, дуже рідко, в якісь мізерній хатині. Ви ж маєте реальне багатство, двадцять чотирі білioni його, отже Плуторатія хоче забрати його у вас. Але то велике ще питання, чи не забере його у вас поперед плутократії пролетаріят. Чи ви бачите тепер своє становище, джентльмені? Середня класа — бідолашне ягнятко поміж левом і тигром. Коли не один має вас ухопити, так другий. І як що Плуторатія з'ість вас перше — і так може бути, — то є тільки питанням часу, коли Пролетаріят ковтне Плуторатію.

— Навіть нинішнє ваше багатство не є дійсною міркою вашої сили. Сила вашого багатства нині — то порожнє лушпиння. Тому то ви й підносите ваш писклявий бойовий клич: «Назад, до звичай наших батьків»! Ви відчуваєте своє безсилия і знаєте, що ваша сила — одна словесність. А я ще й доведу вам це.

— Яку тепер силу мають фармери? Більша половина їх раби, бо вони здебільшого орендатори, або ж посідають позакладувані маєтки.

— І вже всі чисто вони раби тому, що трести посідають, чи (що ще краще) керують усіма засобами торгу збіжжям, як залізниці, елеватори та пароплавні лінії. До того ж, трести панують на ринках. Все це позбавляє фармерів економічної сили. Що ж до їхньої політичної й урядової сили, то про це я скажу пізніше, коли дійдемо до цього питання відносно цілої середньої класи.

— День за днем трести невпинно душать фармерів, як задушили м-ра Калвіна і решту молочарів. Так само день за днем душать вони й крамарів. Пригадуєте, як тютюновий трест за шість місяців задушив поверх чотирьох сот сигарних крамниць в одному тільки Нью-Йорці? А де тепер колишні власники вугільних ланів? Ви нині й без мене знаєте, що залізничний трест посідає, чи керує всіма антрацитовими й вугільними копальнями. А чи не захопив собі нафтовий трест океанського пароплавства? Чи не орудує він усією міддю, мавши, як своє другорядне підприємство, літтевий трест? Десять тисяч міст у Сполучених Штатах освітлюються вночі компаніями, увласненими, чи керованими нафтovим трестом. Так само й електричні залізниці в містах, біля міст і між містами, — теж у руках нафтового тресту. Дрібні капіталісти, що утворили ці тисячі підприємств, зникли. Ви це знаєте. Чисто так буде й з вами.

— З дрібними фабрикантами справа стоїть так само, як і з фармерами. І дрібних капіталістів і фармерів, з якого боку ні глянь, загнано на позицію феодальних орендаторів. З тих же самих причин і службовці та артисти в наші часи суть тільки кріпаками, хоч під іншою назвою, як і політики — лакузами. Через віщо ви, м-р Кальвін, працюєте днями й ночами над органі-

зацією нової політичної партії — фармерів вкупі з рештою середньої класи? Бо політикам старих партій нема діла до ваших атавістичних змагань; а діла їм нема ще й через те, що вони, як я вже казав, лакузи й наймити Плутократії.

— Я називав кріпаками службовців і артистів. Чи ж це справді так? Так, всі вони — вчителі, попи, редактори — всі вони мають своє утримання, прислуговуючись Плутократії, ширячи думки, які або не шкодять Плутократії, або вихваляють її. Коли ж вони починають ширити загрозливі для Плутократії ідеї, вона позбавляє їх їхнього утримання і, як що вони не забезпечені на чорний день, вони поповнюють собою пролетарські лави і або гинуть, або ж стають ватажками робітничої класи. І не забувайте, що саме преса, церква і університети формують громадську гадку, керують думкою народу. Що ж до артистів, то вони здебільшого лише задовольняють брудний смак Плутократії.

— По все це, багатство — ще не справжня сила. Воно є лише шляхом до сили, сила ж належить урядуванню. А хто тепер панує в Уряді? Може пролетаріят в числі своїх двадцяти міліонів людності? Кожен з вас розсміється з такого питання. Тоді, значить, середня класа, з своїми вісімма міліонами громадян? Не більше, ніж пролетаріят. Хто ж тоді порядкує в Уряді? — Плутократія, з своєю мізерною четвертиною міліона членів! Але їй ця четвертина міліона, і вона не порядкує в Уряді, тільки грає службову ролю. Урядом порядкує мозок плутократії, складений з сьоми¹ невеличких,

¹ Це до 1907 року порядкувало краєм одинадцять груп, але того року це число зменшилося через злиття п'яти залізничних груп в один найвищий залізничний трест. Цих п'ять груп, що злилися в одно з своїми фінансовими й політичними спільниками, були: 1) Джемс Дж. Гілл зі своїм управлінням на Північному Заході, 2) Пенсільванська залізнича група,

але могутніх груп людей. І не забувайте, що в дійсності ці групи працюють у повній згоді.

— Дозвольте мені показати вам силу одної з них, залізничної групи. Щоб обдирати народ у судах, вона утримує саміх лишень правників сорок тисяч чоловіка. Вона дурно видає тисячі квитків суддям, банкірам, видавцям, міністрам, ученим, членам законодавчих палат і конгресу. Вона утримує роскішні *lobby*¹ в столицях усіх штатів і в загально - державній. І в усіх містах і містечках краю вона має численну армію кляузників і дрібних політиканів, обов'язком котрих є вертітися біля правосильних осіб, підробляти народні віча, підкупляти суддів, і всяким іншим способом працювати на користь інтересів групи².

— Джентльмені! я вам коротко показав силу одної тільки з сьоми груп, цього мозку Плутократії³. Ваших двадцять чотирі біліони не дають вам участі в уряді і на

головне фінансове управління з банківськими фірмами у Філадельфії і Нью-Йорку, 3) Гарріман — з Фріком за порадника і Оделлем за політичного керовника — управителі континентального центру Південно-Західних і Шівденного Побережя Тихого океану пароцлавств і транспорту, 4) залізничні підприємства родина Гульда і 5) Мур Рейд і Лідс — відомий «Rock Island crowd». Ці дужкі олігархи виростили в конкурсній боротьбі і мусили ступити на стежечку, що привела їх до об'єднання.

¹ *Lobby* — то були особливі клуби для обкручування й підкупу тих депутатів, що змагалися обороняти інтереси народу.

² За десяток день до цієї промови Евергарда The New York Board of Trade випустив справоздання, де було написано: «Залізничний трест цілковито захопив законодавство в більшості штатів Спілки; він призначає і зміщує сенаторів Сполучених Штатів, членів конгресу і губернаторів та на ділі являється диктатором і керовником урядової політики Сполучених Штатів».

³ Плутократ Рокфелер вийшов з пролетаріату, але завдяки своїй бережливості і спритності зумів закласти й розвинути перший вдатний трест, відомий нафтовий трест Standard Oil. Ми не можемо втімнатись і не дати тут місця

двадцять п'ять центів. Це порожнє лушпиння, та й його у вас незабаром заберуть. Всю владу в своїх руках за наших часів має Плутократія. Вона тепер пише закони, для чого купує Сенат, Конгрес, суди і законодавчі палати штатів. За законами мусить стояти сила, котра б їх здійснювала. Пишучи закони, плутократія примушує собі коритися, маючи до послуг поліцію, армію, флоту і, нарешті, міліцію, себ-то вас, мене і всіх нас.

Після цього балакали вже недовго, обід закінчився. Всі були мовчазні й пригнічені, навіть прощалися не в повний голос. Здавалося, принаймні, що вони були налякані показаною ім картиною будучності.

— Становище, справді, скрутне, — сказав Ернестові м-р Калвін. — Я б не спречався проти того шляху, який ви змалювали. Тільки... я не згоден з вами що до долі середньої класи. Ми житимем і скинемо трести.

дуже цікавому документові тих часів, що показує, як потреба розміщення надпродукції Standard Oil'я руйнувала дрібних капіталістів та прискорювала загин капіталістичного ладу. Документа видрукувано в *Saturday Evening Post* за 4-е жовтня р. б. 1902. Давідом Грагамом Філіпсом, тогочасним радикальним письменником. До нас дійшло тільки це одне число цього видання, але з його вигляду і змісту можна заключити, що це був народній часопис з великим поширенням. Ось цей документ:

«Віля десяти років тому, з відомостей безсумнівного авторитета, прибуток Рокфелера був рівний 30 мільйонам. Він досяг межі корисного вміщення цінностей у нафтovій індустрії. Сюди вже вилися велетенські суми, що давали одно му тільки Джонові Давідсонові Рокфелерові більш 2.000.000 доларів місячно. Питання вміщення цих прибутків ставало все складнішим. Воно виростало в справжній кошмар. Прибуток од нафти все пух та й пух, а можливість доброго вміщення його була обмежена ще більше, ніж будь-коли. Саде тому, а не через якесь особливу ненажерливість, Рокфелери почали ширити свої операції і на інші речі. Іх змусив до цього зрист припливу багатств, притягуваних могутнім мгнітом іхнього монопольного становища. Отже, вони мусили заснувати особливий штаб шукачів лісів уміщення капіта-

— Та й вернемось до звичаїв наших батьків, — закінчив за нього Ернест.

— Навіть так, — рішуче відповів м-р Калвін. — Я знаю, що це ніби биття машин, що це безглузда. Але нині саме життя через махінації Плутоаратії видається безглуздям. Та кожного разу, наше биття машин, принаймні, річ практична й можлива, чого не можна

лів і дослідувачів цих місць. Кажуть, що шеф цього штабу має плату 125.000 доларів річно.

«Першим одвертим виступом Рокфелерів був напад на справи залізниць. 1895 року вони порядкували одною п'ятою всієї залізничної сітки краю. Чим же вони керують нині, здобувши його або цілком, або в більшій частині? — Вони повні газійни всіх великих залізниць на Нью-Йорк, північної, східної й західної, виключаючи одну, де вони мають лише кілька міліонів. Вони мають більшість акцій великих залізниць, що розходяться з Шікаго. Вони панують на кількох системах, що тягнуться до Тихого океану. Іхнє воєло став таким дужим м-р Морган і хоч, треба додати, нині ім більше бракує його мозку, ніж йому іхньої волі, все ж іхне об'єднання в великій мірі триває через «спільність інтересів».

«Але одні залізниці не могли швидко всмоктати цей мотузний приплів золота. Нині прибуток Джона Д. Рокфелера з 2.500.000 доларів місячною зір до чотирьох, п'яти, шести міліонів, до 75.000.000 річно. Нафта вже давала повний прибуток. Вміщені туди прибутки могли давати лише дрібниці, коли порівняти з силою щорічних міліонів з усіх підприємств.

«Тоді Рокфелери пішли на газ і електрику, підприємства которых уже розвинулися до рівня безпечності для вміщування капіталів. І нині величезна частина американського народу, ледви зайде сонце, мусить починати збагачування Рокфелерів, однаково, якій б форми освітлення вона не вживала. Потім вони почали брати в заклад ферми. Оповідають, що коли перед кількома роками гарний урожай дозволив фермерам позутися своїх боргів, то це зворушило Джона Д. Рокфелера майже до сліз; вісім міліонів, вміщені так добре, — здавалося, на довгі роки й під гарний процент, — раптом плигнули йому через поріг і верещали про пове для себе місце. Цей несподіваний додаток до тої жороти, що він й уже й без того мав у справі вишукування місць для породження своєї нафти, і породжених породженнями породженъ тих початкових породжень тої ж таки нафти, — був надто тяжким ударом для рівнодушної, хорої на шлунок людини...»

сказати про вашу мрію. Ваша соціалістична мрія — це... мрія. Ми не можемо йти за вами.

— Я хотів би тільки, щоб ви, джентльмени, хоч трошки розумілися на еволюції і соціології, — задумано сказав Ернест, стискаючи йому руку. — Ми б урятувалися тоді од великих заколотів, коли б ви це знали.

«Рокфелери насілися також на копальні — заліза, вугла, міди й олова; на інші промислові компанії; на суспільні трамваї; на загальну державні, державні і муніципальні облігаций; на пароплави й телеграфи; на нерухомості, хмарошкраби, палаці, готелі і торговельні будинки; на справу забезпечення життя і на банки. Скоріо абсолютно не стане поля промисловості, де б іхніх міліонів не було на роботі...»

«Рокфелерівський банк — National City Bank — сам собою є найбільшим банком Сполучених Штатів. В цілому світі він оступиться тільки перед англійським та французьким банками. Що дял до нього вкладується більш сотні міліонів; він панує над позичковим ринком на Волстріт, як і над фондовим. Але ж він не один; він тільки голова сітки цих фінансових Рокфелерівських установ, що налічує чотирнадцять банків і трестових компаній в одному Нью-Йорці та має відповідне число дужих і вплівових банків у кожному великому грошейому центрі краю.

«Джон Д. Рокфелер зі сказівок біржі в Standard Oil тресті поєдає багатств на суму від чотирьохсот до п'ятисот міліонів доларів. Він має сто міліонів у сталевому тресті, майже стільки в одній західній залізничній системі, пів-стілька в іншій і так далі, і так далі, — аж збожеволієш од перелічування. За останній рік має він 100.000.000 доларів прибутку. Можна сумніватися, чи доходять до такої суми прибутки всіх Ротшильдів укупі. А прибуток Рокфелера все росте, все плигає вгору».

X

ВИР

Після вечері «баришів і збитків» як ураган налетіли одна за одною страшні події. І я, бідолашне створіння, що досі так мирно жила в тихому університетському місті, разом зі своїми особистими справами опинилася в виру світових подій. Не знаю, що зробило мене революціонеркою, чи моя любов до Ернеста, чи те свідоме розуміння моого суспільства, що він його мені дав; але я стала революціонеркою і пірнула в таку діяльність, якої навіть не могла собі уявити якихсь три місяці перед цим.

Криза моого власного життя трапилась одночасно з великою кризою в суспільстві. Перш за все звільнено було моого батька з університету. О, формально його не звільняли. Його прохано було самому податися геть, тільки й усього. Само по собі це ще було й нічого. Батько з цього навіть радів. Особливо ж його тішило те, що його звільнення прискорило випуск його книжки «Економіка й виховання». Це тільки зміцнило його висновки, заявляв він. Бо що, справді, могло краще довести, що капіталістична класа опанувала виховання?

Але цей доказ розуміли не всі і не скрізь. Ніхто не зізнав, що батька змушеного залишити університет. Він

був надто відомий учений, щоб повідомлення про силуваність його звільнення вкупі з викладом причин цього вчинку не зробило сенсації на весь світ. Тому газети лише росписувалися в хвалі й пошані до батька і повідомляли, що він кидає важку работу авдиторних лекцій, щоб цілковито віддатися науковим розвідкам.

Спочатку батько сміявся. Потім він почав сердитись, як завжди, — для здоров'я. Потім виявилося, що видання його книжки зникло. Це було зроблено так спрітно, що ми спочатку не зрозуміли, в чим справа. Випуск книжки раптом викликав у країні значне хвилювання. Капіталістична преса ввічливо лаяла батька; лайка ця виявлялася в жалах, що такий великий учений залишив свою спеціальність, щоб вийти на поле соціології, де він нічого не тямить і де через те одразу ж пропалився. Це тяглося з тиждень; батько підсміювався і казав, що книжка зачепила живу болячку капіталізму. Потім і газети, і журнали раптом зовсім припинили згадувати про книжку. Потім так само ж раптово книжка зникла з ринку. Ні в одного книгаря не можна було здобути жадного примірника. Батько написав видавцям про нове видання, а вони повідомили його, що у них випадково попсовано стереотипа. Відбулася порожня переписка. Присилувані, нарешті, до обов'язку відповідати без крутійств, видавці призналися, що вони не бачать змоги пустити книжку знову до друку і охоче зрікаються своїх на неї прав.

— А ви не знайдете в цілім краї жадного видавництва, що схотіло б використати їх, — сказав Ернест. — Вами бувши, я б не силувався й шукати. Це ж ви тільки трошечки скуштували Залізної П'яти.

Але батько був тільки вчений. Він ніколи не вірив раптовим висновкам. Він вірив лабораторному досвіду.

дові, а той досвід він здобував з докладного в усіх подрібняках експеримента. Тому він совісно відвідав усі видавництва. Але вони тільки кожне по - своєму просили вибачити, а до друку книжки жадне не взяло.

Коли батько переконався, що на ділі книжку заборонено, він спробував оповістити про це через газети, але його спроба лишилася без наслідків. Тоді батько використав соціалістичне віче, де було присутніми багато газетних репортерів. Він вийшов на трибуну і розповів усю історію знищення книжки. Ранком другого дня він спочатку сміявся, читаючи газети, але потім розсердився вже до такої ступені, яка далеко переходила межі гніву для здоровля. Газети ані словом не згадали за книжку, але знаменито попсували його промову. Вони перекрутили його слова, повикидали фрази, а з його стриманих і розміркованих уваг створили хорі вигуки анархіста. Це було виконано майстерно. Пригадую один приклад. Батько вжив слова «соціальна революція». Репортер викинув — «соціальна», а тим зміст фрази надзвичайно попсував. Цю підроблену промову телеграфне газетне агентство розіславло по всьому краю і по всьому краю знявся гвалт обурення. Батька висвятили в нігіліста й анархіста, а в одній безмежно поширюваній карикатурі змалювали його з червоним пррапором, на чолі довгочубої і дикозорої купи людей з сокирами, ножами і динамітними бомбами в руках.

Преса люто напала на нього за його анархізм і в довгих та лайлівих статтях настирливо натякала на хоробу його мозку. Ця поведінка капіталістичної преси — ніяка не новина, учив нас Ернест. Є звичай, говорив він, посылати репортерів на соціалістичні віча з виключною метою потім перекрутити й перебрехати в газеті тамтешні промови, аби налякати середню класу та одбити її охоту приставати до пролетаріату. І Ернест

кілька раз умовляв батька припинити боротьбу і перечкати.

Тим часом участь у боротьбі взяла соціалістична преса і освічена маса робітництва знала, що книжку заборонено. Ale ж знання це не могло вийти за межі робітничої класи. I от, велике соціалістичне видавництво «Заклик до Розуму» заходилося з батьком видавати її знову. Батько сяяв, Ернест же ходив стурбованій.

— Кажу вам, що ми стоїмо на краю невідомого, — говорив він. — Навколо нас нишком творяться великі речі. Ми вже можемо відчувати їх. Ми не знаємо їхньої сути, але вони вже тут. Вся суспільна машина здрігається від них. Не питайте пояснень, бо я й сам нічого не знаю. Ale з цього руху суспільства щось має скристалізуватися. Як раз нині відбувається кристалізація. Заборона книжки — то лише пересторога. Скільки книжок було заборонено? — Цього ми й уявити собі не можемо. Ми живемо як поночі. Нам не видно свого шляху, щоб його дослідити. Треба ждати, що скоро буде знищено соціалістичну пресу і соціалістичні видавництва. Боюсь, що це станеться, що нас задавлять.

Ернест відчував пульс подій далеко гостріше, ніж решта соціалістів. Вже через два дні налетів перший порив бурі.

«Заклик до Розуму» — тижневик і його тираж проміж пролетаріатом досягав семисот п'ятдесяти тисяч примірників. Ale він досить часто давав спеціальний додаток, що розходився в числі від двох до п'яти мільйонів. Це велике видання утримувалось і ширилося невеличкою армією добровільців робітників, що скупчилися біля «Заклику». Перший удар поцілив як раз на це спеціальне видання і роздавив його. Почтamt само-

вільним обіжником визнав видання нерегулярним додатком до журналу і на цій підставі заборонив приймати його на пошту.

Через тиждень прийшла черга й на сам журнал. Департамент пошти визнав його бунтівничим і цілком заборонив пересилку. Це було страшним ударом соціалістичній пропаганді. Становище журналу було безпопрадне.

Для надсилки журнала передплатникам спробувано було використати залізничні компанії, але вони відмовились. Для «Заклика» це вже був кінець. Але не зовсім. Треба було знищити ще й його книжкове видавництво. Двісті тисяч примірників батькової книжки було в палітурні, а машини ще вертілись, невпинно друкуючи нові. І от, одної ночі, до великого будинку «Заклика» явився якийсь натовп з американським прапором та патріотичними співами, підпалив будинок і до щенту зруйнував підприємство.

Жіард у Канзасі, де все це діялося, був тихим, мирним містом. Там ніколи не було робітничих заколотів. «Заклик» платив за колективною умовою зі спілкою і фактично був підпорою міста, даючи засоби на життя сотням робітників і робітниць. І, очевидно, не з жіардян складався той натовп. Він явився наче спід землі і, впоправши зі своєю справою, так само наче провалився крізь землю. Ернест побачив у цій справі прояв нової зловісної сили.

— В Сполучених Штатах зорганізовано Чорні Сотні¹, — сказав він. — Це початок, а потім їх буде дуже багато. Залізна П'ята виступає сміливо.

¹ Чорні Сотні були реакційними бандами, організованими під час Російської Революції засудженими на загин Самодержав'ям. Ці реакційні банди нападали на революційні групи і в разі потреби псували їх нищили майно, щоб Самодержав'ю дати право викликати козаків.

Так загинула батькова книжка. Багато праці Чорних Сотень побачили ми за ті часи. Тиждень за тижнем все більшому числу соціалістичних газет припинювало було прийом на пошту, і в багатьох місцевостях Чорні Сотні руйнували соціалістичні друкарні. Звичайно, газети краю вихвалали реакційну політику урядової класи; соціалістичну пресу було всіма способами потріпувано й оббріхувано, а Чорні Сотні виставлювано за патріотів і рятівників суспільства. Ця брехлива агітація велася так добре, що багато навіть щиріх попів славили Чорні Сотні, хоч і вболівали сприводу неминучості насильств.

Події пливли швидко. Скоро мали відбутися вибори до конгресу; Ернест був виставлений туди соціалістичною партією. Становище для нього було дуже сприятливе. Перед цим роспочався був страйк візників у Сан-Франціско. Слідом за ними пішли бенджунки. Цих два виступи були дуже нещасливі для організованої праці. Федерація водяників у спілці з будівельними робітниками стали на допомогу бенджункам, але все завершилося безславним провалом. Страйк вийшов крівавим. Поліція провалила силу голів своїми звірячими кийками, а список жертв ще збільшився від ужитку по страйкарям кулеметів з даху Спеціальної Марсденівської Компанії Приставок.

В наслідок цього люде ходили злі і мстливі. Вони жадали пімсти й крові. Розбиті на свому звичайному полі, вони згодні були шукати способів пімсти на полі політичної діяльності. Вони ще зберегли свої професійні організації і це давало їм силу для політичної боротьби на виборах. Шанси Ернеста невпинно росли. День за днем спілка за спілкою ухвалювали голосувати за соціалістів, доки Ернест аж не розсміявся, коли в спільну лаву вступили похоронні провожальники та

курошипи. Робітники трималися міцно. Численними масами і з великим ентузіазмом являючись на соціалістичні віча, вони полищали без жадної уваги хитроші політиків зі старих партій. Оратори старих партій промовляли звичайно до порожніх заль, хоч інколи іх зустрічали й повні, де, однак з ними так щиро поводилися, що не раз і не двічі треба було кликати поліцію.

Події пливли швидко. Повітря тремтіло від навислої погрози. Край був напередодні кризи¹, коли, після низки років, сприятливих для розміщення за кордоном неспожитих зайвин, труднощі цієї операції раптом надзвичайно зросли. Okремі індустрії скоротили робітний день; багато великих фабрик спинилося, доки мала розйтися неспожита зайвина; заробітну плату врізуваючи було всіма способами.

І ось виник великий страйк у машинобудівельній індустрії. Ale двісті тисяч машинобудівельників вкупі зі спільними ім п'ятьмастами тисяч металістів було розбито в такому кривавому страйкові, якого ще ніколи не траплялося в Сполучених Штатах. Виники справжні бої з невеличкими арміями озброєних страйкбрекерів²,

¹ За капіталістичного ладу цих криз неможливо було уникнути, не дивлячись на все їхнє безглузда. Тоді достаток спричинювався до злиднів. Розуміється, все це являлося наслідком великого зросту зайвини неспожитих продуктів.

² Страйкбрекери були по меті, практиці і по чому завгодно, тільки не по назві, приватними солдатами капіталістів. Вони були міцно зорганізовані і добре озброєні та завжди були напоготові вийхати спеціальними потягами в будь-яку частину краю, де або праця роспочинала страйк, або підприємці рошичували робітників. Тільки ті чудні часи могли дати місце такому дивовижному видовиську, як перельот р. 1906-го в спеціальному потягові через Сполучені Штати з Нью-Йорку до Сан-Франціско якогось Фарлея, відомого ватажка страйкбрекерів, з двома тисячами п'ятьмастами добре озброєних і екіпованих людей, щоб зірвати в Сан-Франціско страйк візників. Цей вчинок брутально порушував закони краю. Однак,

випущених на поле боротьби підприємницькими організаціями; Чорні Сотні розсипалися по майданах і руйнували майно, а наслідком цього, розуміється, було покликано сто тисяч регулярного війська Сполучених Штатів, щоб покласти всій справі кривавий кінець. Велике число провідників робітництва було покарано на смерть, силу засаджено до тюрми; тисячі ж звичайних страйкарів загнано було до волових стань¹, де солдати їх били і огидно з них глузували.

Прийшов час, коли доводилося платити за роки росквіту промисловості. Всі ринки було переповнено; попиту не стало, а посеред загального пониження цін ціна на працю впала найнижче. Весь край корчило від індустріяльного недаду. Праця страйкувала і тут, і там, і скрізь; а де не було страйку, там капіталісти переводили локавти. Газети було переповнено оповідань про насильства й кров. А Чорні Сотні скрізь грали свою роль. Їхньою роботою було грабіжництво, підпали та безглазде руйнування добра і вони добре поралися біля того. Вся регулярна армія вийшла на бій, викликана працею Чорних Сотень². Всі міста були як озброєні

і цей злочин і тисячі йому подібних миналися безкарно, що тільки свідчить, в якій повній мірі правосуддя було куплене Клутократією.

¹ В другій половині дев'ятнадцятого віку підчас страйку шахтарів у Айдего трапилося, що військо загнalo багато страйкарів випадково в волові стайні. З цього випадку і виріс уже звичай дводцятого віку.

² Тільки назву, а не ідею було завезено з Росії. Чорні Сотні вирошли з організацій тасмних агентів капіталізму і уживання їх у боротьбі проти Праці почалося в XIX віці. Про це вже не доводиться сперечатися. За це твердження відповідає такий серйозний авторитет, як Кароль Д. Райт, Комісар Праці Сполучених Держав. В своїй книжці «Boї Праці» він говорить, що «в деяких великих історичних страйках підприємці самі викликали насильства»; що фабриканти нарочито провокували страйки на той час, коли мали росходитися зай-

... А Чорні Сотні скрізь грали своюю ролю...

табори; робітників стріляли як псів. З великої армії безробітних рекрутовано було страйкбрекерів; а коли робітничі спілки перемагали страйкбрекерів, завждиявлялося військо і нищило спілки. Прийшла черга і за міліцією, та ще не було потреби використовувати таємний закон. Поки-що покликано було на втихомирювання тільки кадри її, але покликано скрізь. А під час цього терору уряд збільшив контингент постійного війська ще на сто тисяч.

Ніколи ще Працю не було так, з усіх боків, бито. Великі пани індустрії, олігархи, на початку всією своею силою допомагали бойовим організаціям підприємців. Ці організації було утворено середньою класовою. Розлютовані кризою й розвалом ринку та запоможені величими панами індустрії, вони підготовили Праці жахливу й рішучу поразку. Але це була всесильна спілка лева з ягням, і середня класа скоро мусила це збегнути.

Лютото й кріаво упоралися з робітництвом. Але ця просправа ще не поклала кризи краю. Банки, одна з перших сил олігархії, і далі не давали кредиту. Вол-Стрітська¹ група перетворила фондовий ринок у якийсь вир, де всі державні цінності втратили всяку ціну. А посеред цих мук і руїн народжувалася Олігархія, непохитна, байдужа і самовпевнена. Її невблаганна рішучість наводила жах. Для здійснення своїх планів вона вживала не тільки всієї своєї велетенської сили, а й сили багатств скарбу Сполучених Штатів.

винни краму; що під часи залізничних страйків агенти підприємців підпалювали вагони, аби збільшити безладда. З опіх-от таємних агентів і вирошли Чорні Сотні; вони ж потім стали і страшною зброєю олігархії — агентами провокаторами.

¹ *Vol-Strit*. Так звалася одна з вулиць старого Нью-Йорку, де містилася державна біржа і звідки тодішні хоробливі організації суспільства мали спромогу таємно керувати всією промисловістю краю.

Тепер уже пани індустрії пішли на середню класу. Колишні спільнники, вони нещадно нищили тепер організації тих підприємців, що допомогли їм подерти й пошматувати Працю. А посеред загального краху середньої класи — дрібних капіталістів і фабрикантів — трести стояли міцно. Більше того, трести не тільки зберігали свою міць. Вони працювали. Вони невтомно сіяли вітер, бо знали, що тільки вони одні могли жати вихор і витягти собі з нього бариші! Та ще й які бариші! Велетенські бариші! Самі доволі дужі, щоб вийти цілими з викликаного ними ж штурму, вони вільно й без перешкод плюндрували уламки розбитих навколо них кораблів. Цінності впали до неймовірної мізерії, трести скуповували їх майже за дурничку і навіть поширювали свою діяльність на багатьох нових полях. І все це робилося за рахунок середньої класи.

Оттак літо 1912-го року стало свідком зрадницького смертельного удару середній класі. Навіть Ернест здивувався раптовості, з якою було його завдано. Він похмуро хитав головою, а на вибори чекав без жадної надії.

— Це вже без діла, — казав він. — Нас побито. Залізна П'ята прийшла. Я надіявся на мирну перемогу в виборчій скринці, а тепер бачу, що помилився, що Віксон мав рацію. У нас однімуть і ті мізерні свободи, що ще лишилися. Залізна П'ята ступатиме по наших обличчях. Не лишилося іншого шляху, ніж кріава революція пролетаріату. Звичайно, ми переможемо, але я тремчу перед однією думкою про можливе.

І з того часу Ернест усі свої надії поклав на революцію. Цим він випередив свою партію. Його товариші соціялісти ще не могли з ним погодитися. Вони ще надіялися, що перемогу можна захопити виборами. Не то, що вони не зважувалися на революцію; вони доволі

були рішучі й сміливі для цього. Вони тільки не могли ще повірити, що вже з усім покінчено. Ернест не міг вселити їм уважної обачності до новонародженої Олігархії. Правда, думка про неї бентежила їх, але вони були надто певні власних сил. В їхній теорії суспільної еволюції не було місця для Олігархії, хоч би окремих олігархів у дійності була ціла купа.

— Ми пошлемо вас до Конгресу і все буде добре, — казали вони Ернестові на однім з наших таємних засідань.

— А як вони візьмуть мене з Конгресу, — безнадійно відповів Ернест, — приставлять до стінки і розляпають в усі бокі мій мозок, тоді що?

— Тоді ми повстанемо всі як один! — однодушно вигукнуло кілька десятків голосів.

— Тоді ви скупаєтесь у власній крові, — заперечив він. — Я вже чув цю пісню від середньої класи, а де вона тепер?

XI

МОЯ ПРИГОДА

М-р Віксон не посылав за батьком. Вони випадково зустрілися на пороні, переправляючись на Сан-Франціско; отже, його пересторога батькові обміркова на ним заздалегоди не була. Не були б вони випадково зустрілися, не було б і жадної перестороги. А подій це, розуміється, не змінило б. Батько походив зі старого сміливого «майфловерського»¹ роду і кров у нього була рішуча.

— Ернест мав рацію, — сказав мені він, ледви увійшов до хати. — Ернест дуже видатна людина і я охочіше побачив би тебе за ним, ніж за самим Рокфелером, чи англійським королем.

— Що сталося? — запитала я в турботі.

— Олігархія лаштуеться наступити нам на обличчя, на твоє й мое. Тільки-що мені так Віксон сказав. Він був дуже ввічливий, — як на олігарха. Він запропонував мені знову посадити мене до університету. Що

¹ Mayflower — один з перших кораблів, що привіз до Америки перших колоністів. Нашадки цих перших колоністів довгий час надзвичайно пишалися зі свого походження. Але з того часу населення так перемішалося, що ця кров у дійсності пливе в жилах кожного Американця.

ти на це скажеш? Він, Віксон, підлій грабіжник — і має владу вирішувати, чи буду я викладати науку в державному університеті, чи ні. Але він запропонував мені навіть більше, — запрохував на посаду президента за проектованого великого інституту фізичних наук; мусить же на щось витрачати Олігархія своїх зайнин, як бачиш.

— «Чи ви пригадуєте, що я говорив тому соціалістові, коханцеві вашої дочки», — казав він. «Я казав йому, що ми ступатимемо по обличчях робітництва. І так воно й буде. Що ж до вас, то я вас глибоко поважаю, як вченого; але, як що ви зважете свою долю з долею робітничої класи, то... тоді бережіть своє обличчя. От і все». Повернувшись пішов.

— Це значить, що ми мусимо одружитися швидче, ніж ти думала, — зауважив мені Ернест, коли ми з батьком розповіли йому про все це.

Я не погодилася з його міркуванням, але життя швидко мене навчило. Як раз був той час, коли с'єрські підприємства видавали дивіденд, і от, — батько не отримав його. Перечекавши кілька днів, батько написав секретареві. Швидко прийшла й відповідь, і такого сорту, що, мовляв, з книжок не видно, чи має батько якісь акції, чи ні. Далі йшло ввічливе прохання прислати більш докладні інформації.

— Ось я йому дам докладні інформації, знатиме, — сказав батько і пішов до банку, щоб взяти ті акції зі свого сейфа.

— Ернест дуже розумна людина, — сказав він зразу ж вернувшись додому, коли я пособляла йому скинути пальто. — Повторяю тобі, дочко, що твій молодий — знаменита людина.

Я вже знала, що коли він так вихвалює Ернеста, значить трапилось якесь лихо.

— Вони вже наступили мені на обличчя, — заявив батько. — Акцій нема. Сейф порожній. Ви з Ернестом мусите дружитись як найшвидче.

Все ж батько не залишив своєї лабораторної методи. Він потяг с'єрські підприємства до суду. Але їхніх книжок до суду він потягти не міг. Він не міг порядкувати в суді, с'єрські ж підприємства були там повним хазяїном. Це все й пояснює. Батька побили по закону, а голий грабіж пройшов без кари.

Мені майже смішно тепер згадувати, якими способами вони намагалися батькові допекти. Одного разу він стрівся з Віксоном на вулиці Сан-Франціско і вилаяв його «клятою паскудою». Тоді батька арештували за спробу нападу, оштрафували в участку і наказали не порушувати спокій. Це було так смішно, що повернувшись додому він сміявся сам із себе. Але який гармидер знявся в місцевих газетах! Тут самим поважним тоном навчали, що мікроб насильства чіпляється кожного, хто лишеень діткнеться до соціалізму; батька ж, з його довгим життям, виставлювало як блискучий приклад впливу того насильницького мікроба. І не одна газета стверджувала, що батьків розум ослаб од повсякчасного напруження наукової праці, та натякала, що єсть, мовляв, державні притулки для хорих. Це були не тільки розмови. Це була неминуча небезпека. Але батька вже досить було навчено, щоб він міг її не помітити. Приклад епіскопа не минувся для нього дурно, дав йому добру науку. Батько затримував повний спокій, якої б кривди йому не заподіювано і цим напевне, я думаю, дуже дивував своїх ворогів.

Потім прийшла черга нашому будинкові. Виявилося, що ми прострочили закладну, і тому нас позбавлено права посідання його. Само собою розуміється, що ні в кого ніколи ніякої закладної на наш будинок не було.

Грунт було куплено за готівку, а за будування було заплачено, ледви лише було закінчено роботи. І будинок і ґрунт завжди були вільні від усіх зобов'язань, а все ж знайшлася закладна, уложеня й підписана відповідно до всіх вимог закона, ще й з помітками про виплату процентів протягом низки років. Батько не випустив ані пари з уст. Як перше пограбували його гроші, так нині однімали в нього хату. Тепер він позбувся й притулку. Суспільна машина була в руках тих, хто мав на меті роздавати його. Але він з природи був філософом і більше навіть не сердився.

— Вони хочуть скинути мене в провалля, — сказав він мені раз, — але це ще для мене не рація не спробувати розбитись як найлегше. Мої стари кості ламкі, а я вже мав науку. Один Бог зна, як мені не хочеться дотягати останні свої дні в божевільні.

Це нагадує мені епіскопа Моргавза, за кого я щось уже давно нічого не оповідаю. Але спочатку дозвольте мені сказати кілька слів про свій шлюб. Поруч з загальними подіями мій шлюб, звичайно, дрібниця — я це розумію — а тому я спиняюся над ним лише побіжно.

— Ну, тепер ми справжні пролетарі, — сказав батько, коли ми позбулися нашої хати. — Я часто завидував твому молодому, його життєвому знанню пролетарята. Нині ж я й сам побачу та навчуся цього.

Очевидно, батько вже з природи був дуже охочий до пригод. Отже, і на наше лихо він дивився, як на цікаву пригоду. Ні досади, ні жалю він не відчував. Він був більше ніж треба філософом і не вередею, та надто довго жив у світі думки, щоб жалкувати за тим достатком, що його ми позбулися. Отже, коли ми переїздили в Сан-Франціско, в чотирі злиденні світлички в південному закуткові Маркет Стріт, він поставився до цього

з радістю й захопленням дитини, сполученими з світлим поглядом і глибоким розумінням, властивим розумові велетня. Справді, розумом він ніколи не закаменював. Він ніколи не мав хибного розуміння вартостей. Умовні, чи звичайні вартості для нього не мали жадної цінності. Він визнавав одні лише вартості — математичні й наукові факти. Батько був велика людина. Він мав і розум, і душу, властиві тільки велетням. Де в чому він стояв навіть вище Ернеста, а величнішого за мого орла я не знала нікого в світі.

Та й я знайшла де-яку потіху в зміні нашого життя. Я, принаймні, укрилася від того організованого остракізму, що чим раз дужче ставав нашою долею в університетському місті, особливо, коли ми накликали на себе злість новонародженної Залізної П'яти. Мені теж ця зміна здавалася пригодою, найцікавішою з усіх, бо стала пригодою кохання. Вона прискорила наш з Ернестом шлюб і в наші чотирі світлички на Пел-Стріті в нетрях Сан-Франціско я вступила вже його дружиною.

Одно з того всього лишилося: я дала Ернестові щастя. Я вступила в його бурхливе життя не як якась нова турботна сила, а як спокій і мир. Я давала йому відпочинок. Це була йому подяка моого кохання. Це було непорушною прикметою, що я не помилилася. Дати забуття, сяйво радості тим його любим стомленим очам, — та хіба ж з таким раюванням могла мірятися якась інша радість?

Ці любі стомлені очі! Він працював як тільки де-хто вміє працювати і все своє життя він працював для інших. Це було міркою його людяності. Він і знов людей, і вмів кохатися. Він, з своїм невгамовним поривом до боротьби, гладіаторським тілом і орлиною душою, — зі мною він був шляхетний і ніжний як поет. Він таки й був поетом, співцем діла. Все своє життя він співав

пісню людини. Він робив це з чистої любови до неї. За людину ж його й роспинули.

І все це він робив навіть без надії на майбутню по-дяку. В його розумінню річей не було місця життю на тім світі. Він, що так і сяяв безсмертям, сам заперечував безсмертя, — такий був парадокс його життя. З такою гарячою душою, він був скучий холодною невблаганною філософією, матеріалістичним монізмом. Я мала звичку спречатися з ним, заявляючи йому, що міряю його безсмертя крилами його душі, і що мені треба було б прожити безконечні доби, щоб завершити свої виміри. А на це він, сміючись, брав мене в обійми і називав мене своїм любим метафізиком; і втому зникала з його очей, а затопляв їх щасливий огонь кохання, що сам уже був достатнім доказом його безсмертя.

Він називав мене також дуалісткою і росповідав, як Кант, оперуючи доказами чистого розуму, знищив сам розум, щоб уклонитися Богові. Він проводив порівнання і винуватив і мене за щось подібне цьому. І коли я визнавала таку вину, але обороняла свою позицію як найвище справедливу, він тільки міцніше стискував мене і реготовався, майже як божевільний. Я мала звичай заперечувати те, що до його власної оригінальності й обдарованості могли спричинитися лише спадковість і оточення. Цим чинникам так само неможливо буде обійти Ернеста, як холодним дослідницьким пучкам науки вхопити, проаналізувати і скласифікувати ту віковічно мінливу суть, що ховається в естві життя як такого.

Я гадала, що простір — то виявлення Бога, а душа — відсвіт його властивостей; і коли він звав мене своїм любим метафізиком, я в свою чергу звала його своїм безсмертним матеріалістом. Таке було наше кохання і наше щастя. І я дарувала йому його матеріалізм за його надлюдську працю в світі, виконувану без

думки про користь для власної душі, і за надзвичайну лагідність його вдачі, що забороняла йому мати гордоші та царську свідомість себе самого й своєї душі.

Та все ж, він був гордий. Як же він міг би бути орлом, не мавши гордошої? Він суперечив сам собі, кажучи, що хоч і смертній, та живій порошинці більше личить уважати себе богоподібною, ніж богові; тим самим він славив у собі те, що визнавав смертним. Він дуже любив цітувати уривок з якоєї поеми. Йому ні разу не пощастило знайти її цілою і він даремне змагався встановити її автора. Я наважу тут цей уривок не тільки тому, що він любив його, а й тому, що він у коротких словах, але вдало висловлював суперечність між самим духом Ернеста і його концепцією свого духа. Бо чи ж могла людина, що в захваті, тремтючи й палаючи, читала цього вірша, — бути тільки смертним порохом, шматочком скороминутої сили, короткочасною формою? Ось той вірш:

Радість за радістю, щастя безхмарне
Ось мої зроду незбиті права;
Безлічі днів своїх славу співаю я —
Всесвіт обхоплює співу луна.

Крізь страждання смертей —
споконвічного лиха людини —
Й до останньої часу межі,
В кожнім віці і місці землі,
П'ю я келих свого раювання —

Піну гордошої, сил поривання
І утихи жінок огневі.
Я б навколошки став, щоб допити
останню краплину,
Бо пиття те — мов квітки роса.

П'ю й за смерть я й за вічне життя
І уста свої крашу піснями;
Друге ж «я», коли згину у ямі,
Келих питиме знову до дна.

Мене Ти з раю вигнав геть,
Та не жалкую я,
І не вернусь туди, хиба
Завалиться земля.
Мій світ один, близкучий світ,
Світ любого страждання
І писку першого мого
І матері стогнання.

З пульсом сполучена рас ненароджених
Міцно бажання в собі світове
Кров молода моя, дика, приховує;
Ралтом залле вона й пекло саме.

Я людина, людина від першого тіла тремтіння
І до розсладу в чорній землі,
Від утробої теплої тьми,
І до близку душі визвоління.

Мого духу безмежне створіння —
Цілий світ — підлягає мені.
Ти гадаєш, що світ мій, Тобою позбавлений раю,
Тільки слізози ковтає що-дня?

Hi! Раз п'ю я свій келих життя
І веселчастих мрій чарування,
То й у темряві потім конання,
Хоч би й вічне — хвилина одна!

Мене Ти з раю вигнав геть
Та не жалкую я,
І не вернусь туди, хиба
Завалиться земля.
Мій світ один, — близкучий світ
Мого роскошування,
Від сяїва півночі огнів
До тьми ночей кохання¹.

Ернест страшенно багато працював. Його дивовижне здоров'я дозволяло йому це; але й воно не могло увільнити його від утоми в погляді. Його любі стомлені

¹ Автор поеми так і лишився невідомим. Цей уривок — одинока частина її, що дійшла до нас.

очі! Він ніколи не спав більше, ніж чотири з половиною години; і все ж у нього ніколи не вистачало часу зробити все, що він хотів. Він не спинив пропагандичної діяльності і мав роспис своїх лекцій по робітничих організаціях на багато часу вперед. Потім роспочалась виборча кампанія. Одно це вимагало сили праці. Окрім того, за знищеннем соціалістичних видавництв його невеличкі авторські заробітки припинились і він мусив шукати нового заробітку. Для цього заробітку він мусив до всієї своєї старої роботи додати ще й нової. Він робив багато перекладів для наукових і філософських журналів; а приходячи пізно вночі, стомлений виборчою боротьбою, він поринав у свої переклади і так працював досить часто й до ранку. Сюди ж таки долучалося і його вчення. Навіть смерть захопила його за вченням, а вчився він невпинно й уперто.

І однак, він знаходив ще час і любити мене та робити мене щасливою. Але це сталося тільки тому, що своє життя я цілковито злила з його життям. Я вивчилася стенографувати й друкувати на машинці і стала йому секретарем. Він заявляв, що цим я скоротила йому працю на половину; я ж училася розуміти його роботу. Наші інтереси стали спільними; ми вкупі працювали, вкупі й бавились.

За працею були у нас солодкі хвилини — слово, чи ласка, чи погляд любови. Ці хвилини були тим солодчі, що були вони крадені. Жили ми на тих високостях, де повітря було чисте й прозоре, де люди працювали для людства, куди низькість і egoїзм ніколи не мали входу. Ми любили любов і наша любов ніколи не притъмарювалася. Безперечно, — я не помилилася. Я давала йому відпочинок; йому, що так щиро працював для інших, мому любому смертному з утомленими очима.

XII

ЕПІСКОП

Я зустрілася з єпіскопом Моргавзом випадково, уже після свого одружиння. Перекажу тут події з ним, як вони одбувалися. Після свого виступу на зборах І. Р. Н., єпіскоп, бувши лагідною душою, поступився на приятельське умовлювання і виїхав на спочинок. Але повернувшись він ще дужче переконаний своїх обов'язків проповідувати призначення Церкви. На велике здивування отарі, його перша ж проповідь до дрібниць нагадувала його виклад на зборах І. Р. Н. Він знову довго і з сумними подробицями доводив, що Церква ухилилася від науки Христа, і що Мамона зручно розсівся на місці Вчителя.

Наслідком того, не питуючи його волі, його посадили до приватної лікарні для душевно хорих, в той час як по газетах видрукувано було повні співчуття справоздання про нещастя з єпіскопом та про святість його вдачі. В лікарні ж його тримали як арештanta. Я кілька раз навідувалася до нього, але мене ні разу не допустили побачитися з ним. На мене страшенно вплинула ця трагедія здорової, нормальній і святої людини, роздавленої жорстокою волею суспільства. Бо ж єпіскоп був здо-

рова, чиста і шляхетна душа. Як казав Ернест, все його нещастя трапилося йому через його помилкове знання біології й соціології та через те, що завдяки тому помилковому знанню він ступив не на вірну путь боротьби з лихом.

Найдошкульніше вражала безпорадність єпіскопа. Обстаючи свою віру, він мусив лишатися в божевільні. І він був безсилій. Ні гроші, ні становище, ні освіта — не могли його врятувати. Його погляди загрожували суспільству, суспільство ж не могло визнати, щоб такі небезпечні погляди могли бути продуктом здорового мозку. Саме так, на мою думку, і ставилося суспільство до справи єпіскопа.

Але єпіскоп, по при всю шляхетність і чистоту своєї вдачі, все ж виказав здатність до лукавства. Він яскраво побачив собі небезпеку. Він побачив, що його спіймано в пастку і пробував визволитись звідти. Позбавлений помочі своїх приятелів, як батько, Ернест та я, він почав боротися сам один. В силуванії самітності лікарні він видужав. Він знову став здоровий. Очі його не бачили вже видінь; мозок звільнився від вигадок, ніби суспільство має обов'язки піклуватися про божих овечок.

Як я вже казала, він одужав, цілком одужав і газети та попівство з радістю зустріли його поворот. Одного разу я пішла до його церкви. Його проповідь цілком нагадувала колишні, коли його очі ще не бачили видінь. Мене взяв одчай. Чи суспільство домучило його до покори, чи може він був боягуз? Чи він тільки прикидався, чи може напруження було надто велике для нього і він і на ділі слухняно визнав непохитність встановленого ладу?

Я відвідала його в роскішному домі. На нього було сумно дивитись. Він схуд, а на обличчю явилися зморшки, що їх я перше ніколи не помічала. Видно

було, що мої одвідини занепокоїли його. Балакаючи зі мною, він нервово сіпав себе за рукав, а його очі не-втомно бігали й сюди, й туди, і скрізь, аби лишень не зустрінутися з моїми. Здавалося, його розум було захоплено якоюсь сторонньою думкою; в розмові траплялися чудні перерви, раптові зміни тем та така непослідовність, що збивала спантелику. Це вже не була відома мені здавна твердо зрівноважена христоподібна людина з чистими, прозорими очима та певним і рішучим, як і його душа, поглядом. З ним жорстоко упорались і тим змусили до покори. Він мав надто шляхетну душу, безсилу віч-на-віч зустрінутися з зорганізованою в суспільство вовчою зграєю.

Я почувала себе кепсько, дуже кепсько. Він говорив ухильчиво і виявляв таку чутливість, що в мене не стало серця вичитати йому за його поведінку. Він старанно уникав розмови про свою хоробу і ми не складно говорили і про церкву, і про переробки в органі, і про дрібну добродійність; мій же відхід він зустрів з таким помітним задоволеннем, що я б розреготалась, як би слози не підступили мені до серця.

Бідний герой! Коли б я тільки знала! Він боровся як велетень, а я навіть не помітила цього. Один, цілком один посеред міліонів своїх співгромадян вів він свою надлюдську боротьбу. Мучений жахом божевільні і вірністю правді й справедливості, він цупко тримався їх, але відчував таку самотність, що навіть мені не насмілився признатися. Він добре затямив свою науку, дуже добре.

Та швидко я дізналася. Одного дня єпіскоп раптово зник. Він нічого і нікому не казав про свій від'їзд; коли ж минулося кілька днів і він не показався знову, — пішли чутки, ніби він наклав на себе руки в припадкові божевілля. Але вони розвіялися, коли стало відомо, що

... Він глянув на мене здивовано й перелякано ...

він продав усе своє майно — будинок у місті, дачу в Менло-Паркові, картини й колекції і навіть улюблену свою книгозбірню. Очевидно було, що він потай зліквідував свої справи, а потім утік.

Це трапилося саме під той час, коли нещастя наполісілися на наші власні справи; і тільки, коли ми вже влаштувалися в нашій новій господі, у нас явилась можливість дивуватися й міркувати над вчинками єпіскопа. Та тут усе раптом викрилось. Одного вечера, коли ще тільки почало смеркатися, я пішла до м'ясної крамнички, щоб купити чогось Ернестові на вечерю. Ми і в новій господі називали нашу останню за день іду вечерею.

В ту хвилю, як я виходила з крамнички, з колоніального магазина, що стояв поруч, на розі вулиці показалася якась людина. Чудне почуття, наче я її знаю, підштовхнуло мене озирнутись. Але людина вже повернулась і швидко віддалювалася. В похилості плечей і пасмах срібного волосся проміж коміром пальта і низько насунутим капелюхом було щось таке, що будило якісь невиразні спогади. І замісць того, щоб перейти вулицю, я пішла наздоганяти людину. Я прискорювала свою ходу, силкуючись не віддаватися тим думкам, що мимоволі роїлися в мозкові. Ні, цього не могло бути! Ні, не в цих полинялих, надто довгих і обтріпаніх штанях!

Я спинилася, посміялась із себе і майже залишила гнатися. Але ж ці добре відомі плечі, це срібне волосся! І я знову побігла наздогін. Коли я минала людину, я кинула на неї пронизуватий погляд, а потім раптом обернулась і віч-на-віч опинилася — перед єпіскопом.

Він так само раптом спинився, роскрив рота і випустив на пішоход з правої руки великого капшука. Капшук лопнув і біля наших ніг заплигала й покотилася картопля. Він глянув на мене здивовано й перелякано,

але потім заспокоївся; плечі безнадійно повисли і він глибоко зітхнув.

Я простягла йому руку і він стиснув її; у нього рука була вожка. Він у трівозі ковтав слину, а на лобі йому пропустив піт. Видно було, що він дуже перелякався.

— Картопля, — ледви міг прошепотіти він. — Вона дорога.

Ми позбирали картоплю в розірваний капшук, котрий він тепер уважно придерживав рукою біля боку. Я одразу висловила йому свою радість сприводу нашої зустрічі і просила негайно ж одвідати нас.

— Батько буде дуже радий вас побачити, — сказала я. — Та й недалеко, каменем можна докинути.

— Не можу, — відповів він. — Мушу йти. Прощавайте.

Він обережно озирнувся навколо, ніби боячись, що його впізнають і наготовився йти.

— Скажіть мені, де ви живете; я зайду потім, — сказав він, побачавши, що я йду поруч і не хочу відчепитись од нього.

— Ні, — заперечила я рішуче, — ви мусите йти зараз.

Він позирнув на картоплю в одній і на дрібні пакунки в другій руці.

— Не можу, справді, — сказав він. — Пробачте мені мою нечесність. Коли б ви тільки знали!

Він мав такий вигляд, наче йому прийшов кінець, але потім знову опанував себе.

— До того ж і ця їжа, — провадив він далі. — Це дуже прикра річ, страшна річ. Вона — стара жінка. Я мушу однести їй цю їжу. Вона голодна. Я не можу гаятись. Ви розумієте. Я прийду потім, обіцяю вам.

— Дозвольте ї мені піти з вами, — завзялася я. — Це далеко?

Він іще раз зітхнув і скорився.

— Два квартали лишень, — відповів він. — Поквапмось.

Зустріч із єпіскопом дала мені змогу трохи розглянути по нашій околиці. Я й не здогадувалася про ті злидні й мізерію, що панували в ній. Це й зрозуміло, бо я не мала справ з добродійництвом. Я була переконана, що Ернест мав рацію кепкувати з добродійництва, як з наліплювання на болячку пластиря. Його ліками було: вирізати болячку; віддати працівників його продукт; призначити тим, хто чесно пристарівся за працею, як солдатам, пенсію. Тоді не буде потрібне й добродійництво. Мавши таке переконання, я працювала з ним на революцію і не витрачала сил на полегшення суспільного лиха, що повсякчас наростало з несправедливости самої системи.

Сяк-так пройшла я за єпіскопом у невеличку коморку в задньому домі. Тут ми знайшли невеличку стару німкеню, шостидесяти чотирьох років, як сказав єпіскоп. Вона здивовано поглянула на мене, але привітно кивнула головою і похилилася знову над шиттям чоловічих штанів, що були в ній на колінах. Долі біля неї лежала ціла купа готових штанів. Єпіскоп, не знайшовши ні вуглю, ні роспаль, вийшов прикупити їх.

Я взяла одні з штанів подивитись на роботу.

— Шість пенсів, пані, — сказала вона, похитавши головою, та шиючи далі. Шила вона поволі, але ніколи не спинялась. Слово «шити», здавалося, опанувало її.

— За всю працю? — спитала я. — Це все, що вони платять? А скільки ж часу воно забирає?

— Так, — відповіла вона. — Це все, що вони платять. Шість центів і дві години шиття на штуку.

— Але хазяїн цього не знає, — швидко додала вона, виказуючи переляк, що вчинила йому прикрість. —

Я працюю повагом. У мене ревматизм у руках. Дівчата працюють куди швидче. Вони кінчають штуку за половину могу часу. Хазяїн дуже гарний. Він дозволяє мені працювати дома, бо я стара, а ґерготня машин задурює мені голову. Як би не хазяїнова добрість, я б давно пропала з голоду.

— Звичайно, хто працює в майстерні, той заробляє вісім центів. Але що ж робити? І для молоді роботи не вистачає, старим же зовсім кепсько. А я часто ледви можу одну тільки штуку за день зробити. Інколи ж, як сьогодні, мені щастить зробити до ночі вісім штук.

Я спітала, скільки годин вона працює що-дня, і вона відповіла, що це залежить від сезону.

— В-літку, коли великий попит, я працюю від п'яти ранку, до девяти вечора. Зимою дуже холодно і руки не скоро одходять. Отже треба працювати довше, — до півночі інколи.

— Сей рік літо було кепське. Важкі часи. Мабуть Бог розгніався. Це перша робота, що хазяїн дав мені на цім тижні. Звичайно, не дуже наїсись, коли нема роботи. Та я до цього звикла. Я шила цілий свій вік і в старім краю і тут, у Сан Франціско, тридцять три роки.

— Коли маєш чим заплатити за помешкання, то все добре. Домовласник дуже гарна людина, але ж він мусить мати свою плату. Це закон. Він бере тільки три долари за цю світлицю. Це дешево. Але ж і не лехко виробити що-місяца цілих три долари.

Похитавши головою, вона замовкла, невпинно шиючи далі.

— Вам, мабуть, доводиться дуже обережно витрати свій заробіток, — заохочувала її я до дальшої розмови.

Вона виразно кивнула головою.

— Та після плати за помешкання не так уже й тugo жити. Звичайно, м'яса не купиш. І молока до кави. Але їжа є завжди — раз на день. Часто й двічі.

Останнє вона сказала майже з гордощами. В її сло-вах чулося задоволення зі свого успіху. Але приди-вившись до неї за її мовчазним шитям, я помітила сум у її лагідних очах і втому на устах. Погляд її поплив кудись у далечінню. Та вона швидко це помітила, бо неуважність перешкоджала їй працювати.

— Та це не голод нагортає на серце тугу, — пояс-нила вона. — Ми звикли до нього. Це я за своєю дитиною плачу. Машина убила її. То правда, вона пра-цювала багато, але як це сталося, я вже не розумію. Вона була дужа. І молода — сорок років тільки; та-й працювала тільки тридцять років. Вона почала рано, це правда; але ж тоді, коли помер мій чоловік. Паровик лопнув під час роботи. То що нам було робити? Вона була дужа, хоч їй і було десять років. Але тепер її вбила машина. Убила. Убила, хоч вона й була найкраща ро-бітниця в майстерні. Я й чула про це часто і сама знала. Ось через віщо я не можу працювати в майстерні. Машина задурює мені голову. Весь час я чую, як вона говорить: «Я вбила її, я вбила її». А говорить вона це ввесь довгий день. Я згадую тоді за дочку і не можу працювати.

Сльози знову приступили їй до очей і вона мусила їх витерти, перше ніж узятися знову за шиття.

Я почула ходу єпіскопа на сходах і прочинила йому двері. Що за видовисько являв він собою! На спині він ніс пів мішка вуглю з роспалом на горі. Вугіль запоро-шив йому обличчя, а піт од зусиль котився з нього стру-мочками. Він спустив свою ношу в кутку біля печі і витерся шорсткою хусточкою. Я ледви могла щось зрозуміти. Єпіскоп, чорний як сажоторус, у дешевій ро-

бітничій блюзі (без одного ґудзика на комірі) і в широких штанях! Що найменше йому пасувало, так це як раз ті штани, вистріпані внизу, звислі аж до п'ят і підтримувані вузьким шкіряним поясом, як носять робітники.

Епіскопові було душно, але бідолашні опухлі руки жінки вже зводило від холоду; отже, перше ніж покинути її, епіскоп роспалив огонь, а я почистила картоплю і поставила її варитися. Згодом, я довідалася, що багато таких, як вона, або й іще більш нещасних, сховано в страшних глибинах коморок моєї околіці.

Ми пішли до нас, де знайшли Ернеста, стрівоженого довгою моєю відсутністю. Після того як перше здивовання зустрічі минулося, епіскоп випростався в своєму кріслі, витяг свої вкриті широкими штанами ноги і з одвертим задоволльненням зітхнув. Ми були першими з його приятелів, котрих він оце зустрів з того часу, як був зник; протягом минулих тижнів йому було дуже дуже прикро від самотності. Він говорив нам багато, хоч здебільшого все про ту радість, що її відчував, живучи по закону Вчителя.

— Бо тепер я й справді, — казав він, — пасу Його вівці. І я багато де-чого навчився. Душа нічого не за своює, доки шлунок порожній. Його вівці треба нагодувати — хлібом, маслом, картоплею і м'ясом; тільки після цього їхні душі можуть увласнювати більш деликатну страву.

За зготованою мною вечерею їв він щиро. Ніколи в нього не було такого апетиту за нашим столом у Берклі. Ми згадали про це, і він заявив, що ще ніколи в світі не почував себе таким здоровим.

— Тепер я завжди хожу пішки, — і кров припливла до його щік од згадки про ті часи, коли він їздив каре-

тою, наче б це був такий гріх, що його швидко спокутувати ніяк не можна.

— І здоровля моє стало через це краще, — сквапно додав він. — Я й щасливий; справді, дуже щасливий. Тільки тепер я зрозумів, як треба шукати святого духа.

І все ж на обличчі йому одбивалося горе, горе того світу, который він для себе вибрал. Він побачив справжнє, непідроблене життя і воно було іншим, ніж відоме йому з книжок його книгозбірні.

— А відповідаєте за все це ви, молода людино, — звернувся він безпосереднє до Ернеста.

Ернест зніяковів.

— Я... я застерігав вас, — нерішуче вимовив він.

— Ні, ви мене не зрозуміли, — відповів єпископ. — Я кажу це вам не в докір, а в подяку. Я дуже вдячний вам, що ви вказали мені мою путь. Ви потягли мене від теорій до самого життя. Ви поздирали покрівці з суспільного шахрайства. Ви були світом у моїй тьмі, і тепер я теж бачу світ. І я дуже щасливий, тільки... — він завагався і в очах йому затрептів жах, — тільки оце мені висліджування! Я ж нікому не роблю шкоди. Чом вони не дають мені спокою? Але ж ні! Це вже, мабуть, природа гнобительства. Ну, хай би вони мене по-різали на шматочки, чи спалили на вогні, чи розіпнули сторч головою, хай! Але ж божевільня, от що обгортася жахом. Подумайте про це! Про мене — в божевільні! Це ж підлість. Я бачив там кілька випадків — буйного божевілля. У мене кров холоне, коли я згадую про них. І до кінця днів своїх бути замкненим серед вереску сцен божевілля! Hi! Hi! Тільки не це! Тільки не це!

Жалко було й глянути. Руки єпископові тремтіли, все тіло тряслось і зчулювалося перед викликаною ним для себе картиною. Але згодом він заспокоївся.

— Пробачте мені, — сказав він щиро. — Це все мої безсталанні нерви. А як буде на те Божа воля, то й хай буде й так. Хто я такий, справді, щоб нарікати?

Дивлячись на нього, я ледви утрималася, щоб не крикнути: «Великий єпіскопе! Герой! Божий герой!»

За вечір ми довідалися про всі його справи.

— Я продав свій будинок, будинки тоб-то, — сказав він — і все своє інше майно. Я знат, що це треба зробити нишком, щоб вони не одняли в мене всього. Це була б страшна річ. Я часто тепер дивуюся, яку силу картоплі, хліба, м'яса, вуглю, роспала можна купити на дві чи на три сотні тисяч доларів. — Він повернувся до Ернеста. — Ви мали рацію, молода людино. За працю платять огидно мало. Я ніколи в світі не брався до жадної роботи, крім делікатних закликів до фарисеїв, думаючи, що виконую боже призначення, — і отже, мав пів міліона доларів. Я ніколи не тямив, що то таке — пів міліони, доки не уявив собі, скільки картоплі, хліба, масла і м'яса можна на них купити. До того ж я ще де-що зрозумів. Я зрозумів, що вся ця картопля, хліб, масло і м'ясо — мої, хоч я нічого й не робив, щоб створити їх. Значить, хтось інший працював над ними і в нього все це пограбовано. І коли я пішов до бідного люду, я знайшов там пограбованих, в голоді і злиднях — саме тому, що їх пограбовано.

Тут він знову вернувся до своїх справ.

— Гроші? Я поклав їх у ріжні банки на ріжні імена. Вони ніколи не заберуть їх у мене, бо не знайдуть. А гроші дуже гарна річ. На них можна купити так багато їжі. А до цього часу я й не знат, навіщо вони здалися.

— Добре було б, як би частина їх пішла на пропаганду, — в задумі сказав Ернест. — Вони б нам стали в великій пригоді.

— Ви так думаете? — сказал епископ. — Я не дуже то вірю політиці. Я, мабуть, нічого на ній не розуміюся.

Ернест завжди був делікатний у таких справах. Він не натякнув удруге, хоч дуже добре знов, які скрутні часи переживала Соціалістична Партія через брак грошей.

— Я ночую по дешевих гостиницях, — росповідав далі епіскоп. — Але мені страшно сидіти довгий час на однім місці. Отже, я договорив собі дві кімнатки в робітничих домах у двох ріжних частинах міста. Звичайно, це — злочинне марнотратство, але ж інакше неможливо. Почасті я завертаю це, сам готовлячи собі страви, хоч інколи захожу попоїсти і в дешеві каварні. Між іншим, я дізнався, що на холодному повітрі пізньої ночі дуже добре тамалі¹. На жаль, вони дуже дорогі, але я знайшов місце, де їх дають три на десять центів. Правда вони не так смачні, як де інде, але все ж гріють добре.

— І це завдяки вам, молода людино, знайшов я свою працю в світі. Це праця Вчителя.

Він поглянув на мене і очі йому засяяли.

— Ви спіймали мене, як я пас Його вівці, ви це знаєте. Звичайно, я певен, що всі ви побережете мою таємницю.

Він говорив це доволі бадьоро, хоч за його мовою приховувався справжній жах. Він обіцяв заходити до нас. Але через тиждень ми прочитали в газетах звістку про «нечастя епіскопа Моргавза». Його запроваджено знову до божевільні, до Напського притулку. На одужання надії дуже малі. Даремне силкувалися ми побачитися з ним, роспитатися, як це з ним таке трапилося,

¹ Мехіканська страва, інколи згадується в літературі тих часів. Можна думати, що її готовлено гарячою. Рецепту її до нас не дійшло.

ї обміркувати справу. Ми ні про що не могли довідатись, крім хиба того, що невеличку надію на одужання ще не втрачено.

— Христос учив багатого юнака, щоб він продав усе майно і роздав убогим, — сумовито сказав Ернест. — Єпіскоп послухався Христового наказу і ось опинився в божевільні. Тепер часи не ті, що за Христа були. Тепер, коли багатир віддасть усе своє майно бідним, — його визнають божевільним. Суперечки зайві. Суспільство сказало так — і край.

XIII

ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК

Велике соціалістичне голосування в кінці 1912-го року, звичайно, провело Ернеста до Конгресу. У великій пригоді зростові соціалістичних голосів стала руйна Гірста¹. Зруйнувати його для Плутократії було чистою дурницею. Гірст витрачав на свої ріжні газети вісімнадцять міліонів що року і цю силу грошей, навіть з заробітком, повертає з середньої класи за друкування її оповісток. Отже, вся його фінансова сила пливла з середньої класи. Трести оповісток не давали². То

¹ Вільям Рендолф Гірст — був молодий каліфорнійський міліонер, що одного часу був найбільшим власником газет у цілому краї. Його газети друкувалися по всіх великих містах і обороняли інтереси засудженого на загин середньої класи, а також інтереси пролетаріату. У нього була така сила прихильників, що він міг прибрести до рук усе порожнє лушпиння старої Демократичної Партиї. Він стояв на якісь не-природній позиції, проповідуючи обскубаній соціалізм по-руч непевного, роспливчастого дрібнобуржуазного капіталізму. Звичайно, це була олія з водою, але все ж де-який час Гірстова проповідь була серйозною погрозою для Плутократії.

² Витрати на оповістки — це теж було одно з безглуздь того безладного часу. Оповістки були наслідком конкуренції між дрібними капіталістами. Між трестами ж конкуренції не було, тому в оповістках вони потреби й не відчували.

щоб зруйнувати Гірста, доволі було забрати в нього право друкувати оповістки.

Середню класу винищено було ще не до щенту. Сливе голий кістяк її ще лишався, але був цілком безсилий. Дрібні фабриканти й крамарі, що ще сяк так животілі, існували лише з ласки Плутоократії. Власної економічної, чи політичної лінії у них уже не було. Ледви ж Плутоократія видала їм наказа, вони й забрали в Гірста свої оповістки.

Гірст почав сміливу боротьбу. Він і далі видавав свої газети на збиток у півтора міліони доларів що-місяця. Він і далі друкував оповістки, за котрі вже не мав плати. Плутоократія видала нового наказа, і дрібні фабриканти та крамарі засипали його горою вимог, щоб він припинив друкування їхніх старих оповісток. Гірст не слухався. Тоді припинити оповістки було йому наказано владою. Він знову не послухався. За це він заробив шість місяців в'язниці, за неувагу до судових приписів. Одночасно він мусив збанкрутити через силу раптом вчинених йому позвів за шкоду. Становище його було безпорадне. Плутоократія вже заздалегоди мала для нього присуд. Суди ж на те й були в руках Плутоократів, щоб переводити в життя такі присуди. Вкупі з Гірстом загинула й Демократична Партія, на чолі якої він ще вчора стояв.

З загином Гірста й Демократичної Партії для його прихильників лишалося тільки дві стежки: одна в Соціялістичну Партію, друга — до Республіканців. І тут ми, соціалісти, зібрали врожай Гірстівської ніби-то соціалістичної проповіди, бо величезна більшість його прихильників перейшла до нас.

Вивласнення фармерів, що почалося саме в ті часи, теж мусило б було збільшити наші голоси, коли б не скороминущий галасливий згіст Фармерської Партії.

Ернест і інші наші провідники гаряче боролися за приєднання фармерів, але знищення соціалістичної преси й видавництв дуже загальмувало агітацію, що ще не пристосувалась до пропаганди з уст в уста. Отже, сталося так, що на чолі фармерів стали політики сорту м-ра Калвіна, теж недавні фармери, нині позбавлені своїх маєтків. Ці політики лише ростратили на вітер політичну силу фармерства, скерувавши її на безнадійну мету.

— Нещасні фармери, — зауважив раз Ернест, сміючись. — Ім тепер ні сюди, ні туди. Трести вхопили їх цупко.

Становище й справді було таке. Сім великих трестів склали до купи свої велетенські зайвини і утворили фармерський трест. Залізниці своїми тарифами, банкіри та біржові спекулянти своїми цінами давно вже завели фармерів у ярмо несплатних боргів. Банкіри і всі зацікавлені трести напозичали фармерам величезні суми грошей. Фармери опинилися в пастці. Лишалося, отже, тільки задавити їх там. Біля цього й заходився Фармерський Трест.

Криза 1912-го року створила справжнє багно з фармерського ринку. Ціни заздалегоди нарочито було знижено до банкротства, а залізниці своїми лихварськими тарифами добивали фармерів зі свого боку. Таким чином фармерів змушувано було запозичуватись чим раз дужче та й дужче, а одночасно од них вимагали виплати старих боргів. Наслідком цього явилася сила прострочених закладних і силуване стягання грошей по векселях. Фармери тільки передавали свою землю трестові, більше їм нічого було й роботи. А передавши землю, фармери ставали до роботи на трести управителями, доглядачами та звичайними робітниками. Вони працювали за плату. Вони ставали кріпаками — рабами, при-

кутими до землі заробітком. Вони не могли покинути своїх панів, бо пан у них був один — Плутократія. Вони не могли втекти в міста, бо й там панувала Плутократія. Перед ними була тільки одна путь — покинувши землю, боятися, чи, іншими словами, пропадати з голоду. Та й тут були великі перепони, бо проти боятися, чи, видано було суворого закона, твердо виконуваного.

Звичайно, подекуди окремі фармери й цілі громади завдяки особливим умовам могли од вивласнення урятуватися. Але це були окремі випадки, що на них не доводилося зважати; та через кілька літ уже й іх не лишилося на світі¹.

Через усе це ватажки соціалізму, виключаючи Ернеста, прийшли до думки, що це наступив кінець капіталістичного ладу. Криза і її наслідок — величезна армія безробітних, знищення середньої класи і фармерів, рішучий наступ на робітництво по всій лінії його спілок, все це стверджувало віру соціалістів у кінець капіталізму і змушувало їх кинути виклик Плутократії.

Але, ох як ми недоцінили сил ворога! Соціалісти скрізь проголосували свою неминучу перемогу на вибо-

¹ Розвал Римської Імперії пройшов не так швидко, як загинули американські фармери і дрібні капіталісти. В двадцятім віці руїна фармерів сталася прямо таки за одну мить, чого не можна сказати про Рим.

Багато фармерів під впливом хорої любові до землі та бажаючи вибрати собі кращу з потягних долю, спробували уникнути вивласнення, одмовившися від усіх стосунків з ринком. Вони нічого не продавали й не купували. Вони починали практикувати первісний міновий торг. Вони жили в злиднях і каторжній праці, але не поступалися. Це стало майже рухом. Та Плутократія упоралася з ними дуже простим і логічним способом. Плутократія, мавши в руках державну владу, стягала з них податки. Податок же був діркою в їхніх панцері. Нічого не купуючи й не продаючи, вони не могли мати грошей, а тому кінець-кінцем їхні землі було продано на виплату податків.

рах і в недвозначних словах вияснювали становище. Плутократія чула це і пристала на наш виклик. Хитаючись і падаючи, вона все ж перемогла нас, розбивши нашу силу. Це Плутократія через своїх таємних агентів зняла лемент проти соціалізму за його блюзніство й безбожність; це вона втягла в бій церкви, особливо католицьку церкву, і тим способом вирвала у нас частину робітничих голосів. Це знов же Плутократія через таємних агентів, звичайно, підбадьорювала фармерську партію і навіть допустила її в міста ширитись серед лав засудженої на загин середньої класи.

Однак, по-при всі перешкоди, за нас подано було силу голосів. Та на превеликий жаль, замісць безперечної перемоги з захопленням виконавчої влади, замісць більшості в усіх законодавчих палатах, ми здобули собі меншість. Правда, ми вибрали п'ятдесят членів конгресу, але коли вони сіли на свої місця о весні 1913-го року, вони побачили своє повне безсиля. І вони ще були щасливіші за фармерів, котрим пощастило захопити більш десятка урядів по окремих штатах і котрих о-весні просто не пустили сісти на захоплені ними посади. Старі урядовці не схотіли подаватися геть, а суди були в руках Олігархії. Та це я вже трохи забігаю наперед. Треба спочатку росповісти про бурхливі події взимку 1912-го року.

Криза спричинилася до великого зменшення споживання. Робітництво, сидячи без роботи, сиділо й без грошей, щоб щось купувати. Наслідком того на руках у Плутократії опинилося більше зайвини, ніж будь-коли. Цю зайвину, очевидно, треба було розмістити за кордоном, хоч би це й вимагало грошей, з огляду на величезний розмір операції. В своїх ретельних зусиллях позбутися зайвини на світовому ринкові, Плутократія наскоцила на Німеччину. Економічні суперечки звичай-

но тягнути за собою війни; так само мусило статися й тут. Почала лаштуватися на війну Німеччина, почали лаштуватися і Сполучені Штати.

Нависла чорна лиховісна хмара війни. Насовувався час світової катастрофи, бо по всьому світі були і криза, і робітничі заколоти, і загин середньої класи, і армії безробітних, і протиленства економічних інтересів світового ринку і — нарешті —чувся гомін і гуркіт соціальної революції¹.

Олігархії дуже хотілося воювати з Німеччиною. На те в неї була ціла купа причин. В виру подій, принесених війною, в перетасовці міжнародних карт, в утворенню нових умов і спілок — Олігархія могла багато виграти. До того ж війна мусила спожити національну зайвину, зменшити армію безробітних, що загрожувала цілому краєві і дати Олігархії годину, щоб передихнути,

¹ Цей гомін і гуркіт чути було вже давно перед тим. Ще р. б. 1906 лорд Авбюрі, англієць, сказав у палаті лордів так: «Неспокій у Європі, поширення соціалізму і зловісний зрист анархізму суть пересторогою владі та урядовим класам і свідчать, що умови життя робітництва доходять до нестерпучості. Отже, коли бажано уникнути революції, треба вживти якихсь заходів, щоб збільшити заробітну плату, вкоротити робітний день і понизити ціни на продукти життєвої потреби». The Wall street journal, видання біржових спекулянтів, обзвиваючись на промову лорда Авбюрі, видрукувало: «Ці слова сказано аристократом і членом найконсервативнішої в підлій Європі палати. Це надає їм надзвичайної ваги. Вони містять цінної політичної економії більше, ніж можна напушкати в купі книжок. В них чути поту перектороги. Джентльмені! Зверніть увагу на військовий і морський департаменти!»

В той же час Сідней Брукс, американський публіціст, у Harper's Weekly зауважив: «Ви не хочете чути, що соціалісти заговорять у Вашингтоні. Але чому? Політики завжди останніми в цілім краї помічають, що у них твориться під самим їхнім носом. Вони сміються з мене, коли я пророчу, з міцним переконанням пророчу, що на найближчих президентських виборах соціалісти наберуть поверх міліона голосів».

виробити подробиці свого плану і виконати його. Така війна приховувала в собі для Олігархії можливість цілковито прибрати до рук світовий ринок. До того ж вона створила б численне постійне військо, котре вже можна було б не роспустити. А в головах народу замісць гасла «Соціалізм проти Олігархії», засіло б нове — «Америка проти Німеччини».

І справді, війна таки й потягla б усі ці речі, коли б не соціалісти. В наших маленьких чотирьох світличках на Пел-Стріті відбулася таємна конференція західних ватажків. Тут вперше обмірковували позицію, на котру мали ступити соціалісти що до війни. Не первшина було нам наступати своєю ногою на війну¹, але вперше доводилося це робити в Сполучених Штатах. Після цієї таємної конференції ми змовилися з цілодержавною організацією, а трохи згодом наші шифровані телеграми перелетіли туди й назад через Атлантичний Океан, між нами і Бюро Інтернаціоналу.

Німецькі соціалісти були вже готові до спільног з нами виступу. Іх було біля п'яти міліонів, багато з них служило в армії і, до того ж, були вони в приятельських стосунках з професійними спілками. В обох державах соціалісти виступили з гострою декларацією проти війни і з загрозою загального страйку. А тим часом похапцем готовились до нього. Крім того, рево-

¹ Саме на початку двадцятого віку інтернаціональна організація соціалізму остаточно сформувала своє відношення до війни. В коротких словах ця формула була: «Ради чого робітники одної держави мають битися з робітниками іншої на користь своїм капіталістам?»

21-го травня р. б. 1905, коли мала виникнути війна між Австрією і Італією, соціалісти Італії, Австрії й Угорщини відбули ко-спіреною в Тріесті і загрозили загальним страйком в обох державах в разі проголошення війни. Теж повторилось ще через кілька років, коли «справа з Марокко» ледви не заплутала в війну Францію, Німеччину та Англію.

люційні партії всіх країв публічно здекларували свою віданість соціалістичному принципу міжнародного миру, що повинен був бути забезпеченим від усіх загроз, навіть ціною бунту і революції в кожнім краю.

Загальний страйк був великою нашою, американських соціалістів, перемогою. 4-го грудня Америка відкликала з німецької столиці свого посла. Тої ж ночі німецька флота напала на Гонолулу, потопила три американські крейсери та дозорчий катер і обстріляла місто. Другого дня Німеччина й Сполучені Штати оголосили одне одному війну, але вже через годину роспочався загальний в обох державах страйк.

Німецький кайзер уперше віч-на-віч зустрівся з тими своїми людьми, що давали життя його імперії, що без них він не міг нею правити. Новиною становища було те, що їхній бунт був пасивний. Вони не боролися. Вони не робили нічого. Але саме тим, що нічого не робили, вони в'язали свому панові руки. Йому нічого не хотілося кращого, ніж знайти зачіпку випустити своїх військових псів на свій бунтівничий пролетаріят. Але це було не можливо, він не міг спустити псів. Ще менше міг він змобілізувати свою армію, щоб післати її на війну, чи покарати своїх наслухняних підданців. Жадне колесо не вертілося в його імперії. Не бігали потяги, не літали по дротах телеграми, бо й телеграфісти та залізничники так само спинили свою працю вкупі з рештою людності.

Так само справа стояла і в Сполучених Штатах. Нарешті, організована в професійні спілки. Праця вивчилася своєї науки. Рішуче розбита на свому економічному полі, вона залишила його і ступила на політичне поле соціалістів; загальний страйк був політичним страйком. Правда, професійні спілки було так розбито, що їм було вже однаково. Вони приєднувалися до за-

тального страйку просто з одчаю. Робітники клали струмент і кидали роботу міліонами. Особливо визначились машинобудівельці. Їхні голови ще були в крові, їхню організацію було цілком зруйновано, а все ж вони виступили, виступили вкупі зі своїми спільниками металистами.

Навіть неорганізоване робітництво припинило працю. Страйк так усе звязав, що ніхто не міг працювати. Особливо широ агітували за страйк жінки. Вони всі повстали проти війни. Вони не хотіли, щоб їхні чоловіки йшли на смерть. Ідея загального страйку дуже сподобалася народові. Вона підбадьорювала його почуття і ширилася наче пошестя. Застряковали й діти по всіх школах, а учителі, як які приходили, то мусили з порожніх класних світлиць іти додому. Загальний страйк прибрав форму якогось державного свята. Так яскраво виявлена ідея солідарності Праці впливала на уяву всіх. А врешті, неможливо було нікого й покарати за цей велетенський жарт. Всі винуваті, а всіх не покараєш.

Сполучені Штати було спаралізовано. Ніхто не знав, що саме трапилося. Не було, ні газет, ні листів, ні телеграм. Комунікацію було знищено цілковито; ніби десять тисяч миль первісної пустелі розляглося між нами і рештою світа. І тому було вражіння, що й світу нема. А таке становище тяглося цілий тиждень.

У Сан Франціско ми не знали навіть, що робиться в Окланді, чи в Берклі. Всі ходили, наче пригнічені, зачаровані. Наче щось велетенське, космічне, налягло на нас мертвою тишиною. Припинив своє биття пульс краю. По суті справи держава лежала мертвою. Не видно було трамвай, автобусів, не чути було ні фабричних гудків, ні гукання газетних хлопчаків; лише де-не-де, наче привиди, прокрадалися по вулицях окремі горожане, пригнічені тишиною, ніби неживі.

На жаль, протягом цього тиждня і Олігархія навчилася своєї науки. Навчилася добре. Загальний страйк — це пересторога. Вдруге він одбуватися не повинен. Олігархія вже цього догляне.

Через тиждень, як уже заздалегоди було умовлено, телеграфісти Німеччини і Сполучених Штатів вернулися до своїх постів. Через них соціалісти обох держав передали свій ультиматум своїм урядам. Війна повинна спинитися, або ж страйк тягнеться далі. Порозуміння не забрало багато часу. Війну було припинено і людність обох держав вернулася до своїх справ.

Це відновлення миру призвело між Німеччиною і Сполученими Штатами до спілки. В дійсності це була спілка між Кайзером і Олігархією, з метою боротьби проти свого спільногого ворога — революційного пролетаріату обох держав. Та цю спілку Олігархія згодом зрадливо зірвала, коли німецькі соціалісти повстали і скинули свого кайзера з трону. Цією зрадою Олігархія вигравала величезну річ — руїну свого великого конкурента на світовому ринкові. Без скинутого кайзера Німеччина не могла вже продавати зайвини за кордон, бо їх не повинно було бути. З природи соціалістичної держави, людність Німеччини мусила споживати все, що витворювала; звичайно, вона б міняла за кордоном свої продукти на те, що у неї не виробляється, але ж це вже щось цілком інше, ніж неспожита зайвина капіталістичної продукції.

— Закладаюсь, що Олігархія знайде собі вправдання, — сказав Ернест, коли ми довідалися про цю її зраду німецькому кайзерові. — Як звичайно, вона стане запевняти, що вона мала рацію.

І справді, офіціяльно Олігархія боронила свій вчинок тим, що мала на оці перші за все інтереси американсь-

кого народу. Це вибило з світового ринку ненависного конкурента і дозволило нам ро спродати на цьому ринкові наші зайвини.

— Аж до божевілля прикро, що ми такі безпорадні. Адже ці грабіжники й справді видадуть себе за оборонців наших інтересів, — сказав на це Ернест. — Вони уможливили собі більший продаж за кордон, а це ж значить, що ми менше споживатимемо в себе вдома.

XIV

ПОЧАТОК КІНЦЯ

Ще в кінці січня 1913-го року Ернест побачив справжній напрямок ходи подій, але не міг усвідомити своїм братам-ватажкам ту мару Залізної П'яти, що виросла перед його духовним зором. Вони були надто самовпевнені. Події прудко бігли до завершення. Криза поширилась на весь світ. Світовий ринок фактично опанувала американська Олігархія, десятки ж держав було викинуто з нього з неспожитими й неспроданими зайвинами на руках. Для них лишилася одна лише доля — реорганізація. Вони вже не могли практикувати далі методу витворювання зайвин. Капіталістичний лад, хоч і як це було прикро для зацікавлених держав, безнадійно провалювався.

Реорганізація їх прибрала форм революції. Наступили часи безладдя й насильств. Ріжні установи й уряди скрізь розвалювались. Скрізь, виключаючи дві чи три держави, колишні капіталістичні хазяїни вперто боролися за своє майно. Але скрізь озброєний пролетаріят забирає у них державну владу. Нарешті таки спроваджувалися класичні слова Карла Маркса: «Чути похоронного дзвона по померлій капіталістичній приватній

власності. Експропріаторів експропріюється». І в міру того, як гинули капіталістичні уряди, на їхньому місці виникали робітничі комуни.

«Чому опізнюються Сполучені Штати?» «За діло, американські революціонери!». «Що таке з Америкою?» — такими питаннями засипали нас наші щасливі товариши з інших країв. Ми ж нічого не могли зробити. Олігархія загородила нам шлях. Її маса, наче якесь страхіття, колодою висіла на наших ногах.

— Почекайте на весну, — казали ми їм. — Тоді побачите.

Це був наш секрет. Ми змовилися з фармерами, і о-весні більш десятка держав мусило перейти до наших рук в наслідок останніх виборів. Раптом мусило явитись більше десятка робітничих комунальних держав. Після цього, далі вже було б легше.

— А що як фармерів не пустять до влади? — запитував Ернест. Товариші ж казали йому, що він хоче наквилити нещастя.

Але цей можливий недопуск фармерів до влади був не першим лихом, якого боявся Ернест. Він передбачав одкол великих робітничих спілок і народження каст.

— Гент навчив олігархів, як це зробити, — казав Ернест. — Закладаєсь, що вони зробили собі підручника з його «Доброзичливого Феодалізму»¹.

Ніколи я не забуду, як одної ночі, після палких суперечок з пів десятком робітничих ватажків, Ернест повернувся до мене і безнадійно вимовив:

¹ «Our Benevolent Feudalism». Цю книжку видрукував р. б. 1902 W. J. Ghent. Ввесь час уперто трималася думка, що саме Гент пустив у голови великих капіталістів ідею олігархії. Ця ж думка безоглядно панувала в літературі трьох віків Залізної П'яті, та навіть і в літературі першого віку Братерства Людини. Тепер ми знаємо справу краще і наше знання свідчить, що Гент лишається найбільш за всю історію покривдженю невідippo людиною.

— Це їй на користь. Залізна П'ята виграла. Кінець видно.

Ця невеличка нарада в нашій хаті була неофіціяльною. Ернест, як і інші його товариши, скликав ватажків професійних спілок, щоб забезпечити їхню згоду втягти своє робітництво в найближчий загальний страйк. О'Коннор, голова спілки машинобудівельців, перший з присутніх шести ватажків одмовився дати таку згоду.

— Ви ж бачили, як вас ганебно було побито на вашій старій тактиці страйку і бойкоту, — закинув йому Ернест.

О'Коннор і решта хитнули головами.

— I ви бачили також, що може дати загальний страйк, — вів далі Ернест. — Ми спинили війну з Німеччиною. Ще ніколи в світі так гарно не виявлялася солідарність і сила Праці. Праця і має змогу, і буде правити світом. Коли будете стояти за нами, ми покладемо край царству капіталізма. Це ж ваша одинока надія. Ви ж тямите це. Нема іншого виходу. Що б ви не зробили старою тактикою, — однаково, вас засуджено на поразку, вже хоч би тому, що хазяїни порядкують у судах¹.

¹ Як зразок судових вироків проти праці, наводимо такі приклади. У кам'яновугільних районах широко експлуатувалася праця дітей. Р. б. 1905-го Праці пощастило провести в Пенсільванії закон, який вимагав, щоб вік і потрібне виховання дитини посвідчувано було рідними її під присягою. Але незабаром цей закон люцернським окружним судом було опротестовано, як протиконституційний, на тій підставі, що він, всупереч чотирнадцятій примітці, утворює ріжниці прав окремих громадян одної класи, — а саме — ділити дітей на старших і молодших за 14 років. Суд Пенсільванської Держави ствердив цей протест. Нью-Йоркський суд надзвичайної сесії р. б. 1905 визнав неконституційним закон про заборону підліткам і жінкам працювати на фабриках після дев'яти годин вечора, на тій підставі, що це «класове зако-

— Ви надто забігаєте наперед, — відповів О'Коннор.
— Ви не знаєте ще всіх виходів. Є й інший вихід. Ми знаємо, що ми нині таке. Ми ослабли від страйків. На цім шляху вони ввесь час били нас до нестяями. Але я думаю, що ми вже ніколи не покличемо своїх товаришів до страйку.

— То який же у вас шлях? — різко запитав Ернест. О'Коннор розсміявся і похитав головою:
— Можу вам сказати лише одно: ми не спали. Та й зараз не спимо.

— Сподіваюся, тут нема нічого страшного, чи ганебного, — кинув виклик Ернест.
— Думка така, що ми краще знаємо свої справи, — почула я.

— Це ганебні справи, коли ви так ховаєтесь з ними! — гукнув Ернест розсердившись.
— Ми заплатили за наш досвід потом і кров'ю і заробили все, що матимем, — відповів О'Коннор. — В Сполучених Штатах роспочинаються справедливі часи.

— Раз ви не хочете виявити мені свій вихід, то вам сам скажу його. — Кров у Ернеста кипіла. — Ви хочете ділити грабоване. Ви змовилися з ворогом, — ось що ви зробили. Ви продали робітницу справу, продали все робітництво. Ви покинули поле бою, як боягузи.

нодавство». В ті ж часи страшенні важкі умови праці мали пекарі. Нью-Йоркська законодавча палата провела закон, що скорочував робітний день пекарів до 10 год. що дня. Р. б. 1906-го найвищий суд Сполучених Штатів визнав закон іротиконституційним. В резолюції можна було прочитати: «Нема жадної розумної підстави обмежувати волю особи, чи право вільної умови, фіксуючи час праці в пекарських підприємствах».

— Я нічого вам на це не скажу, — вороже відповів О'Коннор. — Тільки я думаю, що ми краще знаємо, що для нас корисніше, трошечки краще за вас.

— І вас і на цент не трівожить, що буде з рештою робітників? Ви ж штовхаєте їх у яму!

— Нічого не скажу,—відповів О'Коннор,—крім того, що я голова спілки машинобудівельців і що мое діло обороняти інтереси тих, кого я представляю. От і все.

А коли ватажки спілок пішли, Ернест спокійно, як засуджений на смерть, накидав мені всю ходу майбутніх подій.

— Соціялісти мали звичку тішити себе пророцтвами, — сказав він, — що прийде день, коли організована в спілки Праця, розбита на економічному полі боротьби, перейде на політичне. Добре, Залізна П'ята розбила робітничі спілки на економічному полі і затнала їх на політичне; але замісць радости це для нас стане джерелом скорботи. Залізна П'ята вивчила своєї науки. Ми показали їй нашу силу — загальний страйк. Вона ж ужила заходів, щоб не допустити нового загального страйку.

— Але як? — спитала я.

— Звичайнісінським підплачуванням великих спілок. Вони вже не хочуть приєднуватись до нашого страйку. Значить і не буде загального страйку.

— Але ж Залізна П'ята не може вічно триматися такої збиточної програми, — заперечила я.

— О, її не треба підплачувати *всі* спілки. Це без діла. Ось що має статися: буде збільшено плату і скорочено час праці в залізничній спілці, в спілці робітників заліза й стали і в спілках інженерів та машиністів. В цих спілках такі добри умови лишатся на завжди. Приналежність до такої спілки здаватиметься іншим за райське життя.

— Я ще не бачу, — заперечила я, — що станеться з іншими спілками. Адже поза цією комбінацією лишається далеко більше спілок, ніж у мій.

— Інші спілки буде знищено, всі до одної. Бачиш, залізничники, машиністи і інженери та робітники стали й заліза — всі вони виконують працю життєвої важливості для нашої машинної культури. Забезпечивши собі їхню вірність, Залізна П'ята вже за одну мить упорається з рештою Праці. Залізо, сталь, вугіль, машинерія та транспорт — то хребет всієї індустріальної машини.

— А вугіль? — спиталася я. — Адже є біля міліона шахтарів.

— Це несвідома маса. На них нічого й зважати. Їхня заробітна плата впаде, працю буде збільшено. Вони стануть рабами, як і всі ми, але вони ще більше нагадуватимуть худобу, ніж хто з нас. Вони будуть так само прикуті до праці, як нині фармери, коли капіталісти пограбували їм їхню землю. Те ж самісіньке трапиться й з іншими спілками, що опиняться поза комбінацією. Варто тільки заборонити їхнім членам ходити куди інде, як на роботу й до хати, і вони враз стануть рабами, прикутими до праці порожніми шлунками та законами краю.

— А знаєш, що трапиться з Фарлі¹ і його страйкбрекерами? Я скажу тобі. Страйкбрекерство, як ремесло, зникне. Страйків більше не буде. Замісць страйків будуть бунти рабів. Фарлі й його банду буде поставлено за погоничів. О, зватися так це не буде.

¹ Джемс Фарлі — запеклий страйкбрекер того часу. Людина більш смілива, ніж моральна, безперечно талановита. Він високо піднісся під Залізною П'ятою, і врешті був записаний в олігархи. Його вбито р. 1932 Сарою Дженкінс, що її чоловіка тридцять літ перед тим убили страйкбрекери Фарлі.

Це зватиметься виконанням державного закону про примусову працю.

— Ця зрада великих спілок, як бачиш, тільки затягає боротьбу, але так затягає, що тільки бог зна, де й коли Революція повстане і переможе.

— Але ж чи є яка рація вірити, що Революція хоч колись переможе, раз тільки утвориться така могутня угода між Олігархією і великими спілками? — спита-ла я. — Чи ж не може ця угода тягтися вічно?

Він похитав головою.

— Одно з наших узагальнень встановлює, що кожна система, побудована на класі, чи на касті — переховує в самій собі зародки власної руїни. Чи може класова система забезпечитись од каст? Залізна П'ята безсила їх знищити і, кінець-кінцем, вони й зруйнують її. Олігархія вже й тепер викохала з себе касту; але, почекай, і зрадливі спілки розів'ются в касті. Залізна П'ята вживатиме всіх своїх сил, щоб стати тому на заваді, але з того нічого не вийде.

— В переманутих юю нині до себе спілках міститься зараз цвіт американського робітництва. Тут усе дужі й працьовіті люди. Вони стали членами тих спілок у конкуренційній боротьбі за місце. Кожен гарний робітник Сполучених Штатів матиме в голові честолюбну охоту стати членом одної з приласканих спілок. Олігархія буде підбадьорювати таку амбіцію, отже й конкуренцію. Таким чином, ці дужі люди, що могли б бути революціонерами як би не ганялись за членством у спілках, — не будуть ними і своєю силою лише підпиратимуть Олігархію.

— З другого боку, робітничі кasti, члени приласканих спілок, змагатимуться за перетворення своїх організацій у замкнені корпорації. І вони цього досягнуть.

Членство в робітничих кастах стане спадщиною. Сини заміщатимуть батьків і не буде жадного притоку нових сил з цього вічного резервуару сили — простого народу. Це ж потягне за собою звиродніння робітничих каст, вони все слабшатимуть і слабшатимуть. Одночасно ж, як інституція, — вони на де-який час дійдуть до всемогутності. Вони стануть ніби преторіянцями старого Риму, наступить час палатних революцій, коли робітничі кasti захоплюватимуть владу до своїх рук. Потім ітимуть палатні ж контрреволюції олігархів; біля влади стоятимуть часом ті, а часом ті. А тим часом неминучий процес кастового ослаблення йтиме собі далі, доки, нарешті, не поскадає з себе всі ці кasti геть простий народ.

Це пророцтво повільної суспільної еволюції Ернест зробив під свіжим враженням зради великих спілок. Я ніколи з ним у тім не погоджувалася, як не згоджуюсь і нині ще більш щиро, ніж будь-коли, пишучи оці рядки, і це тому, що, хоч Ернеста вже й нема, ми стоїмо перед початком такої революції, яка змете геть чисто всі олігархії світу. Я навела тут Ернестове пророцтво тільки тому, що воно — його пророцтво. Він же, хоч і вірив йому, та все ж як велетень боровся проти нього і свою працею більш як хто інший спричинився до того, що революція знову можлива і тільки чекає на гасло, щоб вибухнути¹.

— А як Олігархія лишиться, — запитала я його того ж вечора, — що ж вона робитиме з тими зайвінами, котрі що-року й далі припадатимуть на її пайку?

¹ Пророцтво Евергарда надзвичайно цікаве. Ніби в світлі минулого, чітко бачив він зраду великих спілок, зрист і по-вільний розклад робітничих каст та боротьбу між ослабленими олігархами й робітничими кастами за панування над великою машиною урядування.

— Зайвини якось та розійдуться, — відповів він. — Вір слову, олігархи знайдуть їм місце. Побудовано буде роскішні шляхи. Надбано буде великих здобутків у науці і особливо в мистецтві. Коли олігархи остаточно опанують народ, у них лишиться багато часу для ріжних інших справ. Вони стануть прихильниками краси, закохуватимуться в мистецтвах. Під їхнім керунком, щедро обдаровані, працюватимуть артисти. Наслідком того явиться величне мистецтво, бо надалі артисти не матимуть потреби прислуговуватись до буржуазного смаку середньої класи. Народиться мистецтво величного, кажу тобі, наростуть дивовижні міста, перед котрими наші сучасні здаватимуться лише дешевими злиднями. І в цих містах олігархи житимуть і кохатимуться в мистецтві¹.

— Таким чином зайвини будуть невпинно расходитись, а робітники — невпинно працювати. Будова цих велетенських міст, шляхів і всього іншого, даватиме голодну пайку міліонам звичайних робітників. Величезні ж зайвини продукції спонукуватимуть олігархію до велетенських же витрат: олігархи виводитимуть свої будівлі на тисячі, — та де там, — на десятки тисяч років. Вони вибудуватимуть таке, що ніколи Єгиптянам та Вавилонцям не снилося. А коли Олігархія загине, її диво-міста і шляхи залишаться для Братерства Робітників, щоб працювати й жити там².

¹ Ми можемо тільки дивуватися з гостроти Ернестового зору. Перше, ніж навіть думка про такі роскішні міста як Ардіз і Азгард могла народитись в головах олігархів, — Ернест уже бачив ці міста, як і неминучість потреби їх створення.

² І справді, з дня цього пророцтва минуло три віки панування Залізної П'ятирі і чотирі віки Братерства Людей, а ми ще й досі їздимо по шляхах і живемо по містах, збудованих олігархами. Правда, ми за наш час збудували ще більш рос-

— Все це олігархи муситимуть робити, бо не зможуть обйтися без цього. Ці великі роботи будуть формою витрачання зайвин, котрі вони матимуть, чисто так, як давно колись урядові класи Єгипту витрачали награбовані з народу зайвини на будування своїх церков та пірамід. Але під олігархами розвинеться не попівство, а артистична класа. Місце купців та буржуазії зайдуть робітничі касти. А під ними буде яма, де гнитиме, голодуватиме, гинутиме й знову плодитиметься простий народ, велика маса людності. І нарешті, хто зна коли, простий народ вилізе з ями і зітре з землі і робітничі касти і Олігархію; і от тоді, після праці віків, настане день простої людини. Я хотів побачити цей день; але я знаю, що ніколи не побачу його.

Він спинився, поглянув на мене й додав:

— Розвиток суспільства надзвичайно повільний. Аж зло бере. Правда, серенько?

Мої руки обнімали його, а голова його лягла мені на груди.

— Заспівай мені на сон, — прошепотів він любляче вередливо. — Я бачив мару і хочу її забути.

кішні міста, ніж олігархи, але й іхні лишилися і я, наприклад, пишу ці рядки в Ардізі, в однім з найкращих міст олігархії.

XV

ОСТАННІ ДНІ

Слив в кінці січня 1913 року зміна відношення олігархії до вибраних нею професійних спілок стала відомою публічно. Газети вмістили звістку про нечуване збільшення плати і скорочення часу праці для службовців залізниць, робітників стали й заліза, інженерів та машиністів. Але всієї правди сказано не було. Олігархи не зважилися дозволити видрукувати всю правду. В дійсності ж плату було піднято значно вище, та й вільготи було дано значно ширші. Все це було секретом, але ж секрети не довго живуть на світі. Члени підплачуваних спілок росказали справу своїм жінкам, жінки ж росплескали це де й не слід було, і трохи згодом уся робітнича класа знала, що саме і як трапилося.

Вигадка олігархії була лише логічним розвитком того, що в дев'ятнадцятім віці звалося участю в прибутках. В індустріальній боротьбі тих часів участь у прибутках була випробованим засобом. Капіталісти силкувалися задобрити робітників, зацікавлюючи їх економічно в своїм підприємстві. Але участь у прибутках як система — була смішною й неможливою. Участь у прибутках могла дати пожиточні наслідки лише в окремих

випадках серед індустріальної боротьби; а як би ввесь капітал і вся праця взяли для себе цю систему, то вийшли б ті самісінські умови, які існують і нині, і без системи участі в прибутках.

Отже, з непрактичної ідеї участі в прибутках виросла цілком практична система спільної грабіжки. «Давай нам вищу плату і накладай збитки на публіку» — стало гаслом дужих спілок. І тут і скрізь ця egoїстична політика здобувала собі повне признання. Збитки, накладувані на публіку, накладувано було на велики маси незорганізованих і не міцно зорганізованих робітників. Ці ж останні, таким чином, виплачували своїм дужчим братам, членам упривілейованих спілок, вищу плату коштом своєї праці. Ідея системи спільної грабіжки, як я вже казала, була лише доведена угодою олігархії з великими спілками в широкому масштабі до свого логічного кінця¹.

Коли секрет зради великих спілок викрився, в робітничому світі почалося ремство й обурення. Трохи згодом підплачувані спілки відтягли представників з інтернаціональних організацій і спнили запис до членства. Тоді почалися заколоти й насильства. По ресторанах та

¹⁾ В угоду з олігархами вступили всі залізничні спілки. Цікаво, що першу спробу політики спільної грабіжки було зроблено одною з залізничних спілок — товариством локомотивних інженерів — ще в дев'ятнадцятому віці християнської віри. Р. М. Арлнг двадцять років був головою цієї спілки. Після страйку на пенсільванській залізниці року 1877-го він виступив з проектом угоди товариства з залізницею, відповідно до котрої товариство мусило «здійснювати її само», без уваги на інші робітничі спілки. Цей проект мав величезний успіх, відповідний до своєї egoїстичності. Звідси й пішло слово «артуризація» для назви участі робітничих спілок у спільній грабіжці. Це слово довго морочило голову філологам, але тепер, сподівається, його походження цілком зрозуміле.

каварнях, на вулицях і на роботі — скрізь у дійсності на них нападали так зрадливо покинуті ними товариші.

Силу голів було провалено, багато народу було забито. Жаден член привілейованої спілки не був забезпечений. Вони збивалися в купки, коли йшли на роботу і верталися з неї. Йшли вони завжди посеред вулиці, бо на пішоходах їхнім головам загрожувала небезпека од цеглин і каміння, котрим на них кидали з вікон і дахів. Їм дозволено було носити зброю, а влада всякими способами допомагала їм. Напасників присуджувано було до довгої тюрми, де їм приготовано було ріжні жорстокості; одночасно ж ніякому робітникові, не членові привілейованої спілки, мати зброю не дозволялося. Порушення цього закону вважалося за велике злочинство і каралося відповідним способом.

Ображені робітники, не зважаючи ні на що, все ж і далі мстилися на зрадниках. Кастова межа виростала сама собою. Дітей зрадників було переслідувано дітьми зраджених — і їм стало неможливим грatisя на вулицях і ходити до громадських шкіл. Жінки й родичі зрадників підлягали ostrакізму, так само, як бойкотові — крамарі, що продавали їм продукти.

Наслідком цього бойкотовані з усіх боків зрадники зі своїми родинами утворили якусь секту. Бачучи небезпеку жити серед зрадженого їми пролетаріату, вони посунули в спеціальні квартали, де жили вже самі одні. В цій справі стали їм у пригоді олігархи. Олігархи збудували їм нові гігієнічні помешкання з великими дворами, розділеними подекуди парками і спортивними полянками. Їхні діти стали ходити до спеціально для них побудованих шкіл, де теоретична наука і практичне вчення вже були спеціально пристосовані для них. Так з самого початку, з росколу неминуче виростала каста. З членів привілейованих спілок створювалась робітнича

аристократія. Решта робітників викинула їх зі свого осередку. Вони жили в кращих будинках, краще вдягались, краще годувались та й краще з ними поводились. І вони брали участь у спільній грабіжці вже й з пімсті.

Тим часом решті робітничої класи випадала гірка доля. Багато дрібних привілеїв було забрано, а плата й умови життя невпинно гіршали. Використовувано було ріжні випадки, щоб руйнувати громадські школи і освіта поволі втратила свою обов'язковість. Зріст молодших поколінь дітей, що не вміли читати й писати, наводив жах.

Опановання Сполученими Штатами світового ринку розвалило решту капіталістичного світу. Установи й уряди скрізь падали, чи реформувались. Німеччина, Італія, Франція, Австралія і Нова Зеландія формували з себе робітничі комуни. Британська Імперія зникла. Англія не могла нічого зробити. В Індії кипіла революція. По всій Азії лунало гасло: «Азія для азіятів». За тим гаслом хovalася Японія, що ввесь час підбурювала й організовувала жовту й кару раси проти білої. Мріючи збити під собою континентальну державу та силкуючись зреалізувати цю думку, Японія в себе дома теж душила пролетарську революцію. Тут була справжня війна каст, Кулі проти Самураїв, і соціалістів-кулі нищено було десятками тисяч. Сорок тисяч їх забито було на барикадах у Токіо і під час нападу на палац мікадо. Кобе одного часу являв собою справжню різницю; кулеметна росправа з робітниками бавовняної промисловості стала класичним зразком найжахливішої екзекуції, будь-коли виконаної цією новітньою військовою зброєю. В процесі цієї різні народилася найстрашніша з усіх — японська олігархія. Японія опанувала всю азіатську частину світового ринку, виключаючи Індію.

Англія змагалася задавити свою хатню пролетарську революцію і затримати за собою Індію, хоч і дійшла вже до краю виснаження. Через останнє вона мусила випустити з рук свої інші великі колонії. От чому соціалістам пощастило перетворити Австралію й Нову Зеландію в робітничі комуни. Через безсиляня Англії покинула її і Канада. Але Канада свою соціалістичну революцію задавила, використавши допомогу Залізної П'яти. Одночасно Залізна П'ята допомогла втихомирити бунт у Мексику та на Кубі. Наслідком цього Залізна П'ята твердо вкорінилася в Новім Світі. Вона сполучила в одну міцну компактну політичну масу всю Північну Америку від Панамського Каналу до Крижаного моря.

Коштом втрати своїх великих колоній Англії пощастило таки затримати Індію. Але це мало значіння лише на де-який час. Це тільки відтягало боротьбу за неї з Японією і іншою Азією. Англії призначено було трохи згодом втратити Індію. Після цього ж уже маячила війна між об'єднаною Азією і цілим світом.

Поки ж уесь світ роздирали боротьбою, ми, соціалісти Сполучених Штатів, теж не сиділи тихо й мирно. Зрада великих спілок пошкодила нашій революції, але хвилювання панувало скрізь. В додаток до робітничих заколотів і нездоволенні фармерів та недобитків середньої класи виникло релігійне божевілля. Секта адвентистів сьомого дня несподівано набрала великої популярності, пророкуючи початок кінця світові.

— От безладдя тричі прокляте! — кричав Ернест, — ну як тут станеш надіятись на солідарність з усіма цими протилежними впливами і течіями?

І справді, релігійне божевілля здобуло собі величезного поширення. Через свої злидні і через безнадійність своїх земних справ народ охоче захоплювався небом,

куди капіталістичним тиранам пропхатися було не легше, аніж верблюдам через голочне вухо. Дикозорі мандрівничі попи швендяли по краю; і по при заборону громадської влади та кари за неслухняність, полум'я релігійного божевілля роспалювалося на численних вічах поза містами.

— Наступили останні дні, — кричали попи. Чотирі вітри вже випущено. Це Бог наслав війну на народи.

Це був час видінь і чудес, коли пророків і пророчиць розвелися легіони. Народ сотнями тисяч кидав роботу і тікав до гір чекати на неминуче пришестя боже та на знесення на небо живцем сто сорока й чотирьох тисяч люді. Тимчасом Бог не приходив, а вони в великому числі голодували до смерті. З одчаю вони почали грабувати їжу по фармах і утворили заколот і анархію по сільських округах, збільшуючи горе нещасних експропрійованих фармерів.

Але фарми й елеватори були власністю Залізної П'яти. Тому на поля післано було армії солдат, що багнетами заганяли фанатиків у міста до своїх обов'язків. Вони знову збігалися в юрби і знову творили насильства. Їхніх ватажків карано було на смерть, або спроваджувано до божевілень. Кого карали, ті йшли на смерть з радістю жертв. Це був час божевілля. Неспокій ширився. Та й по нетрях та пустелях, від Флоріди до Аляски, невеличкі купки ще й досі живих Індійців танцювали танець духа, чекаючи на прихід власного Месії.

А посеред усього того, навіваючи жах своєю невблаганною жорстокістю й самопевненістю, росло страхіття віку — Олігархія. Залізною рукою й залізною п'ятою гамувала вона бунтівничі міліони, з безладдя створювала лад, зі справжнього хаосу виводила свій фундамент і будову.

— Почекайте, ось ми встриянем, — казали фармери. Це казав нам Калвін у нас на Пелстріті. — Пам'ятайте про ті держави, що ми захопили. Взявши, з вами соціялістами за спину, там владу в свої руки, ми примусимо їх заспівати іншої.

— Міліони незадовольнених і озліднілих — наші, — казали соціялісти. — Фармери, середня класа й робітники — всі переходятять до нас. Капіталістичний лад буде розбито на трісочки. Через місяць ми пішлемо п'ятдесят депутатів до Конгресу. Через два роки ми обсадимо всі пости, починаючи від президента і кінчаючи міським ловцем собак.

А на все це Ернест, хитаючи головою, казав:

— А скільки рушниць ви вже придбали? Чи ви маєте вже звідки дістати скільки треба буде олива? Коли доходить до пороху, то майте на увазі, що порох хемічного складу — кращий, ніж механічної мішанини.

... полум'я релігійного божевілля роспалювалося на численних вічах ...

XVI

КІНЕЦЬ

Коли Ернестові й мені прийшов час рушати до Вашингтону, батько з нами не поїхав. Йому сподобалося пролетарське життя. Він дивився на нетрі нашої околиці, як на якусь велику соціологічну лабораторію, що дозволяла йому провадити безконечну низку дослідів. Він заприятелював з робітниками і в багатьох родинах був за дорогого гостя. Він працював також на ріжних підприємствах і праця була йому одночасно і розвагою і полем дослідів; він тішився з неї і вертався додому, завжди повний ріжних спостережень і вражінь од нових обставин життя. Він був справжній учений.

В його праці на фабриках потреби не було, бо Ернест своїми перекладами успівав заробляти досить, щоб утримувати всіх нас трьох. Але цією працею батько створював собі можливість досліджувати ріжні боки своєї розвідки, дуже численні, коли зважувати на характер повсякчасних змін у вишукованій ним праці. Я ніколи не забуду, як одного вечора він явився додому з причандаллям вулишного крамаря — підтяжками та биндами для черевиків, або ж того випадку, коли зайшла була до невеличкої колоніальної крамниці за побутовими

і побачила, що він там за прикащика і має мені прислуговуватись. Після цього я вже не дивувалася, коли він протягом тижня служив за лакузу в ресторані через вулицю. Він наймався в нічну варту, торгував картоплею на вулиці, ліпив наклейки в консервній фабриці, справляв чорну роботу на коробочній фабриці, носив воду артілі вулишних трамвайщиків і навіть був членом спілки посудомийників, доки вона не загинула.

Гадаю, що приклад епіскопа, принаймні, що до одежі, мусив мати на батька свій вплив, бо він теж почав носити дешеву робітничу блузу і широкі штани з вузьким поясом. Лише одна звичка лишилася в нього від старих часів: він завжди перевдягався перед обідом, чи швидче — вечерею.

Я могла б бути з Ернестом щасливою скрізь; щастя ж батька в змінених умовах нашого життя доповнювало мое власне щастя.

— Коли був я хлопцем, — говорив батько, — я був дуже цікавий. Я хотів завжди довідатись, звідки походять ріжні речі і як вони гинуть, де зникають. Ось через віщо я став фізиком. І нині для мене мое життя так само цікаве, як за дитячих літ, а власне ця цікавість і надає життю його вартості.

Інколи він зважувався виходити на північ од Маркет Стріт в частину міста з крамницями та театрами, де торгував газетами, ходив по дорученням та одчиняв кеби. Там, одного разу, зачиняючи кеба, він зустрівся з Віксоном. Дуже весело оповідав нам того вечора про цю свою зустріч батько.

— Віксон пронизувато поглянув на мене, коли я зачинив за ним двері і пробуркотів: «От мені прокляття!» Саме так і сказав: «От мені прокляття!» Лице йому раптом почервоніло і він так занепокоївся, що забувся навіть соннути мені якусь там дрібницю. Але він швидко

очуняв, бо не встиг кеб проїхати й п'ятидесяти футів, як завернувся й підіхав до мене назад.

— «Слухайте но, пане професоре», сказав він. «Це, вже занадто. Що я міг би зробити для вас?»

— «Я зачинив вам кеба», відповів я. «По загальному звичаю ви могли б дати мені дайма»¹.

— «Ах, не морочте голову», закрутів він носом. «Я думав про щось годяще уваги».

— Він справді був серйозний — може кольнуло в закостенілу совість, чи що; отже й я хвилину уважно міркував.

— «Ви могли б вернути мені мій будинок», відповів я, «і мої акції в с'єрських підприємствах».

Батько спинився.

— Що ж він вам на це? — нетерпляче запитала я.

— Що він мені на це? — Та нічого. Потім я спітав у нього: «Ви щасливі, напевнě?» Він здивовано поглянув на мене. «Скажіть мені, ви щасливі?» знову спітав я.

— Він люто погнав візника і од'хав, скаженно лаючись. І не дав він мені того дайма, як не повернув ні будинка, ні акцій. Бачите, дорогі мої, вашому батькові з його вулишної кар'єри одна досада.

Отже батько лишився в нашій хаті на Пел-Стріті, коли Ернест і я поїхали до Вашингтону. Там усе було як колись, ніщо не нагадувало кінця, а кінець той був ближчий, ніж я могла б думати. Всупереч нашим сподіванкам депутатам соціалістам не було зроблено жадної перешкоди сісти на свої місця. Все йшло тихо й мирно і я сміялася з Ернеста, коли він і в цьому добачав якусь лиховісну небезпеку.

Своїх товаришів соціалістів ми знайшли бадьорими, певними своїх сил і успіху майбутньої роботи. Кілька

¹ Дайм (dime) — монета в 10 центів.

Пр. 'nep.

фармерів, вибраних до конгресу, збільшували наші сили і докладну програму роботи було уложено з ними вкупі. У всій цій діяльності Ернест охоче брав енергійну участь, хоч і не минав випадку, коли-не-коли і наче ні до чого спеціально, повторювати: «коли дійде до пороху, то памятайте, що порох хемічного складу кращий, ніж механічної мішанини».

Перші заколоти роспочали фармери і по тих ріжних штатах, де вони захопили владу на останніх виборах. Таких штатів було дванадцять і вибраних фармерів до влади в них допущено не було. Старі урядовці не схотіли усунутись. Робилося ж це дуже просто. Вони тільки заперечували законність виборів і тим оплутували все становище безконечними путами закону. Фармери були безсилі. Останньою надією мали бути суди, а суди були в руках у ворогів.

Це був небезпечний момент. Як би обдурені фармери почали повстання, все було б utraceno. Скільки праці поклали ми, соціалісти, щоб утримати їх. Цілими днями й ночами Ернест не стуяв очей для сну. Видатні ватажки фармерів теж бачили небезпеку і всі до одного були з нами. Але все це було без діла. Олігархія хотіла насильств і послала своїх агентів-провокаторів на працю. Не може бути жадних суперечок, що як раз агенти провокації і гризвели до селянського бунту.

Бунт спалахнув по всіх дванадцяти штатах. Звичайно, це було порушенням конституції, отже Залізна П'ята послала на втихомирення своїх солдат. Агенти провокації скрізь підбурювали народ. Ці посланці Залізної П'яти перевдягалися за ремісників, фармерів та сільських робітників. У столиці Каліфорнії — Сакраменто — лідерам фармерів таки пощастило утримати лад. Тоді на нещасне місто направлено було тисячі таємних агентів. Цілими хмарами ходили вони по місту,

підпалювали й грабували будинки й фабрики. Вони підбурювали народ, доки той не приєднався до грабіжки. Широко лився спирт, щоб розпалити охоту до грабіжництва спеціально в босячні. А тоді, коли все вже було як слід, явилися на роботу солдати Сполучених Штатів, що насправжки були солдатами Залізної П'яти. Одинадцять тисяч чоловіків, жінок і дітей було застрелено на вулицях Сакраменто та замордовано по мешканнях. Загальнодержавний уряд узяв до своїх рук керування штатом, полишивши Каліфорнію без жадних надій на свій фармерський уряд.

Як у Каліфорнії, так сталося і скрізь. Кожний фармерський штат було дико поруйновано й залито кровлю. Спочатку скрізь вчиняли безладя агенти і чорні сотні, потім викликувано було військо. По сільських місцевостях запанували насильства й грабіжництво. І в день і в ночі дим од палених фарм, елеваторів, сел і міст вився до неба. Явився на сцену й динаміт. Висаджувано було в повітря мости, псувано тунелі; розбивано десятками потяги. Нещасних фармерів рострілювано й вішано без числа. Гірка ж була за це й подяка: силу плuto-кратів і офіцерів армії було замордовано. Кров і пімста опанували серця людей. Регулярне військо нищило селян так, ніби це були якісь індійці. І воно мало для того причепку, бо двадцять вісім сот солдат загинуло в низці динамітних вибухів в Орегоні, так само як і по інших місцевостях, де те ж висаджувано було в повітря їхні повно навантажені ними потяги. Отже виходило, що й регулярне військо так само боролося за своє життя, як і фармери.

Тут Олігархія ввела в силу закон 1903 року про міліцію, і робітники одного штату під загрозою смертної карі мусили стріляти в своїх товаришів по інших штатах. Звичайно, закон про міліцію спочатку не так то

вже й гарно проходив у життя. Багато офіцерів міліції було забито; багато й міліціонерів розстріляно було військовим судом. Ернестове пророцтво Ковалтові й Асмунсенові справдилося точка в точку. Обох їх було покликано до міліції і обох було призначено в кріаву експедицію, приспішно викликану з Каліфорнії проти фармерів Місурі. М-р Ковалт і м-р Асмунсен їхати відмовились. Їм не дали довго балакати. Барабанний суд був їхньою долею, а розстріл — кінцем. Рота розстріляла їх у спину. Багато молодих людей тікало від служби в міліції до гір. Їх було оповіщено поза законом, а коли надійшли вільніші часи, — їх було і покарано. Кара ж була страшна. Уряд випустив відозву до всіх підлеглих законові громадян спуститись з гір протягом трьох місяців. Коли цей термін минув, п'ятсот тисяч солдат було післано в гірський район зі всіх боків. Тут уже не було ні слідства, ні суду. Кого де ловлено, там його на місці й розстрілювано. Військо виконувало наказа, щоб жaden чоловік, що стоїть по-за законом не лишався в горах. Де-які групи шляхетно боролися на гарних позиціях, але насамкінець кожен дезертир з міліції мусив заробити собі смерть.

Приклад швидкої росправи показано було народові над канзаською міліцією. Великий канзаський бунт трапився на самому початкові військових операцій проти фармерів. Збунтувалося шість тисяч міліціонерів. Вони вже кілька тижнів ходили сумні й сердіті, чому їх було виведено, між іншим, у табор. Одвертий же їхній бунт, безперечно, викликано було агентами провокаторами.

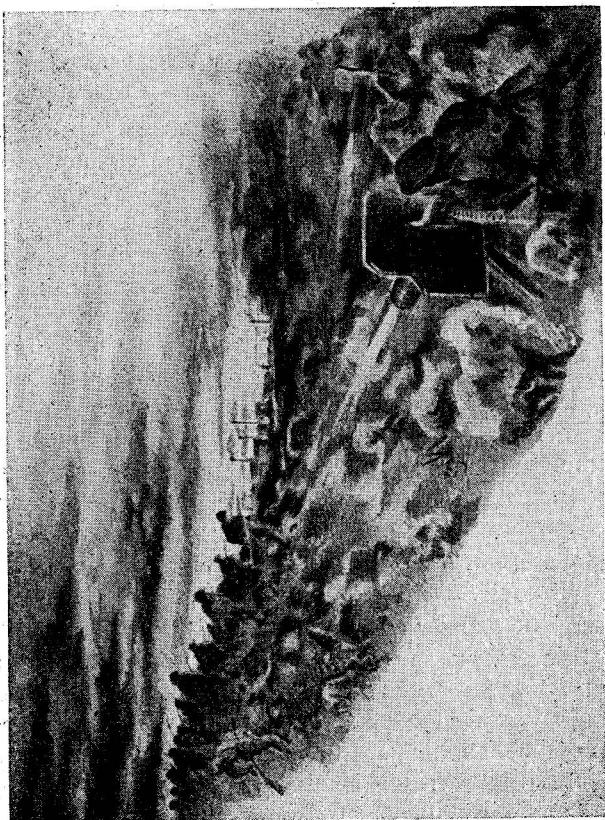
В ніч проти 22 квітня вони повстали і перебили своїх офіцерів; лише невеличка кількість останніх могла втекти. Це вже трохи перевищувало проект Залізної П'яти і показувало, що агенти провокації в своїй ретель-

ності переборшили. Але Залізний П'яті все мусило йти на користь. Вона вже була приготовилася до бунту і вбивство такого великого числа офіцерів лише дало виправдання дальших її вчинків. Наче чарівництвом, сорок тисяч солдат регулярної армії обступило бунтарів. Це була пастка. Нещасні міліціонери кинулися до зброї, але вияснилося, що кулемети їм попсовано, а патрони з захопленого ними складу не годяться до їхніх рушниць. Вони викинули білий прапор здачі, але на нього не було звернуто жадної уваги. Ніхто не врятувався, всіх шість тисяч було вибито до ноги. Іхню позицію з далечини закидувано було звичайними й шрапнельними набоями, а коли вони з одчаю кинулися в одному місці на вороже коло пробиватися, їх почали косити кулеметами. Я мала пригоду розмовляти зі свідком цієї різні на власні очі і він заявив, що тільки один міліціонер добіг на півтораста ярдів до кулеметів, решта ж — усі попадали раніше. Землю було вкрито трупом; на останку ж загін кавалерії револьверами, шаблями і безпосереднє копитами — добив і втоптив у землю поранених.

Одночасно з оцим знищенням фармерів роспочався бунт серед вугільних шахтарів. Це було передсмертне зусилля організованої в спілки праці. Три чверті з міліона шахтарів взяли участь у страйкові. Але їх надто широко було роскидано по краю, щоб їм можна було використати цю свою силу. На них напали зокрема на кожен район і били до повної покори. Це був перший прояв початку періода рабства. Тут відограв свою славу погонича рабів і заробив невмирішту зненависть пролетаріята Покок¹. На його життя роблено було

¹ Альберт Покок — це ще один з відомих страйкбрекерів перших часів Залізної П'яти. Він до самого дня своєї смерті успішно силував усіх вугільних шахтарів цілого краю

... їх почали косити кулеметами...

численні замахи, але він, здавалося, був од них ніби зачарований. Це він має відповісти за заведення російської паспортної системи для шахтарів і за оборону їм їхнього права вільного переїзду з одної частини краю в іншу.

Тим часом соціялісти трималися міцно. Поки фармери гинули в огні й крові, а професійні спілки було роздавлювано, соціялісти сиділи тихо і вдосконалювали свою секретну організацію. Даремне фармери зверталися до нас. Ми цілком справедливо заперечували, що будь-який бунт з нашого боку був би справжнім самовбивством для цілої Революції. Залізний П'яті, що спочатку страшилася боротьби проти всього пролетаріату одночасно, а тепер побачила, що ця справа далеко легша, ніж вона думала, — цій Залізний П'яті не було б ніщо миліше, як повстання і з нашого боку. Але ми уникали цього виступу, хоч агенти-провокатори роїлися і в нашему осередкові. В ті ранні часи агенти Залізної П'яти були ще поганими спеціалістами. Їм доводилося багато вчитися, а тим часом наші бойові громади нещадно винищували їх. Це була гірка крівава робота, але ж ми боролися за життя і за Революцію і мусили поборювати ворога його ж власною зброєю. До того ж ми боролися чесно. Ні одного агента Залізної П'яти

до виконання їхніх обов'язків. Йому наслідував його син Люїс Покок і на протязі ціліх п'яти поколінь цей знаменитий рід гнобителів рабської Праці панував на вугільних шахтах. Старшого Покока, відомого під ім'ям Покока I-го, малювали так: «Довга худа голова з кущиками рудого й сивого волосся, великими скивицями й важким підборіддям... бліде обличчя, невіразні сірі очі, металічний голос, дохла поведінка». Він народився в зліднях і почав свою кар'єру за лакузу в шинку. Трохи згодом він опинився в приватних піпігах трамвайногого синдикату і поволі перетворився в професійного страйкбрекера. Покок V-ий, останній з роду, загинув від вибуху бомби, під час невеличкого бунту серед шахтарів на індіянській території. Це трапилось р. б. 2073-го.

не було покарано без суду. Може ми й робили інколи помилки, але коли так і було, то дуже рідко. Найбільш сміливі й здатні до боротьби й саможертви наші товарищи вступали в бойові громади. Одного разу, коли вже минуло десять років існування громад, Ернест зробив підрахунок на підставі поданих головами їх чисел і побачив, що середнє життя члена громади після вступу до неї, однаково і для чоловіків і для жінок, — є лише 5 років. Товарищи з бойових громад всі були героями і найдивнішим було те, що самі вони були противниками вбивства. Вони силували власну натуру, але вони любили свободу і знали, що жадна жертва не може бути великою для справи¹.

¹ Ці громади було зорганізовано, до певної міри, на зразок бойових організацій російської революції і по-при невпинні зусилля Залізної П'яти знищити їх, пройшли через усі три віки її панування. Складавши з чоловіків і жінок, що прямували до високої мети і не страхалися смерті, ці громади мали страшенній вплив і потроху гамували жорстоку брутальність урядовців. Їхнім завданням була не лише прихована боротьба проти таємних агентів олігархії. Самі олігархи мусили прислухатись до наказів бойових громад; в разі непослуху їх доволі часто карало смертю; так само було й з підлеглою олігархам адміністрацією і ватажками робітничих каст.

Цими організованими месниками виносилися суверіні суди, але найдивнішим були безсторонність і повне заховання ними законних форм ведення суду. Присіпшого суду не було. Коли хтось ловився, його кликали на чесний суд і давали можливість оборонятися. Звичайно, мусили одбуватися суди і поза очі, як, напр., у справі генерала Лемптона. Це тривалося р. б. 2138-го. Лемптон, певне, був найкривавішим і найлютішим з усіх наймітів, які будь-коли служили Залізної П'ятирі. Бойові Громади після трьох безуспішних пересторог Лемптонові, щоб він спинив своє дикунське поводження з пролетаріјатом, повідомили його, що вони вчинили над ним суд, визнали його винуватим і присудили до смерті. Після цього присуду він поспішив ужити цілої міріади заходів забезпеки своєї особи. Цілими роками Бойові Громади даремне силувалися здійснити свого присуда. Товарищи за товаришем, і чоловіки й жінки, ловилися на своїх замахах.

Завдання, що ми ставили перед собою, були потрійного характеру. Перше,—це чистка з нашого осередку таємних агентів Олігархії. Друге — створення бойових громад, окрім ж од них — засновання і розвиток загального таємного органу Революції. І третє — заведення наших власних таємних агентів по всіх органах Олігархії — по робітничих кастах і особливо посеред телеграфістів, секретарів та конторщиків, салдат, агентів провокації та погоничів рабів. Це була важка й небезпечена робота і ми часто платилися за неї тяжкими втратами.

Залізна П'ята святкувала свою перемогу в одвертій війні, ми ж вели свою нову, чудну, страшну підземну вигадану нами війну. В ній нічого не було видно, про все треба було здогадуватись і однак кожної хвили в ній відчувався певний лад, мета і керовництво. Ми

хах і були люто карані одігархією. На справі генерала Лемптона, як законний спосіб кари, ожило роспинання. Але кінець-кінець засуджені звір знайшов свою кару в особі тенідтої дівчини сімнадцяти років, Мадлені Провенс, котра, щоб досягти своєї мети, два роки прослужила в його палаці за швачку. Вона померла в самотнім замкненню після страшних і довгих мук, але нині вона в вічній бронзі стоїть у пантеоні братерства диво-міста Сірлеза.

Ми, що з власного досвіду нічого не знаємо за пролиття крові, не можемо суверо судити героїв Бойових Громад. Вони віддавали своє життя за людство і для них не було надто великої жертви, коли в крівавім віці невблаганна потреба вимагала крізвих учників. Бойові Громади були тою болічкою на тлі Залізної П'яти, що її вона ніколи не могла позбутися. Батьком цієї цікавої зброй був Евергард. Її вчинки і невинніє існування протягом трохи сот років свідчать за розважливість, з якою він її зорганізував, і за міцний фундамент, який він під неї підвів, щоб дальші покоління могли успішно будувати на ньому свою працю. Кожного разу, коли навіть по-минути величезні Ернестові вклади в економіку й соціологію та його працю як загальновизнаного керманиця Революції, — організацію ним Бойових Громад треба уважати за його най-більшу заслугу.

наповнили своїми агентами всі органи Залізної П'яти, та й наші організації так само було набито її агентами. Це була війна темна й безпросвітна, низка інтриг і конспірацій, змов і контрзмов. А за всім тим стояла завжди погрозлива, страшна, жорстока смерть. Невпинно зникали і чоловіки й жінки, наші найближчі й найдорожчі товариші. Сьогодні з ними говориш, а завтра їх уже нема. А як після того, розуміється, ніколи їх не доводилося бачити, то ми знали, що їх уже замордовано.

Не було ні довір'я, ні певності. Людина, що поруч з нами брала участь у змові, могла бути, і ми всі це знали, агентом Залізної П'яти. Своїми агентами ми підкопувалися під організації Залізної П'яти, вона ж з свого боку розвалювала наші організації. І, по-при повну відсутність довір'я, ми мусили кожний свій вчинок базувати на тому ж довір'ю. Часто нас зраджували. Люде не з заліза. Залізна П'ята могла спокушати грошима, втіхами й розвагами вільного й веселого життя в своїх диво-містах. Ми ж не могли спокушати нічим іншим, як задоволеннем вірности високому ідеалові, платою ж за цю вірність була повсякчасно небезпека, муки і смерть.

Люде не з заліза, сказала вже я, і за їхню невитриманість ми мусили їм дякувати лише так, як це було нам можливо по нашим силам. Це була дяка смерти. Ми змушені були карати наших зрадників. Отже, не один, а десяток вірних месників завжди гнався по слідах зрадника. У нас могло не вистачати сил виконувати наші присуди над нашими ворогами, як Покок, наприклад; але ми ні перед чим не спинялися, щоб покарати своїх зрадників. Наші товариші могли ставати зрадниками лише з нашого дозволу і діставались таким чином до диво-міст, щоб покарати там наших дійсних зрадників. І в дійсності ми зробили себе такими страшними,

що стало більшою небезпекою зрадити нас, ніж бути нам вірним.

Революція прибрала характеру справжньої релігії. Ми вклонялися перед вівтарем Революції, перед вівтарем Свободи. В нас палав божий огонь. Чоловіки й жінки присвячували Революції своє життя, новонароджені діти призначалися для неї, як колись для божої служби. Ми щиро любили Людство.

XVII

ЧЕРВОНА ЛІВРЕЯ

Після знищення фармерських штатів фармери з конгресу зникли. Їх засудили за державну зраду і на їхньому місці посадили креатури Залізної П'яти. Соціялісти були в мізерній меншості і знали, що швидко й ім наступить кінець. Конгрес і Сенат стали лише порожніми оздобами, фарсом. Громадські питання обмірковувалися в них вичерпуюче, відповідно до старих звичаїв, але в дійсності все це робилося лише для того, щоб накласти на господарювання Олігархії печатку конституційності.

Ернест був у самій гущавині боротьби, коли прийшов кінець. Це сталося на дебатах над законопроектом про допомогу безробітним. Торішня криза кинула в обійми голоду величезні маси пролетаріату, а безконечне загальне безладдя ще згіршувало його злідні. Мільони народу голодували, в той час як олігархи зі своїми попіхачами запливали салом на своїх зайвинах¹. Ми

¹ Такі умови, між іншим, були і в XIX віці християнської ери під британським пануванням в Індії. Тубільці міліонами гинули з голоду, а їхні правителі грабували наслідки їхньої праці і витрачали їх на роскішні оргії і ріжне інше дурисвітство. Це правда, в наш освічений вік ми мусимо ду-

звали нещасний народ «народом з ями»¹ і для полегшення його гіркої долі соціалісти і внесли свій законопроект про безробітніх. Ale це не входило в рахунки Залізної П'яти. Вона сама мала поставити їх на роботу, але іншим, не нашим способом, чому й дала наказа наш законопроект провалити. Ернест з товаришами знали, що їхнє зусилля пропаде дурно, але вони вже стомилися від нерішучості. Вони хотіли якоїсь зміни. Вони нічого не могли зробити і лише надялися покласти кінець законодавчому фарсові, в котрому вони брали невільну участь. Вони не знали який це буде кінець, але ніколи не могли передбачити його таким нещасним, як той, що стався.

Я сиділа в той день на хорах. Ми всі знали, що неминуче має статися щось страшне. Воно носилося в повітря і виднілося в присутності озброєних солдат, вишиваних лавами в кулуарах та купок офіцерів, що позбивалися біля входів у саму залю конгресу. Олігархія була готова до бою. З промовою виступив Ернест. Він малював бідування безробітніх, ніби мавши хвору думку вплинути на серце й совість слухачів; але депутати республіканці й демократи кепкували й глузували з нього,

ж я часто червоніти за вчинки наших попередників. Нас тут може тішити тільки філософія. Ми мусимо ставитись до капіталістичного періоду так само, як і до більш раннього — малі'ячого. Людство мусило пройти через ці періоди, піднімаючись з болота й цвіли нижчого органічного життя. Капіталістичний період був неминучий, бо багато тої цвіли і болота налипlo на людство і важко їх було позбутися.

¹ The people of the abyss — цю назува кинув геніальний H. G. Wells в кінці XIX віку християнської ери. Уельс був соціологічним пророком, здорововою і нормальнюю людиною, що запально любила людство. До нас дійшло багато уривків з його творів, двоє ж найкращих — «Anticipations» і «Mankind in the Making» — збереглися цілими. Ще до Евергарда і олігархів Уельс передбачав будування диво-міст, хоч у своїх писаннях він і називав їх інакше — «містами для розваги».

— в залі стояли гомін і безладдя. Тоді Ернест раптом змінив фронт.

— Я не знаю такого слова, що могло б на вас вплинути, — сказав він. — Для того в вас нема душ. Ви безкосте м'ясо. Ви урочисто звете себе Республіканцями й Демократами. Але нема тут Республіканської Партії, нема тут і Демократичної Партії. Нема в цій залі ні Республіканців ні Демократів. Всі ви — підлизи й лакузи плутократії. Ви словоточиво, заялозеними фразами базікаєте про свою любов до свободи, а на ділі весь час носите червону ліврею Залізної П'яти.

Тут гамір і крики «до порядку! до порядку!» вкрили його голос і він з призирством перечекав, поки вони трохи вщухли. Ернест широко повів по крикунах рукою і, звернувшись до товаришів, сказав:

— Чи чуєте виття одгодованого скоту?

Знову знявся нелюдський гармидер. Голова Конгресу подзвонив до порядку і вичікуюче позирнув на офіцерів біля дверей. В залі ж лунали крики: «Бунт! Бунт!», а велике коло нью-йорських депутатів гукало на Ернеста — «Анархіст!». У Ернеста ж вигляд був не можна сказати, щоб дуже ввічливий. Кожна фібра його вояовничого ества напружено тремтіла, а лице нагадувало голову готового до боротьби звіря, хоч тримався він холодно й спокійно.

— Памятайте, — крикнув він голосом, що примусив себе почути через увесь гармидер, — з тим чуттям, з яким ви ставитеся зараз до пролетаріату, він одного разу сам поставиться до вас!

Вигуки — «Бунт! Анархіст!» — подвоїлись.

— Я знаю, ви не будете голосувати за законопроект, — вів далі Ернест. — Ви маєте наказа від своїх панів голосувати проти нього, тому ви й звете мене зараз анархістом. Ви, що зруйнували народоправство і ганебно

вихваляєтесь своїм соромом на людях, — ви звете мене анархістом. Я не вірю в пекельний огонь і сірку, але в такі хвилини, як зараз, я досадую на свою невіру. Ні, в такі хвилини я вже майже вірю. Так, пекло мусить бути, бо ж у жадному іншому місці вам не буде кари, рівної вашим злочинствам. Доки існуєте ви, мусить у всесвіті існувати й пекельний огонь.

Тут у дверях зчинився якийсь рух. Ернест, голова й депутати повернулися туди.

— Чом же ви не кличете салдат і не наказуєте їм робити свою справу, пане голово? — спитався Ернест.
— Вони виконають ваш план живо.

— Тут готуються інші плани, — відповів голова. — Тому й салдат покликано.

— А, це мабуть наші плани, — гірко посміхнувся Ернест. — Якесь убивство, чи щось біля того.

На слові «убивство» знову знявся галас. Ернест не міг примусити слухати себе, але лишився стояти, чекаючи на заспокоєння. І враз — сталося! Зногоючого місця на хорах я не побачила нічого, крім близьку від вибуху. Грім вибуху сповнив мені вуха і я тільки помітила, що Ернест захитався і впав посеред хмари диму, а в залю з усіх боків сипнули салдати. Товариші посхоплювалися на ноги, дико обурені й готові на насильства. Але Ернест на хвилину мав силу підвестися і рукою зажадати од них спокою.

— Це змова! — з пересторогою товаришам залунав його голос. — Стережіться, бо вас тут усіх винищать до ноги!

Потім він знову безсило впав, а салдати підбігли до нього. Далі інші салдати прогнали нас з хор і я вже нічого більше не бачила.

Хоч Ернест і був мій чоловік, але мене не пустили до нього. І саме коли я заявила, хто я така, мене було

негайно заарештовано. В той же час було заарештовано всіх депутатів соціалістів, включаючи й нещасного Сімпсона, що хорій на тиф лежав у себе дома, в готелю.

Суд був скорий і короткий. Долю товаришів уже заздалегоди було вирішено. Дивно, що Ернеста не покарано було на смерть. Це була з боку Олігархії помилка, котра чимало їй потім коштувала. Але Олігархія була надто самовпевнена в ті дні. Вона була п'яна від своїх успіхів і їй і приснитися не могло, щоб ця жменька героїв могла колись набратися сил, аби захистити її панування до самого коріння. Завтра, коли вибухне Велика Революція і ввесь світ струснеться в відповідь, коли повстануть міліони, тільки тоді, та вже пізно, зрозуміє Олігархія, в яку силу виросла ця купка героїв¹.

Як сама революціонерка, як одна з того кола, що знало всі надії, страхи й таємні плани революціонерів, я, краще за кого іншого, можу спростовувати обвинувачення, ніби бомбу в Конгресі кинули соціалісти. Я рішуч-

¹⁾ Евіз Евергард була певна, що її оповідання читатимутъ її сучасники, а тому нічого не написала тут про наслідки цього суду за державну зраду. Та багато й інших таких прихідних пропусків є в цьому її рукописові. Суджено було і визнано винними п'ятдесят два депутати соціалістів. Дивно зазначати, але жаден з них не дістав карти на смерть. Евергард і одніадцять інших, серед котрих були й Теодор Донелсон та Маттю Кент, дістали в'язницю до смерті. Решта сорок дістали в'язницю від тридцяти до сорока п'яти років; лише Артур Сімпсон, згаданий у рукописові, як хорій на тиф у день вибуху, — дістав тільки п'ятнадцять років в'язниці. Переказують, що він помер з голоду в самотнім замкненню і що цю жорстоку поведінку з ним викликала його безкомпромісна впертість, призирство і неприховане зневажливість до всіх наймитів деспотизму. Він сконав у Кабанасі на Кубі, де було замкнено ще трьох його товаришів. П'ятдесят два депутати соціалісти було розміщено по військових кріпостях розкиданих по всій території Сполучених Штатів. Наприклад, Любу і Вудс сиділи в Порт-Ріко, а Евергарда й Мерівейтера було посаджено в Алкатрац, острівець на затоці Сан-Франціско, що вже давно був військовою в'язницею.

че, без найменших вагань, заявляю, що ні парламентські, ні позапарламентські соціялісти не мали до цієї справи жадного стосунку. Хто кинув бомбу — ми того не знаємо; безперечна річ тільки те, що це не ми кидали її.

З другого ж боку сама очевидність доводить, що це — діло Залізної П'яти. Звичайно, ствердити цього ми не можемо. Це тільки наш здогад. Але ми знаємо де-які певні факти. Голові Конгресу шпигами уряду було донесено, що депутати соціялісти мають розпочати тактику терору і саме того ж таки дня. Ось через віщо будинок Конгресу було завчасу набито військом. Раз ми нічого не знали про бомбу, раз вона справді вибухнула, раз влада заздалегоди приготувалася до вибуху, то з усього цього по совісті можна зробити лише той висновок, що тут без Залізної П'яти не обійшлося. Отже ми й заявляємо, що це Залізна П'ята винна в цьому насильстві, що це вона уклала план і виконала його; і все це з метою накласти вину за нього на наші плечі і винищити нас.

Голова попередив усіх креатур у червоній лівреї. Під час промови Ернеста вони довідались, що має статися якийсь насильницький вчинок. І треба по совісті визнати, що вони й справді вірили, що цей гчинок має бути переведений соціялістами. На суді багато з них цілком щиро свідчили, що вони бачили, як Ернест замірявся кидати бомбу, але вона вибухнула йому завчасу. Розуміється, бачити цього вони не могли, але в роспальенній од жаху уяві їм могло побачитися ще й не це.

На суді Ернест казав:

— Чи ж була мені рація, коли б я хотів був кидати бомбу, брати в руки таку іграшку? В ній же майже не було пороху. Вона лише напустила хмару диму, не поранила нікого, окрім мене. Вона вибухнула біля самих моїх ніг і не здолала мене вбити. Вірте мені, як би

я кинув бомбу, вона наробила б не такої шкоди. В моїй бомбі було б щось дужче, ніж один дим.

У відповідь на це прокурор заявив, що слабосилля бомби було недоглядом з боку соціалістів; що ж до передчасного її вибуху, то тут завинив сам Ернест, що через нервове напруження випустив її з рук. Кілька ж депутатів стверджувало це обвинувачення, свідчучи, що бачили, як Ернест вертів бомбу в руках, доки вона не випала йому додолу.

З нас же, звідки взялася тая бомба — не знав ніхто. Ернест казав мені, що за хвилину перед вибухом він чув і бачив, як вона впала йому біля ніг. Він говорив це і на суді, але ніхто на його посвідку не звернув уваги. По всій справі видно, що ця бомба — «зозулине яйце», по-простому кажучи. Залізна П'ята спеціально вигадала цей спосіб знищити нас і ніхто не міг йому опертися.

Кажуть, що правда завжди виходить на світ. Але в мене похитнулася віра в цю приказку. Дев'ятнадцять років минуло з того дня, а по-при всі наші невтомні зусилля нам і досі не пощастило знайти людину, що кинула ту бомбу. Безперечно, це був якийсь із провокаторів Залізної П'яти, але він цілком вислизнув з наших рук. Ми не натрапили ні на одну, хоч би найтоншу ниточку до його особи. І нині, по упливі такого часу, нічого не лишається, як умістити цю справу посеред інші таємниці історії¹.

¹. Евіз Евергард мусила б прожити цілу низку поколінь, щоб почути вияснення цієї надзвичайної таємниці. Трохи менше, ніж сто літ перед цим і трохи більше ніж шістьсот років після її смерті в секретних архівах Ватикану знайдено сповідь якогось Первейза. До речі буде, думаю, трохи освітити справу на підставі цього незнаного документу, що в оригіналі своєму має велике значіння для істориків.

Первейз був американець французького роду. Р. б. 1913 він сидів у смертицькій тюрмі Нью-Йорку, чекаючи суду за вбивство. З його сповіді ми знаємо, що це не був злочинець.

Це була лехкодуха людина запальної вдачі. Захоплений божевільям ревнощів, він убив свою жінку; таке злочинство досить часто траплялося в ті часи. Страх смертної кари цілком опанував Первеяза; про це докладно переказано в сповіді. Щоб уникнути смерті він був охочий на все, а поліційні агенти переконали його, що на суді йому ніяк не минути приєду за вбивство першої ступені. За таке ж убивство карою була лише одна смерть. Засуджених — чи чоловіка, чи жінку — садовили на спеціальне крісло і під доглядом досвідчених лікарів убивали електричною течією. Цей спосіб зазвається електрокутуючи і широко практикувався в ті часи. Аnestезію, як спосіб смертної кари, було заведено пізніше.

Агенти Залізної П'яти, підмовили що людину, по суті добру, але з звір'ячими пориваннями в глибині своєї вдачі, страшенно пригнічену тюрмою і вичікуванням нічого крашого, ніж смерти, — кинути бомбу в палаті депутатів. В своїй сповіді він твердо встановлює, що бомба була слабосилою і нікого не могла вбити. Це як раз відповідає тому фактам, що навіть Евергад, біля чиїх ніг вона вибухнула, не був забитий.

Первеяза було потасонці посажено в одну з закритих лож, замкнену ніби для ремонту. Він сам мав вибрати момент для бомби і наївно призначається, що, задікавившись Ернестовою промовою та загальним гармидером, що його вона викликала, він майже забув за свій обов'язок.

За цю справу його не тільки випущено було з тюрми, але ще й дано було пенсію до смерті. Та він не довго радів з неї. У вересні 1914 року він занедужав на хоробу серця і через три дні помер. Передчуваючи смерть, він послав за католицьким попом, патером Петром Дербаном, щоб висловідатися. Сповідь видалася попові такою серйозною, що він списав її на папері і взяв з Первеяза підпис і присягу. Як ця справа пішла далі, — це будуть лише наші здогади. Очевидно, документа було знайдено досить серйозним, щоб він дійшов аж до Риму. Але могутні впливи змусили Церкву замовчати його. Цілі віки не було зроблено навіть натяку про його існування. І лише сто літ перед цим знаменитий італійський учений Лорбіа натрапив на нього цілком випадково, розслідуючи архіви Ватикана.

Тепер уже не може бути жадних суперечок про те, що тільки Залізна П'ята несе відповідальність за бомбу, кинуту в палаті депутатів р. б. 1913-го. Та, навіть, коли б сповідь Первеяза й не вийшла на світ, то й то справа була б ясною; адже цей вчинок, наслідком якого явилася в'язниця для 52-х соціалістів, нічим не різнився від безлічі інших подібних вчинків, заподіюваних олігархами, а ще до них — капіталістами.

Класичний приклад дикого беззаконного вбивства неповинних дас справа так званих Гаймаркетських анархістів у Шікаго за передостаннє десятиліття XIX століття християнської ери. Поруч з нею можна поставити нарочиті піддали й нинішнія капіталістичного майна самими ж капіталістами. За таке нинішнє майна часто-густо карано неповинних — «стрілочників», як тоді говорилося.

За перше десятиліття ХХ-го століття подібної, але більш кривавої тактики вжито було капіталістами в своїй боротьбі проти Західної Федерації Шахтарів. Агенти капіталістів висадили в повітря залізничну станцію Індепенденс. Під час вибуху забито було тринадцять душ людей, силу ж поранено. А капіталісти, панувчи в законодавчій і судовій машині штату Колорадо, обвинували в цій справі шахтарів і дуже багато з них заслали на каторгу. Справу ж цю влаштував якийсь Ромен, котрий, чистісінко як і Первейз, теж сидячи у в'язниці, в штаті Канзас, так само дістався в лапи агентів капіталістів. Але сповідь Ромена, не як первейзівську, було спубліковано ще за його життя.

За той самий період відбулась і справа Мойєра і Гейвуда, двох видатних і відважних ватажків Праці. Один був головою, а другий секретарем Західної Федерації Шахтарів. Хтось таємниче вбив губернатора штату Айдего. Соціалісти й шахтарі цілком одверто винуватили в цьому злочинстві власників шахт. Але тим часом, порушивши конституцію і держави і штатів, губернатор Айдего по таємній змові з губернатором Колорадо, викрав звідти Мойєра і Гейвуда та й кинув їх до своєї в'язниці, пакинувши ім вину за те вбивство. Ця справа викликала в Світена Дебса, керманиця американських соціалістів того часу, слова: «Робітничих ватажків, яких не можна ні знайти, ні купити—нині мають засудити на ув'язнення чи на вбивство. *Єдиним злочином* Мойєра і Гейвуда була їхня непохитна відданість робітничій класі. Капіталісти загарбали наш край, попсували наших політиків, ростили наш суд, нахабно іздуть на нашій шії, а нині ще силкуються забити тих, хто тільки не хоче підлю коритися їхньому брудному пануванню. Губернатори Айдего й Колорадо тільки виконали паказа своїх панів, Плутократії. Вихід тут один: Робітництво — проти Плутократії! Коли вони б'ють нас нині перші, — ми поб'ємо їх колись в останнє».

XVIII

У СОНОМСЬКІЙ СХОВАНЦІ

Мало чого можу оповісти за цей період про себе. Шість місяців мене продержали у в'язниці, хоч і без обвинувачення. Я була непевною, а це було страшне слово, про значіння котрого трохи згодом довідалися усі революціонери. Тим часом наша нова таємна машина почала працювати. Наприкінці другого місяця моєго ув'язнення, один з дозорців признався мені, що він революціонер і має стосунки з організацією. Через кілька тижнів до тюрми призначено було нового лікаря — Джозефа Паркгерста, котрий теж признався до мене, як член одної з Бойових Громад.

Отже, наша організація наче павутинням просновувала всі органи Олігархії, скрізь прокрадалася. А я, таким чином, діставала відомості про все, що тільки траплялося на світі. Так само й кожен з замкнених до в'язниці ватажків мав звязки з сміливими товаришами, перевдягнутими в ліврею Залізної П'яти. Я ж мала й безперервні зносини з Ернестом, хоч його тюрма була за три тисячі миль від моєї; наші листи цілком регулярно ходили туди й назад.

Ватажки, — і ті, що сиділи по тюрмах і ті, що були на волі, — мали спроможність обмірковувати справи

і керувати боротьбою. Через кілька місяців вияснилась можливість визволити де-кого з них; але як в'язниця не перешкоджала нашій діяльності, то було вирішено не починати чогось передчасно. По в'язницях сиділо п'ятдесят два депутати і більше трьохсот інших видатних товаришів. Ми укладали плана визволити їх усіх разом. Коли б утекла з них лише частина, обережність олігархів зросла б до такої міри, що вже неможливо було б визволити решту. З другого боку ми вважали, що одночасне по всьому краєві визволення наших товаришів з в'язниць матиме великий психологочний вплив на пролетаріят. Це покаже нашу силу і збільшить до нас довірря.

У нас була умова, що коли мене випустять після моїх шести місяців, я маю зникнути і зготовити добру скованку для Ернеста. Зникнути — вже само по собі було не простою річчю. Ледве я вийшла на волю, як за мною вчепилися шпиги Залізної П'яти. Треба було збити їх зі сліду і лише тоді їхати до Каліфорнії. Довелося вжити доволі кумедного способу для того.

Паспортну систему, на зразок російської, вже було заведено. Я не насмілювалася переїхати континент під власним прізвищем. Мені треба було зникнути цілковито, бо як би я схотіла колись побачитись з Ернестом, шпиги, слідуючи за мною, спіймали б його після втечі напевне. Знов же й перевдягтись для подорожі за пролетарку мені було б небезпечно. Отже лишалося тільки привподобитись до олігархів. Хоч олігархів було не більше жменьки, та проте була ціла хмара менших капіталістів, зразку м-ра Віксона, на кілька міліонів: лише майна, що являли собою тло для тих великих олігархів. Жінок і дочек тих менших олігархів були цілі легіони, отже й було вирішено, що я маю зодягнутися на їхній зразок. Кількома роками пізніше цього

вже не можна було б зробити, бо паспортну систему так уже було вдосконалено, що не було вже ні чоловіка, ні жінки, ні дитини, котрих не було б зареєстровано і за кождим їхнім рухом не доглядувано.

Коли час наспів, я збила шпигів зі свого сліду. А через годину Евіз Евергард уже не стало. В той же час якась Феліція Ван Вердіган, у супроводі двох служниць, песика та третьої служниці для догляду за песиком¹ ввійшла в салон пульманівського вагону² і через кілька хвилин уже летіла на захід.

Троє дівчат, що їхали зі мною, всі були революціонерки. Дві з них були членами Бойових Громад, а третя Грейс Гольбрук — вступила до громади через рік, а ще через пів року вже була скарана Залізною П'ятою. Вона саме й наглядала за песиком. З решти двох Берта Стуль через дванадцять років зникла, а Ганна Ройльстон живе й досі і грає надзвичайно поважну роль в Революції³.

¹ Цей дивовижний малюнок чудово ілюструє безсердечну поведінку панства. Поруч того, що народ голодував, за песиками доглядали спеціальні служниці. Це був дуже прикий маскарад для Евіз Евергард. Але від неї залежали життя, смерть і справа в ту хвилину, отже малюнок мусимо визнати цілком правдивим. Він являє собою вразливий коментар тогочасних звичаїв.

² Так звалися, од прізвища конструктора, найроскіпніші вагони того часу.

³ На зло безперервним і страшним чебезпекам Ганна Ройльстон дожила до царського віку — дев'ятдесят одного року. Як Пококи не боялися месників Бойових Громад, так і вона кепкувала з катів Залізної П'яти. Вона вела чаřivne життя і рятувала серед небезпек і тривог. Вона сама була месником Бойових Громад і під прізвищем Червоної Дівчини виросла в одну з найвідливовіших фігур Революції. Вже стаєю жінкою, шостидесяти дев'яти років вона забила Кривого Голкліфа, оточеного озброєною охороною, сама ж утекла, не спіймавши. Померла вона мирною смертю в секретній скованці революціонерів посеред озаркських гір.

Через Сполучені Штати до Каліфорнії ми переїхали без жадних пригод. На станції Шіснадцятої вулиці в Окланді ми злізли і тут Феліція Ван Вердіган, її дві служниці, песик і песикова служниця — зникли навіки. Дівчата пішли до вірних товаришів, товариші ж мали потурбуватися і за мене. З ними через пів години після вагону я була вже на невеличкому рибальському човникові і за межами затоки Сан-Франціско. Вітер стих і ми безпорадно дрейфували більшу частину ночі. Але я бачила огні Алкатраца, де сидів Ернест і відчуvalа радість сусідства з ним. Уdosвіта на веслах ми дісталися до Marinських Острівів. Тут ми ховалися цілий день, а вночі, підхоплені течією і свіжим вітром, за дві години перелетіли мимо затоки Сан Пабло і в'їхали в гирло Петалюми.

Тут уже з кіньми чекав на нас інший товариш і вдвох з ним ми, не зволікаючи, вирушили під зоряним світлом. На півночі невиразно маячили Сономські гори, куди ми простували. Ми полишили старе місто Соному праворуч і поїхали долинкою, що лежала проміж пари гостроверхих гірських лав. Поволі наш битий шлях змінився на лісовий, а останній — на шлях череди. Нарешті і цей шлях зник у гірських пасовищах. Ми йшли просто по Сономській горі. Це був цілком безпечний шлях. Ніхто не міг помітити нашого проїзду.

Світання застало нас на північному боці гори; в світлі з посірілого неба ми почали спускатися вниз по балочках, укритих червоним деревом, в тепле повітря літньої ночі. Це була місцевість, котру я давно знала і любила; скоро я вже почала вказувати й путь. Місце для схованки вибрала я. Ми покинули балочку і виїхали на гірське пасовищко. Потім ми переїхали через невисокий вкритий дубом гірський вал і спустилися на менше пасовищко. Потім знову довелося переїхати гору, на

цей раз ховаючись під рожевими апельсиновками та густо червоними манзанітами. Перші проміні сонця впали нам на наші спини, коли ми їхали на гору. Купки перепілок підпідьомкали в гущавині. Великий заєць перебіг нам путь, прудко і м'яко плигаючи, наче сарна. Потім і олень, густогоргій, залитий сонцем од шиї до плеч, вибіг перед нами на горбочок і зник.

Ми їхали кілька часу слідом за ним, потім спустилися крученою стежкою, на яку він не звернув уваги, до групи поважних червоних дерев, що стояли навколо ставка з чорною від гірських мінералів водою. Я знала кожен дюйм нашої путі. Колись один письменник, мій приятель, мав тут ранчо; він теж прилучився до революціонерів, але більш нещасливо, ніж я, бо вже загинув — зник, невідомо де й як. Він один за свого життя знав те таємне місце для схованки, куди я зараз простувала. Він купив своє ранчо через його красу, заплативши за нього добре гроши і викликавши осуд з боку сусід фармерів. Він весело оповідав, як сумно хитали вони головами над ціною, поважно щось вираховували в голові, а потім заявляли:

— Та ж ви не заробите тут і шости процентів!

Але він помер і не передав свого ранчу у спадщину дітям. Воно тепер стало власністю м-ра Віксона, що загарбавувесь східний і північний косогори Сономи, від маєтків Спрекельса до межі Бенетської Долини. З тих косогорів він утворив роскішний оленячий парк у кілька тисяч акрів поля, де по безлічі пасовищок, полянок та балок вони жили в умовах сливі первісної природи. Фармерів, що мали в цій місцевості ґрунти, було вигнано. Знищено було й державний притулок для душевно-хорих, щоб він теж не заваджав оленям.

В додаток до всього лише в четверті милі від моєї схованки стояв Віксонівський мислівський будинок. За-

місць погрожувати, це лише збільшувало безпечність. Ми сковалися під справжню оборону одного з менших олігархів. З самої природи річей підозріння було виключене. Останнім місцем у світі, де б шпиги Залізної П'яти додумалися шукати мене є Ернеста, коли він приїхав до мене, — як раз був Віксонівський парк.

Ми припнули коні до червоних дерев біля ставка. З дірки великого дупла товариш витяг силу річей — мішок борошна, консерви ріжного сорту, кухняний посуд, ковдри, полотняний брезент, книжки, приладдя до писання, велику пачку паперу для листування, пятигалоновий бідон гасу і, нарешті, найцінніше — велике кільце доброї линви. Запас річей був такий значний, що потрібно було вертатися за ними кілька раз, поки все було перенесене до скованки.

Скованка була дуже близько. Взявши линву та вказуючи путь, я пішла долинкою посеред кущиків дикого винограду проміж двох укритих гаєм горбів. Долинка раптом закінчувалася крутым берегом річки. Річка була невеличка; вона текла з криничок і ніколи не пересихала, навіть у літню спеку. Зі всіх боків здіймалися високі горби з гаєм, — цілі купи їх, ніби роскидані байдужою рукою якогось велетня. Камяних скель тут не було. Горби здіймалися на сотні футів просто з землі і були з червоного вулканічного ґрунту, знаменитого ґрунту виноградників Сономи. Посеред них тендітна річечка проїла собі глибокий і стрімкий шлях.

Ми майже скотилися до самого берега, а вже берегом пройшли біля сотні кроків. І тут ми дісталися до великої печери. Не було жадних прикмет, що свідчили б про її тут існування. Та в звичайному змісті цього слова печері тут і не було. Пробившись кріз дику гущавину кущів і дерев, ми опинилися на краю полянки, з усіх

боків закритої зеленою покрівлею. Вона була завдовжки і завширшки з пару сот футів, та з сотню глибиною. Виникнувши, мабудь, цілком випадково під час вулканічного народження горбів, печеря мусила поглибитися протягом кількох віків під впливом, звичайно, часто дуже примхливого вівітрування та атмосферної води. Голої землі не було помітно ніде. Все було вкрите рослинністю, від ніжного моху та золотолистої папороті і до могутніх червоних дерев та дугласівського спрусу. Ці велики дерева росли навіть зі стін печері. Де-які з них похилились майже до сорока п'яти ступенів кута, хоч більшість росла просто вгору з майже прямовісних стін.

Це була надзвичайно гарна схованка. Ніхто ніколи сюди не заходив, навіть сільські хлопчаки з Глен Елену. Як би вона була в долинці довжиною з милю, або кілька миль, її б уже знали добре. Але ця долинка була дуже коротка. Річка від початку до кінця мала не більш п'ятисот ярдів. Річка починалася з криничок, що текли спід високого гірського пасовиська, на триста ярдів вище печері, а на сто ярдів нижче вона виходила вже на рівне місце, де вливалася в велику річку і плигала далі по водоспадах, чи тихо пливла розлогими ярами.

Товариш прикрутив лінву до дерева і другим кінцем спустив мене на дно схованки. На дні я ще ніколи не бувала. Трохи згодом він приніс і спустив до мене всі речі з дупла. Потім він витяг лінву, скрутів і сховав її та й пішов, кинувши мені байдорі побажання.

Перше ніж росповідати далі, я хочу сказати кілька слів про цього товариша, Джона Карлсона, непомітну фігуру Революції, одного з безлічі вірних її синів. Він працював на Віксона, в конюшнях, поблизу його мислівського дому. І як раз Віксонівськими кіньми ми й перехали сономські гори. Біля двадцяти років Джон

Карлсон стереже нашу схованку. Я певна, що за ввесь цей час його не навістила й думка про невірність. Зрада мусила здаватися йому за цілковито неможливу річ. Він був такий байдужий і такий тугодум, що можна було тільки дивуватися, яке йому діло до Революції. А все ж любов до волі пекучим огнем палала в його простій душі. До певної міри навіть було добре, що він не посідав жвавости міркування. Він чудово виконував накази і ніколи не виявляв ні цікавости, ні балакучості. Одного разу я спитала його, як він став революціонером.

— Коли я був хлопцем, я був салдатом, — одповів він. — Це було в Німеччині. Там усі хлопці мусять служити в війську. Ну то й я служив. І був там ще один салдат, теж хлопець. Його батько був, як то говориться, агітатором. Ну його батька посадили в в'язницю, за образу величності, — це бува, коли скажеш правду про кайзера. А хлопець, син його, багато росповідав мені про народ, про працю, про грабіжку народа капіталістами. Він показав мені речі в правдивому світі і я став соціялістом. Його слова були справедливі, гарні слова, і я їх ніколи не забуду. Коли я прибув до Сполучених Штатів, я сам пошукав соціялістів. Я вступив членом до однієї секції тоді ще Соціялістичної Робітничої Партиї. Потім, коли відбувся роскол, я пристав до місцевої організації Соціялістичної Партиї. Я працював тоді в одного хазяїна візників у Сан-Франціско. Це було ще до Землетрусу. Я платив свою членську вкладку двадцять два роки. Я й нині член партії і нині плачу вкладку, хоч і дуже конспіративно. Я завжди платитиму свою вкладку, а коли настане робітнича комуна, буду дуже радий.

Лишившись на самоті, я почала готовити собі полу- день і влаштовувати господу. Часто рано вранці, або ж як уже бува звечорі, на годину-дві Карлсон прокрадався

до мене в схованку пособляти мені в роботі. Спочатку моєю хатою був один брезент. Потім ми натягли невеличке шатро. А далі, коли ми вже переконалися повної безпечності нашої схованки, ми збудували вже й невеличку справжню хатинку. Цю хатинку було цілковито сховано від усякого випадкового ока, що могло б зазирнути через край печері. Буйна рослинність схованки цілковито закривала її. Крім того, хатину ми притулили до прямовісної стіни, а в самій стіні продовбали дві невеличкі кімнатки, обклавши їх добрими колодами та влаштувавши добре провітрювання. О, вірте мені, ми обставилися дуже зручно. Коли ж до нас трохи згодом сховався Біденбах, німецький терорист, він придумував спосіб нищити дим, що дало нам змогу грітися біля тріскучого багаття зимовими ночами.

Тут я мушу сказати слово в оборону цього шляхетного терориста, бо за всю нашу Революцію не було товариша, котрого спомини були б так прикро ображені. Товариш Біденбах не зраджував Справи. Отже, він і не був покараний товаришами, як це звичайно думають. Цю брехню вигадано креатурами Олігархії. Товариш Біденбах часто бував неуважний і забував, що треба робити. Його застрелив один з наших дозорців схованки у Кармелю, бо Біденбах забув подати обов'язкового умовленого сігнала. Це була страшна помилка. Те ж, що він виказав членів своєї Громади, — то цілковита брехня. У Справи не було вірнішого, більш відданного її робітника¹.

Минуло вже майже дев'ятнадцять років, як вибрана мною схованка майже без перерви дає притулок нашим

¹ Переглянувши весь матеріал, що з тих часів дійшов до нас, ми не знайшли жадних указівок на згаданого тут Біденбаха. Довідуємося про нього тільки з рукопису Евергардової дружини.

товаришам і за весь цей час ніхто чужий ні разу не знайшов її, виключаючи тільки один випадок.

А від неї було всього чверть миля до мислівського дому Віксона і якась миля до Глен Елен. Завжди можна було чути приїзд і одіїд ранішніх і вечірніх потягів; я ж сама звикла прокидатись на гудок цегельні¹.

¹ Коли цікавий подорожній зверне па південь від Глен Елену, він опиниться на бульварі, цілком подібному до битого шляху, котрий лежав там сімсот років тому. За чверть миля від Глен Елену, після другого мосту, праворуч, можна помітити балку, яка, наче шрам, перетинає хвилясті лани в напрямі групи вкритих гасем горбів. Ця балка явилається на місці канави, що в ті часи приватної власності відмежовувала маєток якогось Шове, французького піонера Каліфорнії, що явився сюди з рідного краю в дні золотої горячки. Горби ж — це як раз ті, про котрі згадує Евіз Евергард.

Великий землетрус р. б. 2368-го одвалив бік одного з цих горбів і засипав ним яму, де Евергарди влаштували собі склеп. Коли ж було знайдено рукописа, це місце роскопали і тоді і хатина, і дві кімнатки в горі і все добро, що придбане було там довгим перебуванням людей — все це знову побачило світ. Знайдено було багато цінних пам'яток, проміж котрих варто згадати про Біденбахівський апарат од диму, згаданий у рукописові. Вчені, котрих цікавлять ці справи, можуть про це докладно прочитати в праці Арнольда Бентама, що незабаром має вийти з друку.

За милю на північний захід од горбів лежить місцевість Вейк Робін Лодж на місці злиття річок Дикої Води і Сономи. Треба зауважити між іншим, що Дика Вода спершу звалася річкою Грегема і під такою назвою її нанесено було на найдавніші мапи. Але затрималася пізніша назва. В Вейк Робін Лоджі пізніше часами живла Евіз Евергард, коли, укрившись за службу агента-прокуратора Залізної П'яти, мала можливість безкарно грати свою роль проміж людей і подій. Офіційний дозвіл оселитись у Вейк Робін Лоджі, що вкупу з рукописом також дістався до рук наших істориків, підписав не хто інший, як Віксон, малий олігарх.

XIX

ПЕРЕТВОРЕННЯ

«Ти мусиш перетворитися», писав мені Ернест. «Ти мусиш спинити своє життя. Ти мусиш стати іншою жінкою, не лише одежею, але й самою своею природою. Ти мусиш так перетворитися, щоб навіть я не міг тебе пізнати — твого голосу, твоїх жестів, твоєї поведінки, вигляду, ходи, чого б там не було».

Я послухалась цього наказу. Що божого дня годинами вчилася я ховати на завжди стару Евіз Евергад в тілі іншої жінки, которую я могла б назвати своїм іншим «я». Але тільки довгою практикою могла я досягти потрібних наслідків. Особливо довго, сливе безконечно, довелося мені працювати над голосом, доки мое друге «я» не почало розмовляти цілком упевнено, автоматично. Саме ця автоматичність і мусила бути обов'язковою. Треба було вивчитися своєї ролі так добре, щоб одурити саму себе. Це трохи нагадувало виучування чужої мови, наприклад, — французької. Спочатку опановуеш французьку мову зусиллями розуміння і волі. Думаєш по-своєму і перекладаєш на французьку, або ж читаєш щось французьке і перекладаєш по-своєму, перш ніж зумієш зрозуміти. Але

пізніше, добре вивчивши, набуваєш автоматичності — читаєш, пишеш і думаєш по французькому, цілком не згадуючи про власну мову.

Так і з нашим перетворюванням. Ми мусили практикуватися доти, доки прибрані нами ролі не ставали ніби цілком природніми, а нам, щоб знову ставати самими собою — треба було вживати уважного й дужого напруження волі. На початку, звичайно, це були, здебільшого, невдалі спроби. Ми тільки створювали нове мистецтво, і мали ще багато віднаходити нового. Але праця йшла скрізь; являлися митці справи, складався великий досвід ріжноманітних спроб, хитрощів і пристосовань. Цей запас досвіду ставав ніби підручником, частиною науки, котрої треба було вивчуватись у школі революції¹.

Саме біля цього часу зник мій батько. Листи його, що доходили до мене цілком регулярно, припинились. Він більше не з'являвся в помешкання на Пел-Стріт. Наші товариши шукали його скрізь. Наші таємні агенти перетрусили всі в'язниці краю. Але він зник так безслідно, наче земля його ковтнула, і по цей день ми не могли натрапити ні на яку ниточку, що допомогла б нам висвітлити його загибіль².

¹ Маскарад за ті часи став справжнім мистецтвом. Революціонери в своїх скованках мали спеціальні постійні школи його. Вони кепкували з такого причандалля, як парики, бороди, фальшиві брови і всяка інша акторська мізерія. Революційна гра була грою на життя й на смерть, і таке причандалля лише скоріше могло завести в пастку. Маскарад мусив бути ґрунтовним, внутрішнім, мусив у найменших подрібницях давати нову особу, одмінну від попередньої. Червона Дівчина, з загального визнання, була найкращою спеціалісткою цього мистецтва, чому й мусимо приписати її успішну й довгу діяльність.

² Зникання було одним з жахів того часу. Воно повсякчасно являлось мотивом чи пісні, чи оповідання. Воно було одним з неминучих виявів підземної війни, що лютувала протягом трьох віків. Воно було цілком звичайним і для олі-

Шість самотних місяців провела я в схованці, але це були не ледачі місяці. Наша організація розросталася швидко і на черзі завжди стояла сила невиконаних справ.

Ернест з товаришами по в'язницях вирішували, що треба було робити; нам же, що були на волі, лишалося тільки виконувати їхні накази. Треба було організувати словесну пропаганду; розвинути по всіх напрямках нашу шпигунську організацію; заснувати таємні друкарні; збудувати нашу підземну залізницю, себ-то встановити звязки між численними старими схованками та закласти нові, щоб вузлики цієї сітки вкрили цілий край.

Отже, кажу, роботи було — не переробити. Наприкінці шостого місяця моя самотність припинилася з прибуттям двох товаришок. Це було двоє дівчат, браві душі, повні огню любові до волі: Лора Петерсон, що зникла року 1922-го, та Кет Бірс, що потім одружилася з Дю-Буа¹ та ще вкупі з нами виглядає завтрашнього сонця нової ери.

Обое дівчат прибули дуже схильовані небезпекою наглої смерті. Серед матросів рибальського човна, що перевозив їх через затоку Сан-Пабло, знайшовся шпиг. Креатура Залізної П'яти, він спритно підробився під революціонера і глибоко проліз у таємниці нашої організації. Безперечно, він натрапив на мій слід, а ми вже давно знали, що втрата моого сліду дуже й дуже турбувала секретну організацію Олігархії. На щастя, як потім вияснилося, шпиг ще нікому не представив наслідків своєї праці. Він, очевидчаки, перечікував з рапортом

гархів та робітничих каст, не лише для революціонерів. Чоловіки, жінки і навіть діти зникали без перестороги й сліду. Більше їх не було видно, їхній кінець був укритий непросвітеною таємницею.

¹ Дю-Буа, нинішній бібліотекар Ардіза, — безпосередній нападок цієї революційної пари.

і хотів сам довести справу до кінця, викривши й заарештувавши мене. Однак його інформація загинула вкупі з ним самим.

Ледви тільки дівчата злізли з боту в гирлі річки Петалюми та сіли на коней, шпиг теж залишив бот, вигадавши собі якусь причину. А Джон Карлсон, доїхавши з дівчатами до гори Сономи, вказав ім шлях далі і віддав свого коня; сам же пішки обережно пішов назад. У нього зросли підозріння. І справді, він зловив шпига, як той ішов слідом. Що далі трапилося, Карлсон оповів нам коротко й чесно:

— Я порішив його, — зовсім мляво малював Карлсон свою справу. — Я порішив його, — ще раз вимовив він; лютий вогник блиснув йому в очах, а його здоровецькі робітничі руки красномовно вхопили повітря і міцно стиснулись. — Він не встиг і крикнути. Я сховав його, а сю-ніч вернусь і глибоко закопаю.

Протягом цього часу я інколи дивувалася змінам свого життя. Часами мені здавалося неможливим або те, що я колись жила тихим і мирним життям в університетському місті, або ж те, що я стала революціонеркою, звиклою до сцен насильства й смерти. Одного з двох не могло бути. Одне було дійсністю — друге сном, але котре ж саме було дійсністю? Чи кошмар є нинішнє життя революціонерки, що ховається у ямі? Чи я революціонерка, котрій колись якось приснилося, що в попередньому своєму існуванню вона жила в Берклі і ніколи не знала життя страшнішого, ніж чаї, танці, світські балачки і лекційні зали? Але ж гадаю, що таке почуття спільне всім нам, хто став під червоний прапор братерства людей.

Я часто згадувала фігури з того старого життя і, це досить цікаво, вони знову показувались і зникали в моїм новім життю. Наприклад, епіскоп Моргавз.

Даремно ми розшукували його після того, як наша організація розвинулась. Його пересилали з притулку до притулку. Ми знайшли його слід від Напської державної божевільні до Стоктонської, звідти до Агнюз у долині Санта Клара; тут же слід пропав. Але ніщо не вказувало на єпископову смерть. Очевидячки, він якимсь дивом утік. Мені й не снилось, у якому страшному становищі доведеться мені побачити його ще раз — на одну лише мить, у виру різні під час шіказької комуни.

Джексона, що позбувся своєї руки на фабриках С'єрри і своєю справою мене зреволюціонізував, вдруге мені побачити не довелося. Але всі ми знали, що він зробив перед своюю смертю. Він не пристав до революціонерів. Замучений гіркою долею та повсякчасно згадуючи вчинену йому несправедливість, він став анархістом; анархістом не зі світогляду, а швидче звірем, оскаженілим від зненависті і лютої жаги пімсти. І дійсно, він помстився за себе. Одної глупої ночі він прокрався мимо варти і висадив у повітря палац Пертонвейтів. Ніхто не врятувався, навіть варта. А в'язниці, не дочекавши суду, Джексон задавив себе ковдорою.

Д-р Гамерфілд і д-р Балінгфорд заробили собі цілком іншу долю, ніж Джексон. Вони зберегли вірність свому хлібові і за це їм подякувано було церковними палацами, де вони й жили в миру з цим світом. Обидва вони стали апологетами Олігархії. І обидва ще більше нагуляли сала. «Д-р Гамерфілд», сказав одного разу Ернест, «встиг уже перетворити свою метафізику так, щоб Бог міг дати Залізній П'яті свою ухвалу, щоб можна було вклонятися красно та зводити до незримого духу газове хребтове, змальоване Гекелем. Ріжниця між д-ром Гамерфілдом та д-ром Балінгфордом хіба лише та, що

в останнього Бог Олігархії трохи більш газовий і трохи менш кощавий».

Петер Донелі, майстер «скеб» на фабриках С'єрри, котрого мені довелося зустрінути за розслідом справи Джексона, здивував був нас усіх. 1918-го року мусила я побувати на зборах «Червоних фрісканців». З усіх Бойових Громад ця була найстрашнішою, найбільш жорстокою і найменше знала чуття жалю. В дійсності це не була частина нашої організації. Її члени були божевільні фанатики. Ми не могли підбадьорювати такий дух. З другого ж боку, хоч вони й не належали до нас, ми затримували з ними приятельські стосунки. Ту-ніч мене привела до них справа людського життя. З двох десятків зібраних лише я одна була без маски. Коли цікаву для мене справу було вже вирішено, один з них узявся мене вивести. В темному проході провідник запалив сірника і підняв його до обличчя, скинувши маску. Передо мною на хвилину явилися риси Петера Донелі, трохи змінені небезпеками й хвилюванням його нового життя. Потім сірник загас.

— Мені дуже хотілося, щоб ви познали мене, — сказав він у темноті. — Чи пригадуєте ви Далеза, старшого управителя?

Я притакнула, згадавши його лисичу фігуру.

— Я забив його першого, — заявив Донелі з горощами. — Ледви вступив до червоних.

— Але як же ви до цього дійшли? — спитала я. — А ваші жінка й діти?

— Померли, — відповів він. — Тому й я тут. Ні, — додав він похапцем, — це не пімста за них. Вони померли від легкої смерті, в ліжках; від хороби, бачите, — одне за одним. Вони звязували мені руки, поки жили. Але тепер їх нема і я вільний мститися за свою заплювану людську гідність. Колись я був Петер Донелі,

майстер «скеб». А сю-ніч я № 27 «Червоних фрісканців». Ходімте, я виведу вас звідси.

Потім я почула за нього ще раз. Він по-своєму мав рацію, коли казав, що його рідні померли. Але один з синів, Тимотей, був живий, хоч батько і вважав його за мертвого, бо він став на службу до Залізної П'яти за військового Наймита¹. Кожен «Червоний фрісканець» ручався за дванадцять кар що-року. За неуспіх була лише одна пеня — смерть. Хто не міг виконати всього числа присудів — накладав на себе руки. Кари «Червоних фрісканців» були не випадкові. Ця купка божевільних часто сходилася і виносила цілі низки присудів злочинцям з Олігархії та її Наймитів. Потім виконання поділялося проміж «фрісканців» жеребком.

Власне, один з таких судів і притяг мене ту-ніч до них. Один з наших товаришів, що вже кілька років успішно тримався на посаді писаря в місцевому бюро секретної служби Залізної П'яти, попався на око «Червоним фрісканцям». Ту-ніч його мали судити. Розуміється, його не покликали, а судді, звичайно, не знали, що він один з наших. Отже я мала посвідчити його непричетність до Олігархії і неповинність у її злочинствах. Можна було б дивуватися, яким чином ми взагалі довідалися про цю справу. Але пояснення тому — дуже просте. Посеред «Червоних фрісканців» був один з наших таємних агентів. Ми мусили наглядати так само добре за приятелями, як і за ворогами, а ця група боже-

¹ Поруч з робітничими кастами виросла ще одна каста — військова. Утворено було постійну армію солдат професіоналів, відому під назвиськом Наймитів. Офіцерами в армії були олігархи. Ця армія заступила місце міліції, що виказалася непрактичною для нового режиму. Okрім постійної організації таємних агентів Залізної П'яти пізніше було засновано інституцію таємного догляду посеред і над Наймитами, котра потім явила звязком між поліцією і військом.

вільних була не такою вже й дрібничкою, щоб ми полишили її без уваги.

Вернімось, однак, до Петера Донелі та його сина. Все з ним було добре, доки на другий рік він не побачив у списку осіб, що випало йому покарати, — імені Тимотея Донелі. Тут його батьківське почуття, так у нього розвинуте, перемогло. Щоб урятувати сина, він зрадив товаришів. Зрада дала неповні результати, але все ж більш десятка «Червоних фрісканців» було замордовано, а групу було майже зовсім винищено. Ті ж, що лишилися живі, негайно виконали над Донелі смертного придушення, заробленого ним своєю зрадою.

Та не на довго пережив свого батька і Тимотей Донелі. «Червоні фрісканці» завзялися знищити його за всяку ціну. Олігархія вжила всіх сил для його порятунку. Його переводили з однієї частини краю до другої. Даремне загинули, ганяючись за ним, аж три «червоних». Їхня група складалася тільки з чоловіків. Врешті вони мусили звернутися до помочи жінки, не кого іншого, як Ганни Ройльстон. Наш Центральний Комітет заборонив її братися за цю справу, але в ній була власна воля, з дисципліні ж вона завжди кепкувала. А як усі дуже її любили і за її розум, то ніяким чином її до тієї дисципліні не можна було присилувати. Вона стояла вище звичайного рівня загалу революціонерів.

Всупереч нашій забороні Ганна Ройльстон таки взялася за справу. Вона була жінкою близкуючої краси. Що б вона ні робила, вона прив'язувала до себе чоловіків. Вона полонила десятки сердець наших молодих товаришів; вона зловила також десятки чужих людей і путами серця затягla до нашої організації. Але вона вперто одмовлялась одружитися. Вона ніжно любила дітей, але вважала, що власна дитина одгородила б її від Справи, а Справі вона присвятила все своє життя.

Причарувати Тимотея Донелі було для Ганни Ройльстон сущою дрібницею. Та й сумління в неї було чисте, бо саме в цей час трапилася нашвільська різня, в котрій Наймити з Донелі на чолі вигубили вісімсот місцевих ткаців. Вона не вбивала Донелі. Вона видала його, арештованого, «Червоним фрісканцям». Це трапилося лише торік і дало їй нове ім'я. Революціонери скрізь звуть її тепер Червоною Дівчиною¹.

Полковник Інгрем та Ван-Жільберт, це найвидатніші фігури, з котрим мені довелося потім зустрінутись. Полковник Інгрем дуже високо піднявся під Олігархією і дослужився до посади посла в Німеччину. Пролетаріят обох держав ненавидів його від щирого серця. Я зустрілася з ним у Берліні, куди мене послано було як інтернаціонального шпига Залізної П'яти. Я мусила представлятися йому і він з великою увагою поставився до моого візиту. Між іншим мушу зазначити, що в своїй подвійній ролі я прислужилася для Революції таки чимало.

Полковник Ван-Жільберт заробив собі прозвище «В'ідливого». Він зограв велику ролю під час укладання нового кодексу законів після Шіказької Комуни. Але ще до цього, як слідчий суддя, він був засуджений на смерть за свою нелюдську жорстокість. Я була одним з членів суду, що виніс йому цей присуд. Ганна ж Ройльстон виконала його.

¹ Тільки після загину Другої Революції Червоні фрісканці відбудували свою організацію. Група близькуче орудувала протягом двох поколінь. Але наприкінці в члени її промія шпиг Залізної П'яти, довідався про всі її таємниці і видав її на повне знищенння. Це трапилося р. б. 2002-го. Членів її карано було по-одному через кожних три тижні, а іхні тіла виставлювали на видовище в робітничому гетто м. Сан-Франціско.

Пригадую ще одну фігуру з моого старого життя — Джексонівського адвоката. Менше ніж кого іншого сподівалася я зустрінути цю людину — Джозефа Герда. Це була тяжка зустріч. Раз через два роки після Шіказької Комуни, пізньої ночі прибули ми вдвох з Ерnestом до Бентон-Гарбурзької схованки. Це було на Мішігані, через озеро, проти Шікаґо. Ми прибули як раз на кінець суду над якимсь шпигом. Винесено було смертний присуд і шпига мали вивести. З нашим же приходом відбулася несподівана сцена. В одну мить нещасна людина вирвалася спід варти і кинулася мені під ноги, обхопивши мені наче залізними лабетами коліна та збожеволілим голосом благаючи про помилування. Коли він повернув до мене своє помертвіле обличчя, я пізнала Джозефа Герда. З усіх страшних подій, свідком котрих мені доводилося бути, ні одна мене так не знервувала, як це зворушиле благання нещасного створіння за своє життя. Він цілковито втратив розум і викликав до себе огиду. Десяток товаришів не могли одірвати його від мене. А коли, нарешті, під його несамовитий крик його вивели з камери, я безсило впала на долівку. Далеко легше бачити смерть сміливих, ніж чути, як боягуз вимолює собі життя¹.

¹ Бентон-Гарбурзька схованка була катакомбою, війстя до котрої було дуже гарно підроблене під криницю. Вона чудово збереглася і цікавий одвідувач має змогу і нині пройти через її лабірінти до залі зборів, де, очевидно, і трапилася сцена, змальована Евіз Евергард. Далі йдуть камери для арештованих і камера, де виконувано смертні присуди. Ще далі — кладовище, — довгі кручени коридори, видовбані в твердому камені; по стінах коридорів з обох боків по заглиблених — лава над лавою спочивають революціонери, недоторкуні ще з тих часів, як поклали їх тут іхні товариші.

XX

ПРИБЛУДНИЙ ОЛІГАРХ

Пригадуючи старе життя, я далеко забігла в оповідання з нового. Загальне визволення з в'язниць затяглося аж до 1914-го року. Хоч і як складна справа, вона перейшла в нас без юдичної зачіпки, а як дуже поважний акт нашої сили — чимало підбадьорила нас у буденній роботі. З кількох десятків в'язниць та кріпостей від Куби до Каліфорнії ми в одну ніч визволили з п'ятидесяти двох — п'ятдесять одного депутата, а в додачу поверх трьохсот інших товаришів. Не було жадного випадку невдачі. Всіх було не лише визволено, але й доправлено в заздалегоди приготовані скованки. Тільки одного депутата не могли ми визволити, — це товариша Артура Сімпсона, бо він уже помер був у Кубанасі від жорстокого катування.

Вісімнадцять місяців, що минули після того, були, мабуть, найщасливішим часом моєго з Ернестом життя. Протягом їх ми жадного разу не розлучалися. Потім же, коли ми вернулися в світ, нам доводилося розлучатися дуже часто. Не менш нетерпляче вичікую я огню завтрашньої революції, ніж ту-ніч дожидалася приходу Ернеста. Я так довго не бачила його, а думка про якусь

можливу перешкоду, чи помилку в наших заходах, що могла б задержати його і далі на його острові у в'язниці, робила мене майже божевільною. Години тяглися як віки. Я була цілком одна. Біденбах і троє молодих товаришів, що в той час перебували у схованці, вийшли назустріч у гори, добре озброєні і готові до всякого можливого випадку. Я думаю, що всі схованки цілого краю були ту-ніч порожні.

Ледви тільки посіріло від світання небо, я почула згори сигнал і дала відповідь. В темноті я майже обняла Біденбаха, котрий спустився першим, але в ту ж хвилю опинилася у руках Ернеста. І раптом я помітила, що мое самоперетворення було таке повне, що лише через зусилля волі могла я бути старою Евіз Евергард з її старими манірами, усмішками, фразами та відмінами голосу. Тільки дужим зусиллям могла я підтримувати свій старий образ; але ні на хвилину не могла забуватися про це, так автоматично панувала вже наді мною створена мною нова особа.

Зайшовши до хати я роздивилася на Ерnestове обличчя з світлом. Коли не звертати було уваги на те, що він зблід у в'язниці, то він не змінився ніяк, а коли б і так, то не дуже. Він був той самий, мій коханець-чоловік і герой. Однак, на лиці лягли певні аскетичні лінії. Але це йому добре пасувало, бо додавало певної шляхетності витончення тому дикому ексцесові життя, що завжди бив з його обличчя. Можливо, що він трохи посерйознішав, але вогники сміху грали йому в очах, як і перше. Він втратив двадцять хунтів ваги, але здоровля його лишилося близкучим. Він робив гімнастичні вправи весь час свого перебування в в'язниці і м'язи його були наче з заліза. Справді, з в'язниці він вийшов кращого здоровля, ніж пішов туди. Минуло кілька годин, перше ніж мені пощастило спокусити його

подушкою і він заснув. А мені сну не було. Я була надто щастлива та й не відчувала втоми від утечі з в'язниці та їзди верхи.

Поки Ернест спав, я перемінила одежду, зачесала іншим способом голову і знову стала своєю новою автоматичною особою. Коли ж прокинувся Біденбах і інші товариші, я уклала з ними невеличку змову. Все вже було як слід, і ми були в кімнатці, що служила за кухню й їдальню, коли прочинилися двері і ввійшов Ернест. В ту ж хвилину Біденбах звернувся до мене, як до товаришки Мері, а я повернулась і одповіла йому. Потім я зиркнула на Ернеста з властивим молодій товаришці інтересом, котрий вона мусила виявити, вперше бачучи цього славетного героя Революції. Але його погляд торкнувся мене нетерпляче і почав чогось неуважно шукати по хаті. Тут мене представили йому як Мері Голмс.

Щоб поповнити містичізацію, на стіл було поставлено зайвий прилад і коли ми сіли обідати, один стілець стояв порожнім. Мені захотілося кричати з радості, коли я побачила, що трівога й нетерплячка Ернеста зростають. Нарешті він не витерпів.

— Де моя дружина? — запитав він руба.

— Вона ще спить, — відповіла я.

Це була критична хвиля. Але мій голос пролунав чужим голосом, і Ернест не помітив у ньому нічого рідного. Обід тягся далі. Я говорила багато і з таким захопленням, з яким може говорити лише великий почитуватель героя; було цілком очевидно, що він мій герой. Поволі я дійшла до найвищого ступеня захоплення і шаноби і перше, ніж він міг здогадатись про мої наміри, я обвила його руками за шию і поцілуvala просто в губи. Він одсунувся, вирячивши на мене з досадою і здивованням очі. Четверо товаришів ледве не попадали

від реготу. Було дано пояснення. Спочатку він не няв віри. Він пронизувато подивився на мене і вже майже переконався, потім знову похитав головою і зрікся вірити. І лише тоді, коли я знову стала старою Евіз Евергард, та прошепотіла йому на ухо кілька лише нам двом відомих секретів, тільки тоді він визнав мене за свою дійсну, справжню жінку.

Потім, у день, він обняв мене, і, зніяковівши, виявив мені свої полігамічні почуття.

— Ти моя Евіз, — сказав він, — а крім того ти—ще хтось. Вас дві; значить — ти мій гарем. Що б там ні трапилось, боятися нам нічого. Коли в Сполучених Штатах нам стане надто гаряче, то що ж? — Я маю повне право натуралізуватися в Туреччині¹.

Життя у схованці стало для мене дуже щасливим. Правда, ми невпинно і багато працювали, али ми працювали вкупі. Ми мали одне одного цілих вісімнадцять щасливих місяців і не були самотні, бо завжди до нас являлися й зникали товариші — дивні голоси з високого світу Революції, що росповідали нам чудові новини з боротьби й війни по всьому нашому фронтові. Все це нам давало багато радості й утіх. Ми були не тільки сумні й мовчазні конспіратори. Ми невтомно працювали, несли тяжкі втрати, поповнювали свої лави та й ішли далі; та посеред праці й невпинної гри в життя й смерть — відшукували ще й час для розваги й кохання. У нас бували артисти, вчені, студенти, музики і поети; у нашій землянці культура стояла вища й тонша, ніж у роскішних палацах диво-міст Олігархії. Та в дійсності багато наших товаришів працювало і там, надаючи краси тим палацам і тим містам².

¹ В ті часи полігамія ще практикувалася в Туреччині.

² Це не було пусте хвастання з боку Евіз Евергард. Революціонери були цвітом артистичного й інтелектуального

Потім, ми не цілком були прикуті до схованки. Доволі часто ми ночами їздили верхи по горах для розваги, їздили на Віксонівських конях. Коли б тільки він знов, скількох революціонерів носили його коні! Ми навіть упоряджали гулянки в тільки нам відомі місцевості і перебували там цілий день, виїздючи вдосвіта і вертаючись по-ночі. Так само, ми користувалися з Віксонівської сметаною масла¹; а Ернест не зрікався стріляти Віксонівських перепілок, зайців та інколи й сарн.

Наша схованка була справді безпечною. Я вже казала, що її було розкрито лише один раз і це дає мені привід вияснити тут таємницю, куди і як зник був молодий Віксон. Нині він уже помер і мені, отже, вільно писати про це.

Був на дні нашої великої ями кутючик, добре закритий згори, куди кілька годин на день світило сонце. Сюди ми назносили гравію з берега річки, влаштувавши сухий і теплий, приемний для одпочинку на сонечку притулок. Тут одного разу після півдня я задрімала, майже заснула, над книжечкою Менденгола². Я почувала себе так зручно й безпечно, що навіть його огнева лірика бессила була зворушити мене.

Зненацька мені на ноги посыпалось кілька грудочок землі. Потім я почула, ніби хтось дряпається по стіні.

життя тих часів. Виключаючи кількох музик, співаків та деяких олігархів, усі великі таланти того часу, чиї імена дійшли до нас, були революціонерами.

¹ Навіть у той пізній період сметану й масло добували по-сільському — з коров'ячого молока. Готовити страви в лабораторіях ще не тамили.

² По всіх, що до наших послуг, літературних документах того часу повсякчасно згадується про поеми Рудольфа Менденгола. Його товариши звали його «Подум'ям». Безпідзечно, це був геній; однак, крім окремих чарівних уривків з його творів, наведених у інших письменників, нічого більше до нас не дійшло. Залізна П'ята скарала його р. б. 1928-го.

В ту ж хвилю, одірвавшись нарешті від крихкого ґрунту стіни, ледве мені не на ноги упав якийсь юнак. Це був Філіп Віксон, котрого тоді я ще не знала. Він цілком спокійно подивився на мене і стиха здивовано посвистів.

— Чи бач, — сказав він, а потім, скинувши капелюха, додав: — Прошу вибачити. Я не сподівався знайти тут нікого.

Я не могла так спокійно поставитись до справи. Я ще зовсім не тямила, як треба поводитися в разі несподіваної небезпеки. Коли я б вже мала була свій досвід, набутий на службі за інтернаціонального шпига, я б виказала більше спритності, я певна того. А то я тільки скочила на ноги і гукнула на поміч.

— Чого це ви гукаєте? — спитав він, уважно на мене дивлячись.

Було видно, що він цілком не здогадувався про наше тут існування, коли спускався сюди. Я з радістю помітила це.

— А як ви думаете?, — запитала його я в свою чергу. Безперечно, я ще мало що тямила в ті дні.

— Я не знаю, — відповів він, хитаючи головою. — Ви, мабуть, кличете приятелів. Та, проте, однаково — ви мусите дати мені якесь пояснення. Це мені щось не до вподоби. Ви зайшли сюди без дозволу. Це земля моого батька, і...

Але тут завжди ввічливий і шляхетний Біденбах тихо вимовив у цього за спину:

— Руки вгору, мій молодий пане!

Молодий Віксон спочатку витяг руки вгору, а потім повернувся до Біденбаха, котрий уже навів на нього автоматичну рушницю.

— Ого-го, — сказав він побачивши, — гніздо революціонерів, та ще й, здається, кусочіх. Ну, та ви тут довго не просидите, скажу я вам!

— Та може ж і ви просидите тут доволі довго, щоб зрозуміти своє становище, — спокійно відповів Біденбах. — Але тим часом я мушу попросити вас зайти до хати.

— До хати? — щиро здивувався юнак. — Ви, може, маєте тут катакомбу? Мені доводилося чувати про такі речі.

— Зайдіть, то й побачите, — відповів Біденбах своїм чарівничим вічливим голосом.

— Але ж це проти закону, — заперечив юнак.

— Так, коли оглядались на *ваші* закони, — з притиском відповів терорист. — Але як на наші, то вірте мені, що це цілком по закону. Ви мусите звикнути до факту, що ви опинилися в цілком іншому світі, ніж світ утисків і жорстокостей, звідки ви прийшли.

— Ну, це ще треба довго доводити, — пробурчав Віксон.

— Тоді лишайтесь з нами, будемо сперечатись.

Юнак розсміявся і пішов за Біденбахом у хату. Один з молодих товаришів залишився стерегти його у внутрішній кімнатці, ми ж почали обмірковувати становище в кухні.

Біденбах чуть не плачуши доводив, що Віксон мусить умерти і дуже тішився, коли ми одкинули його пропозицію. З другого ж боку ми не могли навіть подумати про те, щоб випустити Вікxона на волю.

— Я скажу вам, що треба зробити, — вирішив Ернест. — Давайте дамо йому освіту!

— Тоді я застерігаю собі право викладати йому юридичні науки, — вигукнув Біденбах.

Під загальний сміх Ернестову пораду було ухвалено. Ми мали затримати Філіпа Вікxона і виховати його в нашій моралі і соціологічному світогляді. Але тимчасом була ще й негайна робота. Треба було затерти

всі сліди молодого олігарха. Він залишив знаки на крихкій стіні, спускаючись до ями. Знищити їх уязвся Біденбах. Спустившись з гори на канаті він уважно порався коло справи до вечора, коли вже не лишилося жадної ознаки. Так само знищено було сліди від долини з річкою до ями. А по-ночі прийшов Джон Карлсон по Віксонові черевики.

Юнак ні-за-що не хотів віддавати своїх черевиків і навіть пробував борюкатись, поки не відчув ковальської сили рук Ернеста. Карлсон потім дуже жалівся, що страшенно потер собі ноги цими невеличкими черевиками, але все ж йому пощастило виконати з ними знамениту роботу. Просто від війстя до ями, де кінчався затертий слід юнака, Карлсон у віксонівських черевиках пішов назад і ліворуч. Він проходив цілі миля, побувавши на горbach, по балках, байраках і, нарешті, дійшов до гірської річки. Тут він скинув Віксонівські черевики, значний шматок пройшов берегом по воді і вже потім обувся в свої чоботи. Через тиждень Віксон уже знову ходив у своїх черевиках.

Тої ж ночі старий Віксон викликав поліцай з собаками і нам уже в своїй схованці спати довелося недовго. З самого ранку собаки кілька раз добігали до долинки, кидалися на приготований для них Карлсоном слід і зникали в далеких горах. А наші товариші весь час чекали у ямі з зброєю в руках — з автоматичними револьверами та рушницями, коли нерахувати пів десятка пекельних машин Біденбахівської роботи. Можна думати, що поліцай чимало б здивувалися, коли б натрапили на нашу схованку.

Я оце правдиво росповіла, як зник Філіп Віксон, колись олігарх, а потім наш товариш революціонер. Ми таки переробили його на свій кшталт. Мозок у нього був свіжий і пластичний, та й по натурі був він хлоп-

чина гарний. Через кілька місяців ми вже посадили його на одну з батьківських коняк, доправили через Сономські гори до гирла Петалюми, де товариши прийняли його на рибальський човничок. Потім він цілком безпечно дістався по џашій підземній залізниці до схованки Кармель.

Там він пробув вісім місяців, після чого з двох причин ми присилували його покинути нас.

Першою причиною було те, що він закохався в Ганну Ройльстон, другою ж те, що він остаточно став нашим. Але він тільки тоді пристав на нашу пораду вернутися до батька, коли переконався, що справа його серця цілком безнадійна. Залишаючись внішністю справжнім олігархом, він до самої смерті був одним з найцінніших наших агентів. Дуже часто Олігархії доводилося дивуватися, чому це провалюються її плани й операції проти нас. Отже, вона б зрозуміла це, коли б знала, скільки її власних членів було нашими агентами. Молодий Віксон ні разу не похитнувся в своїй вірності Справі. Бо й справді, навіть смерть його прийшла через відданість його обов'язкові. Одного разу, року 1927, під велику бурю довелося йому стерегти на холоді збори наших ватажків; з того трапилося йому запалення, що й звело його в домовину¹.

¹ У випадкові з цим юнаком не було нічого незвичайного. Багато молодих олігархів, захоплені почуттям справедливості, чи вражені славою Революції, віддавали їй своє життя. Чисто те саме колись робили в Росії молоді дворянини, чимало спричинившись до розвитку революції в цій державі.

XXI

ЗВІР ЯМИ

Протягом довгого нашого перебування у схованці ми ввесь час були в безпосередньому контакті з усім, що діялося в зовнішньому світі, і чудово вяснили собі силу Олігархії, нашого ворога. За переходовий час утворилися ріжні установи її, котрі все дужче набували прикмет постійності й витревалости. Олігархи встигли збудувати собі нову урядову машину, хоч дуже широку й складну, та працездатну, всупереч усім нашим зусиллям загальмувати її роботу.

Це було для багатьох революціонерів несподіванкою. Вони не уявляли собі такої можливості. Проте, праця в краю не спинувалася. Люди працювали в шахтах і на ланах з примусу; вони вже були звичайними рабами. Найважніші галузки промисловості просто буяли. Члени великих робітничих каст були задовольнені і працювали з великою охотою. Вперше в світі зазнали вони приемності індустриального миру. Їх не гнітила вже можливість кризи, вони почали вже забуватися про страйки, локавти та спілкові лейбелі. Вони мали дуже комфортабельні домівки в своїх власних роскішних містах; розуміється, роскішних, коли порівняти їх з тими не-

трями й гетто, де жили вони попереду. Вони мали кращу страву, менше праці, більше свят і значно ширші ріжноманітні інтереси та розваги. А про своїх менш щасливих братів та сестер, непривілейованих робітників, забитий «народ з ями», вони ні на крихту не турбувалися. Роспочинався для людства вік егоїзму. І все ж, справа стояла не зовсім як слід. Робітничі касти роїлися нашими агентами, людьми, котрі поза царством черева бачили й променисте лице волі та братерства.

Одною з інституцій Олігархії, що прибрала певних форм і працювала цілком планомірно, були Наймити. Цей корпус салдат розгорнувся з старої регулярної армії і налічував нині поверх міліона душ, не рахуючи колоніальних сил. Наймити являли собою окреме суспільне тіло. Вони жили по своїх власних містах, практично користувались самоврядуванням і були обдаровані купою привілеїв. Вони споживали велику частину зайвин продукції. Вони позбулися всякого звязку й симпатій до решти народу і, безперечно, розвинули власну класову мораль та свідомість. А по-при все те, — ми мали тисячі своїх агентів і в їхньому осередкові¹.

Самі ж олігархи перейшли через дивовижний і, треба сказати, несподіваний процес розвитку. Вони витворили класову дисципліну. Кожен член Олігархії мав свої обов'язки в життю, що їх неухильно мусив виконувати. Ледачі молоді хлопці з багатирів — цілковито зникли. Їхніх поодиноких сил було вжито для зміцнення загальної сили Олігархії. Вони служили за начальників у війську, за офіцерів та капітанів промисловості. Вони приступали до практичних наук і багато з них ставало

¹ Наймити грали величезну роль в останні дні Залізної П'яти. Вони встановляли рішучість перемоги то олігархів, то робітничих кастр у їхній обопільній боротьбі, віддаючи свою силу чи тим, чи іншим, залежно від гри інтриг та змов.

славетними інженерами. Вони знаходили собі місце в численних галузках урядової діяльності, несли службу в колоніях і десятками тисяч наповнювали ріжні таємні органи уряду. Вони за совість, можу сказати, провадили свою роботу у вихованню, мистецтві, церкві, науці, літературі, і скрізь виконували відповідальну функцію—формувати думку народа в напрямі визнання вічності олігархічного ладу.

Спочатку їх учили, а потім уже вони вчили інших, що вони мають право робити все, що досі робили. Вони засвоювали аристократичну ідею з самого малку, поруч з іншими враженнями від зовнішнього світу. Аристократичний світогляд так сплітався з їхнім вихованням, що врешті ставав кістю й плоттю їх самих. Вони дивилися на себе, як на керовничих і панів скоту. Спідсподу до них завжди долітав гомін бунту. Жорстока смерть завжди навідувалася до їхнього осередку; бомба, ніж і куля повсякчас являлися в їхньому життю, як незлічимі паузі звіря з ями, над котрим вони мусили панувати, щоб не загинуло людство. Вони уважали себе за рятівників людства, за героїчних та самовідданіх обронців найвищого добра.

Вони вірили, що лише одна їхня класа підтримує цівілізацію. Вони щиро вірили, що ледви вони ослабнуть, як звір з ями і їх самих і все, що є прекрасного, дивного, радісного й доброго, — зараз же ковтне в своє велетенське слизьке черево. Без них запанує анархія і людство повернеться в ту первісну темряву, звідки йому так важко було вибратись. Їх змалку лякано було страшним привидом анархії і вони, опановані цим виплеканим жахом, в свою чергу малювали те страхіття перед очима своїх власних дітей. Їх мав роздушити звір; отже найвищим обов'язком аристократа було душити того звіря. Короткими словами, вони одні зі

своєю невисипую процею та самовідданням стояли проміж нещасним слабосилим людством та ненажерливим звірем. І вони вірили в це, непохитно вірили.

Я не можу не визнати великої сили за цим високим моральним усвідомленням цілої класи Олігархії. Воно було справжньою силою Олігархії, а дуже багато товаришів не могли, чи не хотіли це зрозуміти. Багато з них приписувало силу Залізної П'яти її системі нагород і кар. Це помилка. В релігії небо й пекло можуть заохочувати ретельність лише фанатика; для величезної ж більшості релігійних небо й пекло суть тільки образами добра і зла. Любов до добра, бажання добра, почування прикrosti від усього, що не є добром, коротко кажучи, — добра поведінка, — ось що є першою силою релігії. Так само було й з Олігархією. В'язниці, кари, позбавлення прав, ушанування, палаці й роскошування в диво-містах, — все це мало лише побічне значіння. Величезна ж сила Олігархії полягала в її міцній вірі, що її праця потрібна для добра людства. Жаден з Олігархів не згадував про нелюдські утиски й несправедливість, на котрих побудовано було Залізну П'яту. Все визнавалося дозволеним, і сила Олігархії полягала, перш за все, в її самозадоволльненій певності свого ідейного права¹.

¹ Всупереч непослідовності і внутрішнім суперечкам капіталістичної моралі, олігархи виступали з новою мораллю, послідовною і випрацьованою в подробицях, гострою і суврою як сталь, найбільш безглуздою і пенауковою, проте, однак, найміцнішою з усіх, яку будь-коли посадила класа тиранів. Олігархи вірили в свою мораль, хоч біологія й еволюція поєкчасно спростовували її. І завдяки цій своїй вірі вони протягом трьох віків могли затримувати могутню хвилю людського поступу, — глибоко незрозуміле й страшне видовище для метафізичного мораліста і причина сумнівів та міркувань матеріаліста.

Та й сила Революції протягом цих страшних двадцяти років теж трималася не на чому іншому, як на почутті права. Нічим іншим не можна пояснити наших жертв і нашого мучеництва. Тільки через те чуття перетворив Рудольф Менденгол своє серце в огонь Справи і проспівав свого останнього лебединого співа в останню ніч свого життя. Не з інших причин загинув у муках Гальберт, до останньої хвилі одмовляючись видати своїх товаришів. Через це ж таки й Ганна Ройлстон зrekлася втіхи мати дітей. Знов же через це й Джон Карлсон був вірним і непідкупним вартовим нашої схованки біля Глен Елену. Старі й молоді, чоловіки й жінки, вельможні й раби, генії й прості люди, — всі однаково охоче йшли під прапор Революції, підбадьорювані великою невмирущою жагою справедливости.

Але я знову ухилилася від свого оповідання. Ще сидячи у схованці, ми з Ернестом чудово зрозуміли, в яку велику силу розвинулася Залізна П'ята. Робітничі кasti, Наймити і хмари таємних агентів та поліції ріжного сорту, — все це було на послугах у Олігархії. Коли не брати на увагу втрати свободи, то, взагалі кажучи, всім їм жилося тепер краце, ніж попереду. З другого ж боку величезні маси людности, народ з ями, конали в злиднях, як худоба. Ледви ж тільки заводились посеред цих мас дужі духом пролетарі, Олігархія висмікувала їх звідти, даючи їм краці умови життя в робітничих кастах, чи в найманому війську. Цим чином заспокоювалось невдовольнення, а пролетаріят позбавлявся своїх природніх ватажків.

Життя народу з ями було нестерпуче. Шкільна освіта, в котрій він так був зацікавлений, для нього загинула. Маси жили в великих брудних робітничих гетто, наче худоба, гниючи й звироднюючись у злиднях. Всі їхні старі вільності пропали. Люди стали рабами.

Вибирати собі працю було їм заборонено. Рівночасно було їм заборонено пересуватися з місця на місце, носити чи мати зброю. Вони не були рабами землі, як фармери. Але вони були рабами машини, рабами праці. Коли виникала якась нагла потреба в робочій силі, от як при будуванню гірських чи надземних шляхів, каналів, тунелів, підземних шляхів та кріпостей, то по робітничих гетто переводився призов і десятки тисяч рабів, вільно чи невільно, мусили їхати на місце роботи. Величезні армії їх працюють нині над побудовою Ардіза, живучи в злиденних бараках, де родинне життя неможливе, де замісць пристойності панує брутальна роспушта. Безперечно, в робітничих гетто таки живе жорстокий звір ями, так страшний для олігархів, але цього звіря створили вони ж самі. І вони не дають йому привподобитися тигрові.

А нині йде вперта поголоска, ніби має відбутися ще й новий призов — для будування Азґарду, новоспроектованого диво-міста, котре має зажити ще більшої слави, ніж Ардіз¹. Ми, революціонери, не проти цього величного будівництва, але ми проти того, щоб переводити його силами нещасних рабів. Мури, вежі й колони будували б з піснями, а посеред дивної краси наслідків нашої праці чулися б не стогін і зітхання, а музика й сміх.

Ернест до божевілля нетерпляче рвався на світ, щоб ще успішніше працювати для нашого нещасливого першого повстання, що тоді саме швидко наростало і потім передчасно загинуло в дні Шіказької Комуни. Але він набрався терпцю, і поки Гедлі, що спеціально прибув

¹ Ардіз було закінчено р. б. 1942-го, тоді як Азґард лише 1984-го. Протягом п'ятдесяти двох років його будувала постійна армія в пів міліона рабів. Часами це число зростало до міліона, не зараховуючи сюди сотень тисяч членів робітничих каст та працівників мистецтва.

з Ілінойсу, робив з нього іншу людину¹, він снував у своїй голові широкі плани організації свідомого пролетаріату та підтримування серед народу з ями уламків колишньої освіти; все це, розуміється, робилося на той випадок, коли б Перше Повстання було розбите.

Ми покинули скованку лише в січні 1917-го року. Єсе вже заздалегоди було поладнане. Ми вкупі вступили на службу до Залізної П'яти за її агентів провокаторів. Я видала себе за Ернестову сестру. Наши товариши з олігархів, користуючись у себе великом впливом, наготовили нам посади і добули потрібні документи, котрі дали нам нову минувшину. Це не було складною справою, бо в темному царстві таємної служби встановити тотожність певної особи було надзвичайно важко. Агенти з'являлися і зникали наче ті привиди, слухаючись наказів, виконуючи обов'язки, висліджуючи нитки і часто-густо даючи спровоздання невідомим ім офіцерам, або ж працюючи вкупі з іншими агентами, котрих вони ні до того, ні після того ніколи в світі не бачили і, певне, не побачать.

¹ Посеред революціонерів було багато хірургів, що досягли дивовижних придбань у вівісекції. Зі слів Евіз Евергард бачимо, що вони насправжки могли переробляти людину. Знищення рубців і ріжніх слідів ушкодження було для них сущєю дрібничкою. Вони переробляли риси обличчя з такою мікроскопічною увагою, що не полишалося жадних слідів іхньої праці. З найбільшою охотою вони працювали біля носа. Звичайною іхньою методою було пересаджування шкіри й волосся. Зміни вигляду, завдячувані іхньою работою, були справжнім чарівництвом. Очі, брови, губи й вуха цілковито відмінювалися. Мистецькі операції язика, горла та носових проходів так само цілковито міняли голос і маніру розмови людини. Страшні часи вимагали рішучих способів, і хірурги революціонерів навчилися задовольняти іхні потреби. Поміж іншим, вони могли побільшувати зрист дорослої людини на 4—5 дюймів, або вкорочувати його на 1—2 дюйми. Для нас ця іхня вмілість загинула. Та ми й не потрібуємо її.

XXII

ШІКАЗЬКА КОМУНА

Як агенти провокатори, ми не тільки мали змогу скрізь їздити і тим вступати в контакт з пролетаріатом і нашими товаришами революціонерами, але й сам характер нашої служби ввесь час навертав нас до цієї роботи. Отже, ми були в двох таборах одночасно, одверто служачи Залізній П'яті і таємно всією силою працюючи на користь Справі. Багато наших служило по ріжних таємних установах Олігархії, і вона ніколи не мала змоги викорінити нас звідти ріжними чистками та реорганізаціями.

Ернест організовував перше повстання дуже широко, призначивши початок його на ранню весну 1918-го року. В кінці 1917-го року ми ще не були готові; багато де-чого треба було доробляти, і коли повстання вибухнуло передчасно,—воно, розуміється, мусило загинути. Змовитись перед повстанням було дуже складною справою; це була неминуча плутанина, і всякий передчасний виступ обов'язково зруйнував би всю роботу. Залізна ж П'ята зрозуміла це і відповідно до цього побудувала свої плани.

Ми мали на меті перш за все вдарити по нервній системі Олігархії. Остання ще не забулася про свою

науку з загального страйку і забезпечилася від зради телеграфістів, влаштувавши скрізь радіостанції під додглядом Наймитів. Ми ж помітили цю хитру вигадку. З першого ж сигналу з кожної схованки по всій країні, з міст, містечок та хуторів мали виступити вірні товариші, захопити і висадити в повітря ці радіостанції. Отже, з першого ж удару ми мали повалити Залізну П'яту, пошматувавши її на тисячі вже роз'єднаних установ.

В ту ж хвилю інші товариші мусили знищити всі мости, тунелі і зруйнувати всю сітку залізниць. Ще інша група товаришів мала арештувати Наймитових і поліційних офіцерів, як і всіх впливових та настановлених на відповідальні посади олігархів. Тим чином ми мали усунути з поля місцевих боїв, що неминуче мусили виникнути по окремих кутках країни, всіх ватажків ворожкої сили.

Багато де-чого мало відбутися за сигналом. Канадські й мексиканські патріоти, що були дужчі ніж думала Залізна П'ята, мусили підтримати наш виступ. Товаришки мали розносити прокламації з наших нелегальних друкарень, поки товариші мали поратися коло більш важких справ. Ті з нас, хто служив на високих посадах у Залізної П'яти, мусили негайно створити безладдя й анархію по всіх департаментах. Серед Наймитів були тисячі наших товаришів. Іхнім обов'язком було висадити в повітря склади та зруйнувати делікатний механізм усієї військової машинерії. Подібну ж програму руйнування мали ми перевести і в містах Наймитів та робітничих каст.

Коротко кажучи, мав статися несподіваний велетенський вибух. Перше ніж Олігархія могла б очунати, вже було б по ній. Це на де-який час викликalo б жахливі події і велике пролиття крові, але жаден революціонер не повинен вагатися хоч би й перед такими

можливостями. Ні, ми навіть мали чималі надії на непрорганізований народ з ями. Він мусив кинутись на палаці й міста Олігархії. Ніхто з нас не думав навчати його вбивств, чи руйнування добра. Хай собі бунтує й реве звір з ями, хай поліція і Наймити так само практикують свої звірства. Ні тих, ні інших однаково не спиниш. Іхня ж бійка цілком без шкоди для нас тільки нищитиме ці обидві ворожі нам сили. А тим часом ми будемо робити свою справу, росплутуючись та захоплюючи владу над усією громадською машиною.

Такий був наш план, кожну подробицю якого треба було виробити потай, а потім, одного дня — коли дійде до діла, оповістити величезним колам товаришів. Він мав небезпечну точку — можливість порушення конспірації, але вона нас не зрадила. Олігархія ж, довідавшись лише в загальних рисах, що повстання ніби на черзі, ухвалила ще раз навчити нас своєї кріавової науки. Для того вона вибрала місто Шікаго і трохи згодом ми вже дістали свою науку.

Шікаго¹ найбільше було придатне для цієї справи. Шікаго здавна було містом крові і мусило ще раз підновити собі цю назву. Тут іще животів міцний революційний дух. Надто багато нещасливих страйків було тут за часів капіталізму задушено, щоб робітники могли це забути, чи подарувати. Навіть робітничі кести міста

¹ Шікаго було індустріальним пеклом XIX-го століття. Цікавий анекдот дійшов до нас про Шікаго і Джона Бернса, відомого англійського ватажка робітництва, одного часу члена Британського Кабінету. Один газетний репортер під час гостювання Бернса в Сполучених Штатах запитав його в Шікаго, що він думає про це місто. «Шікаго», відповів Бернс, «то кишеневське видання пекла». Трохи згодом, коли Бернс сідав на пароплав, щоб вертатися додому в Англію, до нього підступив інший репортер з запитанням, чи не змінив, часом, Бернс своїх думок про Шікаго. «Так, я змінив», відповів той, «нині я думаю, що, мабуть, пекло є кишеневським виданням Шікаго».

були за повстання. Хоч їхнє становище й змінилося на краще, все ж їхня ненависть до панської класи не вмерла. Дух цей затроїв і Наймитів, серед котрих цілих три полки мусило пристати до нас *en masse*.

Шікаго, завжди було бурхливим центром боротьби праці з капіталом, містом вулишніх боїв і кріавих насильств, осередком класово свідомих організацій капіталістів і робітників, де в стари часи навіть шкільні вчителі були зорганізовані в професійні спілки і вкупі з каміньярами та вапнярами єдналися в Американську Федерацію Праці. Отже, Шікаго й нині стало бурхливим центром передчасного Першого Повстання.

Заколот викликала Залізна П'ята. Вона перевела свою працю з великим розумінням діла. Всю людність, включаючи й приласкані спілки, Олігархія почала трактувати як худобу. Обіцянки й угоди було зірвано і найлютіші кари почали сипатися навіть на найдрібніших злочинців. Народ з ями прокинувся зі свого сну. Нічого тут дивного не було, бо ж Залізна П'ята сама підштовхувала справу так, щоб можна було почути його рик. Поруч з цим Залізна П'ята виявляла надзвичайну безпечність у справі охоронних заходів. Багато полків Наймитів було виведено з Шікаго і розміщено по ріжних інших місцевостях країни, а серед тих, що лишилися в місті, на прочуд ослабла дисципліна.

Всю свою програму Олігархія перевела дуже швидко, протягом кількох тижнів. Ми, революціонери, таки ловили якісь непевні чутки, але не мали нічого досить виразного, щоб доладу зрозуміти становище справи. Справді, ми думали, що це починається самовільний вияв духу бунта, котрий вимагає від нас сили турбот, щоб затримати його; і ніколи нам навіть не снилося, що це нарочита вигадка Залізної П'яти, розроблена в подробицях так секретно і в такому тісному гурткові

вищої Олігархії, що до нас не докотилося й жадного на-
тяку на неї. Контр-змову було дуже спритно придумано
і по-мистецькому здійснено.

Я була у Нью-Йорці, коли отримала наказа негайно
виїхати до Шікаго. Людина, що дала мені цей наказ,
була одним з олігархів, що я могла помітити з його
розмови, хоч і не знала ні його прізвища, ні обличчя.
Інструкції були надто виразні й докладні, щоб можна
було помилитися. Поміж його слів я помітила безпек-
речну правду, що нашу змову викрито і під нас підведено
контр-міну. Для вибуху треба було тільки сипнути
іскри на порох і для того хмари агентів Залізної П'яти,
і я в їхньому числі, засилалися до Шікаго. Можу
похвалитися, що під гострим оком олігарха я втримала
весь зовнішній спокій, але серце мое скаженно забилося.
Я ледви не кричала з дикого бажання задавити його
голими руками за шию, поки він кінчав свої інструкції.

Покинувши його, я підрахувала час. Коли пощасти-
тить, я встигну за цих кілька хвилин побачитись
із кимсь з місцевих товаришів до від'їзду потяга. Огля-
даючись, чи не слідять за мною шпиги, я рушила до
шпиталю швидкої допомоги. Мені пощастило, бо до
товариша Галвіна, першого хірурга, я дісталася без зво-
лікань. Я почала переказувати йому свої відомості, але
він перебив мене.

— Я все знаю, — сказав він спокійно, хоч його
ірландські очі й палали. — Я знаю, чого ви прийшли.
Я почув це чверть години перед цим і вже передав по-
лінії. Зробимо все, щоб утримати спокій товаришів.
Шікаго гине, але загине тільки Шікаго.

— А пробували ви сповістити Шікаго? — спитала я.
Він похитав головою. — Нема жадних телеграфічних
зносин. Шікаго виключене. Там уже, певне, пекло
починається.

Він хвилину помовчав, а потім міцно стиснув свої білі руки в кулаки і вигукнув:

— Господи, як би я хотів оце зараз бути там.

— Є ще надія спинити все, — сказала я, — коли нічого не трапиться з потягом і я зможу вчасно туди дістатися. А може ж і хто інший з товаришів таємної служби Залізній П'яті, оцінивши становище, встигне заздалегоди прибути на місце і повідомити товаришів.

— Ви, ватажки, спали, а вас і захопили, — сказав він.

Я сумно кивнула головою.

— Це була велика таємниця, — відповіла я. — Справу зорганізувало найвище коло олігархів. Ми ще не просунулися туди, от вони й спіймали нас. Хоч би Ернест був тут. Коли ж він у Шікаго, то може все ще й обійтися.

Д-р Галвін похитав головою.

— Останні новини, що я маю за нього, такі, що його післано до Бостону, чи Нью Гавена. Ця таємна служба ворогам плутає йому руки й ноги, хоч це й краще, ніж валятися у схованці.

Я зірвалася йти, а Галвін стиснув мені руку.

— Гартуйте собі серце, — сказав він мені на останку. — Коли б ми навіть і програли перше повстання, то хиба ж це назавжди? Приайде друге, ми будемо мати більший досвід. Прощавайте і хай вам доля щастить. Я не знаю, чи побачу вас іще раз. Там буде пекло, але я віддав би десять років свого життя, щоб теж там побувати.

«Двадцятий вік»¹ вийшов з Нью-Йорку о шостій годині вечора і мав прибути до Шікаго о сьомій ранку.

¹ Це був найшвидший потяг того часу, знаменитий на весь світ.

Але сю-ніч він опізнювався. Перед нами йшов ще якийсь потяг. Серед подорожніх у мому Пульмані був товарищ Гартман, так само, як я — наш таємний агент на службі Залізний П'яті. Він і оповів мені про потяг, що йшов як раз перед нами. Це була точна копія нашого потягу, тільки без подорожніх. Коли б мав статися на нас замах, мусив би загинути передній потяг — порожній. Мабуть з тих же причин і на «Двадцятому Віці» подорожніх було небагато, в нашему вагоні всього тринацять душ.

— З нами йдуть якісі великі пани, — додав Гартман.
— Я помітив приватного вагона в хвості.

Була вже ніч, коли ми вперше спинилися як слід і я змогла вийти на платформу дихнути свіжим повітрям та послідити, за чим було можна. Гартман мав рацію: через вікна приватного вагона я розгледіла фігури трьох чоловіків, котрих я пізнала. Один з них був генерал Альтендорф; двоє інших були Мезон і Вандерболд, чільні керовники шпигунської організації олігархів.

Була тиха місячна ніч, але я не могла заснути і лише переверталася з боку на бік у своєму ліжкові. А о п'ятій годині ранку я вже залишила його і вдяглася.

Я спитала в служниці в одівальні, чи дуже опізнюються потяг, і та відповіла, що на дві годині. Це була мулатка; обличчя її носило ознаки жорстокого пригнічення, під очима лежали чорні кола, а в очах вітав неймовірний жах.

— Що з вами? — спитала я.

— Нічого, міс, я не спала сю-ніч, — відповіла вона.

Я уважно поглянула на неї і спробувала дати їй один з наших сигналів. Вона відповіла і ми довірилися одне одному.

— Щось страшне відбувається в Шікаґо, — сказала вона. — Нас затримують фальшивий потяг та військові ешелони.

— Військові ешелони? — здивувалася я.

Вона кивнула головою. — Весь шлях забито ними. Ми випереджуємо їх цілу ніч і всі вони йдуть на Шікаґо. Без діла їх би стільки не Їхало.

— У мене коханець у Шікаґо, — додала вона ніби вправдаючись. — Він з наших, але служить у Наймитах і я боюся за нього.

Бідна дівчина! Її коханець належав до одного з трьох непокірних полків.

Ми пішли з Гартманом до вагону ресторану і я присилувала себе попоїсти. Небо вкрилося хмарами і потяг, наче зловісна блискавка, поров передрозсвітний туман. Навіть негри, що ходили біля столу, і ті знали, що на висло щось страшне. Тяжка пригніченість налягла на них; властива їхній природі жвавість зникла. Вони майже втратили уважність до своєї роботи і лише сумно шепотілися одне з одним у далекому куточкові вагону біля кухні. Гартман дивився на становище справи без жадної надії.

— Що ми можемо зробити? — у-двадцяте запитував він, безпорадно поводячи плечима.

Він повів очима на вікно. — Подивіться, все наготовлено. Ви можете бачити, що вони тримають багато таких, як оці, за тридцять, чи сорок миль від міста на кожній залізниці.

Це сказано було про ешелони, що стояли на запасних коліях. Солдати варили собі страву на вогнищах біля колії і з цікавістю гляділи на нас, коли наш потяг пролітав мимо них, не зменшуючи своєї скаженої ходи.

Коли ми в'їздили до Шікаґо, скрізь було тихо. Очевидячки, ще нічого не сталося. В передмістю в вагон

явилися газетчики. В газетах не було нічого для звичайного читача і дуже багато для тих, хто хотів читати проміж рядків. Спритну руку Залізної П'яти помітно було в кождому стовпці. Невиразно натякалося на слабе озброєння олігархії в місті. Звичайно, певного не говорилося нічого. Очевидно, читачеві дозволялося робити висновки з цього натякування самому. Сфабриковано все це було дуже вміло. Ранішні газети за 27 жовтня являли собою мистецьке шахрайство.

Місцевої хроніки не було. Само це вже було знаменитим ходом. Воно вкривало Шікаґо таємницею і наштохувало середнього читача на думку, що Олігархія не насмілюється подавати до відома загалу місцеві новини. Поруч з тим подавалися брехливі, звичайно, і невиразні звістки про вияви неслухняності до влади з лицемірно підробленим вболіванням сприводу вимушених кар. Були й справоздання про силу висаджених у повітря радіостанцій і про великі суми грошей, призначенні тим, хто вкаже винних. Розуміється, жадної станції ніхто в повітря не висаджував. Сповіщалося ще про де-які дрібниці, що в цілому нагадували план революціонерів. У шіказьких товаришів мусило скластися вражіння, що, по-при силу ріжких незрозумілих суперечностей з планом, загальне повстання почалося. Для непоінформованого було неможливим уникнути невиразного і, однак, міцного почуття, що вся країна доспіла до повстання, котре оце зараз починається.

Сповіщалося, що поміж каліфорнійських Наймітів виник такий заколот, що довелося росформувати цілих шість полків, вигнати Наймітів з їхнього міста і вкупі з родинами розселити по робітничих гетто. А тим часом каліфорнійські Найміти були найвірніші своїм панам! Але як могло одрізане від решти світу Шікаґо довідатись, що це нарочита брехня? Тут же було вміщено

й уривок телеграмми про виступ людності Нью-Йорку, до котрої приєдналися й робітничі касти; телеграма закінчувалася запевненням (розуміється, щоб визнали його за брехню), що військо тримає місто в своїх руках.

Що робили олігархи своїми ранішніми газетами, те саме вони витворяли й тисячами інших способів. Наприклад, потім ми довідались, що першу половину ночі по дротам туди й сюди бігали спеціальні таємні накази олігархів тільки для того, щоб дістатися до рук революціонерів.

— Мені здається, що Залізна П'ята не потрібue вже наших послуг, — зауважив Гартман, випускаючи додолу прочитану газету, коли потяг підходив до центрального двірця. — Вони лише дурно витрачали свій час, посилаючи нас сюди. Їхнім планам щастить більше, ніж вони сподівалися. Пекло може початися кожної хвилини.

Коли ми вийшли з вагону, він повернувся і поглянув на хвіст потягу. — Я так і думав, — пробуркотів він, — вони відчепили приватного вагона, ледви лише прочитали газети.

Гартман відчував безнадійне пригнічення. Я силкувалася підбадьорити його, але він не помічав моїх зусиль; потім, коли ми проходили через двірець, він раптом почав щось стиха і похапцем говорити. Спочатку я не могла його зрозуміти.

— Я непевний того, — говорив він, — отже нікому й не казав. Я кілька тижнів сидів над цим і не здобув певності. Стережіться Ноултона. Я не довірюю йому. Він знає таємницю десятків наших схованок. Він тримає в своїх руках життя сотень наших товаришів, а я думаю на нього, що він зрадник. З мого боку це тільки одне почуття. Але мені здається, я з деякого часу помічаю, що він змінився. Є небезпека, що він або продав нас, або має продати. Я майже певний цього.

Я ні з ким не ділився своїми здогадами, і кажу це вперше вам, бо так чи сяк, а не надіюся вибратися з Шікаго живим. Майте око над Ноултоном. Спіймайте й викрійте його. Більше мені нема нічого сказати. Це тільки внутрішнє переконання, бо досі мені не пощастило натрапити хоч на найтоншу нитку.

Тут ми вже вийшли на пішоход.

— Памятайте ж, — закінчив він серйозно. — Не зводьте очей з Ноультона.

І Гартман мав рацію. Не минуло й місяця, як Ноултон уже заплатив за свою зраду життям. Його по всім правилам судового процесу скарали товариші з Мілвокі.

На вулицях панував спокій, надто великий спокій. Шікаго лежало мерцем. Не чути було гомону й метушні торгу. Не видно було навіть кебів на вулицях. Трамваї надземна залізниця не ходили. Тільки подекуди на пішоходах являлися окремі особи, та й ті не дуже загаювались. Вони йшли своїм шляхом швидко й не спиняючись, хоч одночасно в їхніх рухах можна було помітити якусь чудну нерішучість, ніби вони чекали, що ось почнуть на них будинки падати, або ж пішоход чи провалиться під їхніми ногами, чи вибухне в повітря. Тільки вулишні хлопчаки збігалися в невеличкі купки, хоч і їхню жвавість значно пригнічувало передчу苔тя дивовижних і грізних подій, що мали відбутися.

Ось звідкись, далеко з півдня, докотився до наших ушей тупий згук вибуху. І годі. Потім знову стало тихо; хлопчаки перелякано, як модда дичина, прислушалися до згуку. Двері всіх чисто будинків було позамікано; штори крамниць було поспускувано. Але скрізь було видно багато поліції й вартових та повсякчасно сновигали туди й сюди автомобільні патрулі Наймітів.

Ми з Гартманом розміркували, що нам нема рації являтися до місцевого начальства шпигунської органі-

зації. Ми надіялися якось пояснити свою неуважність до службових обовязків в звязку з неминучими подіями. Отже, ми попростували до великого південного робітничого гетто в надії зустрінути там когось із товаришів. Ми знали, що вже було надто пізно. Але ми не могли більше тинятися на цих страшних мовчазних вулицях, нічого не роблячи. Де був Ернест? Що відбувалось по кварталах робітничих каст і Наймітів? А по кріпостях?

І ніби в відповідь почувся різкий, хоч трохи притуплений далечінню, грюкіт низки вибухів.

— Це кріпості, — сказав Гартман. — Рятуй Боже тих три полки!

З рогу вулиці ми побачили в напрямі на лісні склади величезний стовп диму. З другого рогу ми побачили вже кілька таких стовпів у напрямі на захід. Над містом Наймітів ми побачили великий військовий балон на припоні, що на наших очах вибухнув і впав, охоплений полум'ям. Неможливо було вияснити собі цю трагедію в повітрі. Ми не могли навіть судити, чи в балоні були наші товариші, чи вороги. Почувся й довгий незвичний переривчастий згук, наче булькання величезного казана. Гартман сказав, що це кулемети та автоматичні рушниці.

А ми йшли ще в безпосередній тиші. В нашій місцевості ще нічого не починалося. Ми бачили лише полісменів та автомобільні патрулі і одного разу аж шість противежжних машин, що, очевидно, верталися з роботи. Один офіцір з автомобіля запитав, чому це вони так роблять, і в відповідь ми почули: «Води нема! Вони зруйнували водогон!».

— Ми спнили постачання води, — з захопленням звернувся до мене Гартман. — Коли ми можемо працювати так у передчасному ізольованому замахові, то що

тільки можемо ми зробити в спільному достиглому виступі одночасно по всій країні?

Автомобіль з цікавим офіцером летів далі. Раптом почувся оглушливий грюкіт. Машина з усіма, хто в ній сидів, підскочила в хмарах диму, роспалася на шматки і ті шматки й трупи посыпалися на землю.

Гартман ледве не танцював з радості.

— От добре! Ну й добре! — пошепки знову й знову повторювали він. — Хоч нині й Олігархія учитъ пролетаріатъ, але ж і він теж показує їй свою науку.

На місці вибуху збіглася поліція. Спинився також інший патрульний автомобіль. Я почувала себе так, ніби вчаділа. Мене приголомшила раптовість події. Як це сталося? Я не знала того і просто побігла подивитись.

Мені так запоморочилася голова, що я навіть забула, що поліція може нас заарештувати. Коли враз я побачила, що полісмен уже цілиться на Гартмана. Але Гартман не схвилювався і сказав відповідний пароль. Зведений револьвер захитався й опустився, а ми почули огидну поліційну лайку. Полісмен страшенно сердився і на чім світ стойть лаяв усю таємну службу. Вона скрізь плутається без діла, запевняв полісмен, а Гартман з самохвальством справжнього шпига доводив йому неповороткість одвертої поліції.

Через хвилину я вже дивилася на наслідки вибуху. Біля місця збіглася купка людей і двоє з них саме піднімали пораненого офіцера, щоб покласти його на другий автомобіль. Та тут зненацька всіх обгорнула паніка і всі сипнули вrostіч, брутально кинувши раненого офіцера на землю. І лайливий полісмен поруч зі мною, і Гартман, і я — всі ми бігли не знати чого, аби лишеень забігти далі від цього страшного місця смерти.

Справді, до паніки не спричинилося ніщо, тільки те, що всі зненацька зрозуміли, як стався вибух. Утікачі

... Машина з усіма, хто в ній сидів, підскочила в хмарах диму ...

почали обережно вертатися назад, боязько позираючи на тисячі вікон високих будинків, що наче прямовісні скелі провалля здіймалися з обох боків вулиці. Бомбу кинуто було з одного з тих незлічимих вікон, але з котрого ж саме? Другої ж бомби не було, був лише один жах перед нею.

Після цього ми вже поглядали на вікна з увагою і розумінням справи. Кожне з них могло кинути смерть. Кожен будинок міг бути засідкою. Це була війна в новітніх нетрях — у великому місті. Кожна вулиця була проваллям, кожен будинок горою. З усіма нашими вдосконаленими військовими автомобілями ми, все ж, не так далеко одійшли від первісної людини.

Повернувшись за ріг, ми опинилися перед якоюсь жінкою. Вона лежала на пішоході в крівавій калюжі. Гартман похилився над нею і став розглядувати. Я ж одвернулася, смертельно зворушена. Я бачила багато смертей того дня, але вся різня не вразила мене так, як це перше мертвє тіло біля моїх ніг, покинуте на пішоході. «Застрілена в груди», заявив Гартман. До грудей же жінка міцно, наче дитину, притиснула в'язку друкованого паперу. Здавалося, навіть після смерті не хотіла вона розлучатися з тим, що накликало на неї ту смерть. Коли Гартманові пощастило висмикнути в'язку, ми побачили, що це були прокламації революціонерів.

— Товаришка, — сказала я.

Гартман тільки попер прокльона Залізний П'яті і ми рушили далі. Нас часто перепиняла поліція й патрулі, але наш пароль завжди давав нам вільну путь. Бомби більше не падали з вікон, останні ходаки позникали з вулиць; сумний спокій навколо нас ніби поглибшав, хоч десь оддалік велетенський казан булькотів далі, тупий грюкіт вибухів долітав з усіх боків, а стовпи диму чим раз зловісніше вкривали обрій.

XXIII

НАРОД З ЯМИ

Несподівано в становищу річей сталася якась зміна. Тремтіння заколоту пролинуло в повітрі. Полетіли автомобілі — один, другий, третій, десятий, жахаючи нас своїми сигналами. Одна машина раптом дико плигнула в бік і в ту ж хвилю якраз позад неї ліворуч роскрилася величезна яма од вибуху бомби. Поліція чим швидче зникла за ріг вулиці. Мало статися щось надзвичайно страшне. Все виразніше наблизався до нас дужий гомін.

— Товариші йдуть, — сказав Гартман.

І справді, ми побачили перші лави їхньої колони, що вщерть заповнила вулицю, ледві останній військовий автомобіль пробіг мимо нас. Поруч нас він на хвильку спинився. З автомобіля виплигнув солдат, обережно несучи щось у руках. Потім з тою ж обережністю він поклав свою ношу в канавку. Через хвилину солдат уже сидів на своєму місці, машина стріпнулася, завернула за ріг і зникла з очей. Гартман побіг до канавки і нахилився над предметом.

— Тікайте геть! — гукнув він мені.

Я бачила, як він швидко порався з руками біля предмата. Коли він вернувся до мене, лоб йому був укритий рясним потом.

— Я загасив ґнота, — сказав він, — і саме вчасно. Салдат — халява. Він призначав бомбу для наших товаришів, але дав короткий час. Вона мала вибухнути передчасно, ну, а тепер не вибухне зовсім.

Тепер події попливли надзвичайно швидко. Я побачила, як у високому будинкові через улицю з вікон на половину висунулося кілька голів. Левди я встигла вказати на них Гартманові, як пасма огню й диму лягла на тому місці фасаду будинка, повітря ж струснулося од вибуху. Подекуди з фасаду посыпалося каміння, роскриваючи за собою внутрішню залізну конструкцію. Через хвилину таке ж полум'я й дим охопило будинок через улицю навпротець. Проміж вибухів чути було рясну стрілянину з автоматичних рушниць і револьверів. Ця надзамна баталія тяглась кілька хвилин, а потім, ущухла. Видно було, що з одного боку засіли Наймити, а з другого — товариші, і почали бій через вулицю. Але ми не могли б сказати, де були товариші, а де Наймити.

Тут колона докотилася майже до нас. Коли фронт її проходив під цими будинками, стрілянина почалася знову. Будинок, що вже лаштувався кидати бомби на вулицю, був заатакований противниками. Тепер ми вже бачили, в котрому будинкові сиділи й робили добре діло товариші, рятуючи од ворожих бомб тих, що йшли долі.

Гартман ухопив мене за руку і втяг у широке війстя перед ворітами.

— Це не наші товариші, — прошепотів він мені на ухо.

Ворота було замкнено й забито. Тікати було нікуди. В ту ж хвилю колона порівнялася з ними; це була не

колона, а просто юрба, дика юрба народу з ями, оска-
женілого від гніту й спирту, доведеного утисками до
краю і нині нестремано охочого до крові своїх гноби-
телів. Я бачила народ з ями і раніш, ходячи по робіт-
ничих гетто, і думала, що знаю його; але нині мені
видалося, щоб я бачу його вперше, — його німа апатія
зникла. Тепер він ввесь був повний руху, — велично
жахливе видовисько. Він густими хвилями гойдався
перед моїми очима — з гнівом, з риком, плотожерний
од віски з пограбованих шинків, п'янай ненавистю
й жагою крові. Це були чоловіки, жінки й діти в ган-
цірках та лахміттю з брудними жорстокими обличчями,
звідки стрете було все людське і де пропустило все
звіряче; це були малпи, тигри, анемічні, сухітні і дужа
волосата робітна худоба, з облич котрої упир-
суспільство висмоктало фарби життя; припухлі, по-
псовані од фізичної роспости форми, сухоребрі відьми
і бородаті, наче патріярхи, кістяки; гнила молодь і ста-
рість, пекельні істоти, горбаті, скорчені, нещасні
каліки, замучені важкими хоробами та лихом повсяк-
часного недоїдання — сміття й піна життя, буйна, галас-
лива, безглазда і скаженна орда.

Та чому б їй було й не казитися? Народові з ями
не було чого втрачати, окрім зліднів і тягару життя.
А що він мав здобути? — Теж нічого, окрім нещадної
жорстокої пімsti на останку. І коли я дивилася на цю
буйну людську повінь, мені спало на думку, що тут же
були й люди, герой товариши, котрим доручено було зру-
шити звіря з ями і кинути його на ворога, звязавши цим
олігархії руки й ноги.

І тут зі мною трапилась якась чудна річ. Якась
zmіна зайшла в мою істоту. Страх смерти, своєї й чужої,
у мене зник. Я відчула дивне захоплення, ніби від про-
бування в іншому життю. Все для мене втратило своє

значіння. Хай революція на цей раз і має загинути, але вона прийде й завтра, та ж сама Революція, завжди свіжа, завжди пломениста. І після цього я могла брати спокійну участь у тій страшній оргії, що лютувала потім протягом кількох страшних годин. Смерть нічого не була варта, та так само нічого не варте було й життя. Я була цікавим глядачем подій, а інколи, захоплена рухом, і сама брала в них активну участь. Мій розум занісся в холод міжзірних високостей і там без турбот перецінював цінності. Коли б не це, я б не лишилася живою, я певна цього.

Юрба пройшла вже пів мілі, коли нас помітили. Якась жінка в дивовижнім лахмітті з страшенно запалими щоками і з гострими чорними, наче огневі свердла, очима, звела їх на Гартмана і на мене. Вона пронизувато закричала і кинулася на нас. Частина юрби посунула за нею. Я й зараз, пишучи ці рядки, бачу, як вона скаче до нас, з роспастланими повісмами сивого волосся, з струмочком крові на лобі, певне з рани в голову, з сокирою в правій руці, конвульсивно хапаючи повітря худою зморщеною лівою рукою, з жовтими пазурами. Гартман вискочив поперед мене. Тут ніколи було размовляти й поясняти. Ми були добре вдягнені, цього було досить. Гартманів кулак поцілив їй межи очі. Від могутнього удару вона поточилася назад, але одштовхнувшись од лави своїх компаньйонів ззаду, знов, хоч і осліплена та безпорадна, кинулася вперед, безсило вдаривши Гартмана сокирою в плече.

Що сталося слідом за цим, я вже не знаю. Юрба перекинула мене. Наш куточок сповнився крику, вереску й лайки. Посипались ударі. Чийсь руки драли мені одежду, дряпали тіло. Я відчувала, що мене мають розірвати на шматки. Я опинилася долі під безладною купою розлютованих бойців, котра мене ледви не задушила.

Чиясь дужа рука ухопила мене в тій тісноті за плече і з силою потягla до себе. Від болю і цього останнього стиснення я зомліла. Нещасний Гартман уже не вийшов з нашого притулку. Обороняючи мене, він приняв на себе всю лють першого нападу. Це врятувало мене, бо бйка швидко стала надто густою, щоб напасники могли зробити мені щось більшого, ніж мняті, драти одежду та дряпатись руками.

Я очуяла посеред якогось дикого руху. Він оточував мене з усіх боків. Він котився велетенською повінню і ніс мене не знати куди. Свіже повітря дихнуло мені в лицé і живим струмочком залетіло в груди. Безсила від нестями, я невиразно відчуvala чиюсь дужу руку, що охопила мене за стан і наполовину несла, наполовину волікла по вулиці. Потроху ноги почали мені пособляти. Перед собою я побачила чоловічу спину в сурдуті. Він був розіданий з низу до верху по осередковій прошві і ритмічно хитався, то роскриваючись, то закриваючись за кожним кроком людини. Це явище дивувало мене де-який час, доки свідомість не вернулася до мене цілком. Трохи згодом я помітила, що в мене болять щоки й ніс, а по обличчю тече кров. Капелюха не було. Волося роспatalалось, а біль на тімені нагадав мені руку під час бйки в війстві, що вчепилася була мені в голову. Груди й руки були побиті і боліли в двадцять місцях.

Мозок прояснів, і я безсило ворухнулась, щоб подивитись на людину, що мене підтримувала. Це він витяг мене з бйки і врятував мене. Він помітив мій рух.

— Що, добре? — хріпко прошепотів він. — Я пізнав вас одразу ж.

Я ніяк не могла його впізнати, але перше ніж почала щось говорити, я мусила ступити на щось живе, що ворушилося під моєю ногою. Мене штовхали задні, і я не могла спинитися, щоб подивитись, що то воно

було, а все ж певна, що то була жінка, котра впала на шляху і була затопкана тисячами ніг юрби.

— Ну, так, — ознався знову мій компаньйон. — Я Гартвейт.

Він був бородатий, худий і брудний, але тепер я одразу пригадала мужнього юнака, що три роки тому кілька місяців пробув у нашій схованці біля Глен Елену. Він подав мені знаки таємної шпигунської організації Залізної П'яти, доводячи, що й він те ж служить там.

— Я виведу вас звідси ледве тільки матиму змогу, — запевнив він мене. — Але ступайте обережно. Ради свого життя, глядіть не оступіться і не впадіть.

Того дня все одбувалося якось несподівано. Так само болюче несподівано юрба чогось спинилася. Мене страшенно стиснуло між доволі грубою жінкою (людина в роздертому сурдуті кудись зникла) і лавою задніх, теж підштовхуваних іззаду. Запанував пекельний гармідер — крики, лайка, передсмертні зойки, а над усім розлягалося переривчасте торохтіння кулеметів та дружні сальви рушниць. Спочатку я нічого не могла зрозуміти. Люде падали біля мене праворуч і ліворуч. Жінка поперед мене перегнулась і поточилася, божевільно стиснувши собі живіт. Якийсь чоловік корчився в передсмертній боротьбі біля моїх ніг.

Я помітила, що ми стоїмо на чолі колони. Пів мілі її зникло; де і як, я того, мабуть, ніколи не зрозумію. І по сей день я не доберу толку, що сталося з тою півмилею люду; чи їх стерто було одразу якимсь новим страшним засобом війни, чи розбито й знищено в роздріб, чи їм пощастило розбігтися. Так чи сяк, а замісць бути посередині колони, ми опинилися на чолі її і навколо нас свистів рій куль.

Ледви тільки смерть розрідила юрбу, Гартвейт, знову вхопивши мене за руку, побіг до широкого війстя

в якийсь урядовий будинок; за ним потяглися всі, хто тільки лишився живий. Тут нас приперла просто до дверей тремтюча, до божевілля налякана юрба людей. Де-який час ми не могли поворухнутись.

— Ну, я роскішно впорався, — сумно покепкував Гартвейт. — Затяг вас у пастку. На вулиці ми мали принаймні шанс картяра; тут же нема шансу жадного. Вони переб'ють нас тут усіх. Живи ж, Революціє!

І почалося те, що він передбачав. Наймити били всіх без розбору. Спочатку тиск на нас був неймовірний, але в міру того, як ішла стрілянина, він слабшав. Мертві й поранені падали вниз, і в війстю вільнішало. Гартвейт щось прошепотів мені на ухо, але через страшний галас я нічого не могла второпати. Він не став чекати, а вхопив мене і штурнув додолу. Потім він поклав на мене напів мертву жінку і, витративши багато стусанів на всі боки, нарешті сам зміг умоститися біля мене, а почасті наді мною. Гора трупів і поранених почали рости над нами, а на ній, стогнучи й борюкаючись, ворушилися ті, хто ще був живий. Але й тих скоро було прибито і запанувала напів тиша, переривана хиба стогоном, риданням та передсмертним хріпом од задухи.

Мене б напевне задавили, коли б не Гартвейт. Проте, я все ж не можу зрозуміти, як я могла витримати вагу тої гори трупів і лишитися живою. Окрім болю, єдине почуття, що я мала, була цікавість. Як усе це дійде до кінця і до чого подібна є смерть? Ось, значить, у яких умовах довелося мені отримати Червоні хрестини, — на різні в Шікаґо. До цього часу смерть була для мене справою теорії, а вже після цього вона стала для мене звичайним фактом, маловажною дрібницєю, чимсь дуже дуже простим.

Наймити ще не задовольнилися своєю працею. Вони явилися у війстя, добиваючи поранених та вишукуючи

непошкоджених, котрі так само як і ми, тільки прикидалися мертвими. Я пригадую, як один муштина, витягнутий ними з купи, жалісно випрохував собі життя, поки револьвер не припинив його мук. Потім сама вибралася з купи якась жінка і, скрігочучи зубами, почала стріляти. Вона вистрелила шість раз, пірше ніж її забили; яку ж шкоду зробили її постріли, ми не могли знати. Ми слідкували за цими трагедіями тільки своїми ушима. Через де-які періоди часу знову й знову чулася невеличка метушня, що закінчувалася револьверним пострілом. У перервах же ми чули розмови і лайку солдат, що нишпорили посеред трупів, приспішувані своїми офіцерами.

Кінець-кінцем дійшли вони й до нашої купи, і ми по-трому почали відчувати зменшення тиску в міру того, як стягано було з гори вбитих і поранених. Гартвейт почав голосно вигукувати пароль. А як його одразу не почули, то він почав кричати.

— Ось слухайте, — почули ми голос салдата. А далі залунав гострий покрик офіцера:

— Стійте! Обережно!

Як добре було ковтнути свіжого повітря, коли нас витягли!

Гартвейта визнано було зразу, я ж мусіла скласти коротенький іспит, щоб довести дійсність своєї таємної служби Залізній П'яті.

— Агенти провокатори, добре, — закінчив допит офіцер. Це був безусий молодий парубок, певне з молодших синів родини якогось великого олігарха.

— Пекельна служба, — пробуркотів Гартвейт, — зважусь, кину її та й піду в салдати. Вам, товариші, краще!

— Вас варто взяти, — зауважив офіцер. — Я маю де-який вплив і подивимося, чи не можна цього зробити. Я перекажу кому слід, як я на вас натрапив.

Він записав прізвище і номер Гартвейта, а потім звернувся до мене.

— А ви?

— Я маю скоро одружитися, — відповіла я весело, — а тоді про все це й забуду.

Так ми балакали, а тим часом добивання ранених велося далі. Нині я пригадую все це так, ніби воно мені приснилося; тоді ж ці події здавалися мені найприроднішими в світі. Гартвейт і молодий офіцер захопилися жвавою балачкою про так зване новітнє військове мистецтво та про вулишні баталії і баталії проміж хмарошкrebами, що зараз саме буяли по всьому місту. Я уважно слухала їхню розмову, причепурюючи своє волосся, сколюючи подерту одежду. І ввесь час тяглося добивання поранених. Часами револьверні постріли заглушували слова Гартвейта й офіцера, і вони мусили повторювати сказане.

Я пережила три дні Шіказької Комуни і можу представити вам величність і крівавість її, коли скажу, що за ввесь цей час я не бачила нічого іншого, крім невпинного вирізування народу з ями та надземної війни поміж хмарошкrebами. В дійсності я не бачила жадних наслідків героїчної праці товаришів. Я чула вибухи їхніх мін і бомб, бачила дим їхніх підпалів, та й годі. Правда, я бачила ще величний виступ у повітряній війні; це був балоновий напад наших товаришів на кріпості. Сталося це другого дня. Три непокірних полки було замордовано там до останньої душі. Кріпості було набито Наймитами, вітер віяв саме як слід і наші балони знімалися з двору одного урядового будинку міста.

Біденбах, уже після того як вийшов зі скованими біля Глен Елену, вигадав надзвичайної сили вибухову матерію, до того ж дуже легку. Нею й озбройлися балони. Самі ж балони були звичайними балонами для грітого

повітря, невміло й на-швидку зроблені, але вони таки справили своє завдання. Я бачила їх усіх з даху одного урядового будинку. Перший балон проплив мимо кріпостей і десь зник по-за містом; потім ми де-що почули про нього. На ньому їхали Бартон і О-Сюлівен. Коли вони мусили вже сідати, вони опинились як раз над військовим потягом, що чим швидче простував на Шікаго. От вони й скинули ввесь свій запас вибухової матерії на паровик. Наслідком того мусив спинитися на кілька днів залізничний рух. А що ще краще, — балон, звільнинувшись од тягару, знісся в гору і сів лише за шість миль од того місця; обидва ж герої мали спроможність безпечно зникнути.

Другому балонові не пощастило. Він поплив якось криво та надто низько і став од куль наче решето, перше ніж доплив до кріпостей. Гертфорд і Гіннес упали з ним серед одної з баталій і загинули, пошматувавши супротивників. Біденбах утратив надію з досади, — ми про те почули потім, — і полетів сам один на третьому балоні. Він теж поплив низько, але, на його щастя, солдатам не пощастило дуже попсувати його балонн. Я бачу ще й досі, як тоді з того високого будинку бачила, той великий надутий мішок, що гойдаючись плив у повітрі та ніс внизу малесенький кошик з людиною. Я не бачила кріпости, але сусіди мої на дахові сказали мені, що балон суне як раз над нею. Я не помітила, як людина викинула міну і побачила тільки, що балон раптом сіпнувся вгору. Через де-який час після того в небо знявся велетенський стовп диму, пороху й трісок од вибуху, а потім і неймовірний його грекіт. Чемний Біденбах зруйнував одну кріпость. А тим часом вилетіло ще два балони. Один з них загинув у повітря, бо солдати підбили йому міну, а її вибух, струснувши повітря, роспоров матерію другого балона, одночасно одіпхнув-

ши його в бік, та так, що той зі своєю міною упав саме на другу й останню кріость. Випадково вийшли гарні наслідки, хоч двоє товаришів і заплатили за них своїм життям.

Вернусь, однак, знову до людей з ями. Я мала спроможність робити свої спостереження лише над ними. Вони лютували, громили й руйнували всю торговельну частину міста, але їм жадного разу не пощастило пробитися в східну, де жили олігархи. Олігархи зуміли себе оборонити добре. Їх зовсім не цікавило, які спустошення сталися в серці міста; бо вони, їхні жінки й діти лишалися цілими й непошкодженими. Їхні діти навіть гралися протягом цих страшних днів у своїх парках і модною їхньою гулянкою було — привподоблюватися до старших у їхній росправі з пролетаріатом.

Наймити переконалися, що не так то вже й легко було поратися біля народу з ями і одночасно воювати зі свідомими товаришами. Шікаго лишилося вірним своїм традиціям, і хоч тут стерто було ціле покоління революціонерів, але одночасно загинуло й ціле ж покоління наших ворогів. Залізна П'ята, звичайно, приховала ціфри в секреті, але й найобережніший підрахунок доводить, що заразом Наймитів забито було не менш, як сто тридцять тисяч чоловіка. Товариші ж воювали без надії на перемогу. Повстання не поширилося на всю країну, вони були одні і, в разі потреби, Олігархія могла направити на них всю свою силу. І що дня, що години безконечними ешелонами Наймити сунули до Шікаго.

Тут же так багато було того народу з ями! Серед потомлених кількома годинами різні салдат врешті поширилася думка загнати вулишні юрби, як худобу, в озеро Мішіган. Саме в початку здійснювання цієї думки ми, ото, з Гартвейтом зустріли молодого офіцера

Та Наймитам не пощастило виконати свій намір, бо йому блискуче перешкоджали наші товариши. Замісць величезної юрби, котру Наймити сподівалися збити до купи, вони встигли загнати в озеро тільки частину, — не більше, як сорок тисяч нещасних. Кожного разу, коли Наймити вже закінчували стягання юрби і починали гнати її до води, наші товариши нападали на них збоку і давали юрбі можливість тікати через пробиті ворота.

Приклад цьому ми в Гартвейтом побачили зразу ж після зустрічі з молодим офіцером. Дужі ватаги війська загорожували нашій юрбі вихід на південь і схід. Те ж військо, в чиї руки ми з Гартвейтом дісталися, перепинило її рух на захід. Вільним був лише шлях на північ, куди наймити й гнали юрбу з півдня, сходу й заходу огнем кулеметів та автоматичних рушниць, а той шлях вів як раз до озера. Отже, чи юрба зрозуміла, що її женуть у воду, чи швидче то був лише несвідомий її рух, я не знаю; але, як там воно не було, а вся вона раптом сунула першою ж вулицею на захід, завернула потім ліворуч і знову подалася на південь, простуючи до великого робітничого гетто.

Ми з Гартвейтом як раз у той час силкувалися вийти з місцевості вулишньої бійки, тікаючи на захід, а тому знову вскочили в саму гущавину. Коли ми дійшли до рогу вулиці, ми побачили, що на нас з галасом котиться наша юрба. Гартвейт схопив мене за руку, і ми вже мали бігти, коли він раптом потяг мене назад, бо ми опинились просто перед шістьма озброєними кулеметами автомобілями, котрі що духу перли юрбі навперейми. За ними бігли й Наймити зі своїми автоматичними рушницями. Поки вони ставали на позицію, юрба вже майже добігла до них і, здавалося, мала їх роздушити перше, ніж вони почнуть стріляти.

Подекуди окремі салдати почали стрілянину, але їхній рідкий огонь не міг спинити юрби. Вона наступала, ревучи, наче дика звірина. Здавалося, не спинять її й кулемети. Автомобілі з ними загородили вулицю, салдати розміщались проміж ними й на пішоходах. Салдат прибувало чим раз більше, і прорватися нам не було жадної змоги. Гартвейт тримав мене за руку, і ми щільно притулилися до стіни якогось будинку.

Юрба була не далі, як на двадцять п'ять кроків, коли зацокотіли кулемети; але перед їхнім смертельним огнем ніщо не могло встояти. Юрба прибуvalа, але не могла пробитися далі. Перед кулеметами, почавши з купок, виросла велетенська гора вбитих і поранених. Ззаду давили, випихали на гору і лава за лавою лягали одним валом. Поранені на вершку цієї пекельної гори чоловіки й жінки падали на другий її бік, докочуючись до автомобілів, під ноги салдат. Останні без опору приколювали нещасних; тільки один з них скочився на ноги і вчепився зубами салдатові в горло. І обидва покотилися додолу, салдат і раб.

Стрілянина припинилася. Вона вже досягла своєї мети. Дику спробу юрби пробитися було ліквідовано. Наказано було прочистити проїзд для автомобілів. Гора мертвих тіл загорожувала їм шлях на поперечну вулицю гнатися за юрбою. Салдати саме взялися відтягати вбитих сперед коліс, коли почалася та подія. Ми вже потім довідалися, як це сталося. Приблизно за квартал од нас наші товариші в числі сотні засіли були в однім будинкові. По дахам і поміж будинками вони підкралися до місця різni і опинилися саме над суцільною масою салдат. От тут і почалася росправа.

Без жадних попереджень бомби грядом посыпалися з даху будинка. Автомобілі й безліч салдат було пошматовано в одну мить. Ми і ті Наймити, що лиши-

лися живі, що було духу кинулися тікати. Через пів квартала нас було заатаковано з другого будинку. Як перше салдати упоралися з рабами, так і нині вони вже власним трупом вкрили вулицю: У мене й Гартвейта життя, мабуть, було зачароване. Ми встигли знову знайти захист у війстю. Але цього разу нас уже не могли запопасті несподіванкою. Ледви тільки грюкіт бомб ущух, Гартвейт висунувся з війстя.

— Юрба вертається, — звернувся він до мене. — Нам треба тікати звідси.

Взявшись за руки, ми побігли просто по закрівавленій вулиці, оступаючись та посковзуючись, доки не добігли до рогу. По поперечній вулиці вниз тікало кілька салдат. Вони щасливо врятувалися. Шлях був вільний. Отже, ми спинилися на хвилину і стали дивитися назад. Юрба сунула повагом. Вона мала роботу — озброюватись рушницями вбитих та добивати поранених. Ми побачили смерть молодого офіцера, що врятував нас. Він безсило звівся на лікоть і застрелився зі свого автоматичного револьвера.

— Пропали мої надії на салдатський хліб, — засміявся Гартвейт; тим часом якась жінка стромляла в офіцера ще й величкого різницького ножа. — Ходімте. Хоч це й поганий напрямок, та мусимо ж ми кудись подітися.

І ми рушили на схід, спокійними вулицями, готуючись на кожному розі до всякої несподіванки. На півдні ми побачили величезну пожежу і зрозуміли, що горить велике робітниче гетто. На останку я поточилася на пішоход. Я виснажилася і не могла вже йти далі. Скрізь і все мені боліло й кололо. А все ж я не могла не посміхатися Гартвейтові, коли він крутив цигарку і говорив до мене:

— Звичайно, це було б дуже добре, коли б я вряту-

вав вас, але за це я не поручуся ні головою, ні хвостом. Тут така плутаниця. Кожного разу, як ми силкуємося вирватись, щось трапляється та й завертає нас назад. Ми тепер не далі, як на два квартали від того війстя, звідки я вас витяг. Приятелі й вороги — все переплуталося. Якийсь хаос. Хиба скажеш, хто сидить у тих облуплених будинках? Спробуй розгадати, а для того підстав їм голову під бомби. Підеш мирно своїм шляхом — наріжешся на юрбу, і скосять тебе вкупі з нею кулеметом; побіжиш до Наймітів — убуть тебе твої ж товариши з даху. А понад усе це є ще й юрба, которая теж хоче тебе прибити.

Він сумно похилив голову, припалив цигарку і сів біля мене.

— До того ж я ще й голодний, — додав він. Ів би, здається, оце каміння.

Сказавши ж це, він раптом схопився на ноги, вирвав з улиці камінь і висадив ним вікно крамниці позад мене.

— Тут сира долівка і взагалі не так то вже й добре, — пояснив він мені, пособляючи влізти, — але кращого ми нічого не придумаємо. Ви поспіште тут, а я піду на розвідку. Я таки вас урятую, але мені треба на це часу, багато часу і... трошечки попоїсти.

Ми були в шкіряній крамниці, і він зготувив мені з попон ліжко найдалі од виламаного вікна, у конторці. До всього моого лиха прилучився нестерпучий біль голови і я надзвичайно зраділа спроможності закрити очі й задрімати.

— Я вернусь, — сказав він, виходячи. — Я не на-діюся дістати автомобіля, але я певен, що якоєсь їжі я таки принесу.

Гартвейта вперше після цього я побачила лише через три роки. Він не вернувся, як обіцяв, бо його самого однесли до шпиталю з простріленими шию і грудьми.

XXIV

КОШМАР

Минулої ночі в «Двадцятому Віці» спати я не могла, а тому тепер зразу ж глибоко задрімала. Прокинулася я вже уночі. Гартвейт не вернувся. Я десь загубила годинника і не могла уявити собі, скілько було часу. Лежачи з закритими очима, я чула ті ж тупі вибухи в далечині. Пекло ще лютувало. Через силу дійшла я до вікна. На вулиці було видно, наче в-день, од світла велетенської пожежі. Можна було б прочитати найдрібніший друк. Чути було грюкання ручних бомб та цокотню кулеметів за кілька кварталів oddalік, а з великої далечини долітало важке гулання великих мін. Я вернулася на своє ліжко і знову заснула.

Коли я прокинулася вдруге, якийсь непевний жовтий світ падав на мене. Це було світання другого дня. Я знову визирнула через вікно. Хмара диму зловісного одиску затягla небо. По тім боці вулиці йшов, хитаючись, недобитий раб. Одну руку він міцно притулив до свого боку, а позад себе лишав кріавий слід. Очі його блукали по боках і світилися безпорадним жахом. Одного разу він зиркнув просто на мене, показавши на обличчю німу муку пораненого й зацькованого звіря.

Він побачив мене, але в його погляді не виявилось жадного розуміння нашої спорідненості, бо він помітно зчулився і поволікся далі. Він не чекав ні на чию в цілому Божому світі поміч. Він був гелотом у великому полюванню на гелотів, що влаштували пани господарі. Все, чого він хотів і на що надягся, було — знайти якусь дірку і забитися туди, як якісь дичині. Гострий сигнал карети швидкої допомоги на розі струснув його. Ці карети не для таких, як він. Зі стогоном муки він кинувся під якісь ворота. Через хвилину він знову виліз і безнадійно пошутильгав далі.

Я знову вернулася до своїх попон і з годину чекала на Гартвейта. Голова мені боліла ще дужче. Тільки з великим зусиллям могла я росплющувати очі, щоб поглянути навколо себе. А з тим росплющуванням очей приходив нестерпучий біль. Кров з силою стукала мені в мозок. Хитаючись од безсиля, вилізла я через розбите вікно і пішла по вулиці, інстинктивно й навломацки силкуючись утекти з місцевости цієї божевільної різні. І тут у мене почався кошмар. Мої спогади подій дальших часів нагадують спомини кошмарного сну. Багато подій дуже різко випечаталися у мене в мозкові, проміж ними ж траплялися мені перерви нестяями. Що ж відбувалося протягом тих перерв, я не знаю та певне ніколи й не знатиму.

Пригадую, що на розі я спіtkнулася на ноги якоїсь людини. Це був нещасний зацькований раб, що проходив годину тому повз мій притулок. Як виразно пригадую я ці нещасні, виснажені, сучковаті руки на пішоході, що більше нагадували копита, ніж руки, з долонями, вкритими суцільним мозолем у пів дюйми завтовшки, скручені й зведені від щоденної праці. Спіtkнувшись та спинившись, я придивилася до його очей і побачила, що він іще був живий, бо очі його

з притъмареною свідомістю слідкували за мною, бачили мене.

Після цього я відчула якусь порожнечу. Я нічого не бачила, нічого не розуміла, мене мучило лише питання про порятунок. Моїм першим кошмарним видінням була тиха вулиця смерти. Я опинилася перед нею раптово, як подорожній, бува, спиняється перед річкою. Тільки моя річка не пливла. Вона замерзла від смерти. Трупи щільно вкривали й вулицю й пішоході і лише де-не-де купи й вали їх порушували одноманітність цієї мертвої поверхні. Нещасний, загнаний народ з ями, зацьковані гелоти, — вони лежали тут наче в Каліфорнії зайці після полювання на них¹. Я дивилася по вулиці вгору і вниз. Не видно було жадного руху, не чути жадного згуку. Тихі будинки дивилися на цю сцену смерти тисячами своїх вікон. Тільки раз, один тільки раз побачила я одну руку, що звелася над цією річкою смерти. Можу присягнутись, я бачила, як вона корчилася у повітрі в передсмертній агонії, як за нею звелася і закрівавлена, обхоплена невимовним жахом голова, простогнала мені щось незрозуміле, потім упала вкупі з рукою знову і більше вже не рухалася.

Я пригадую ще й іншу вулицю з мовчазними будинками з обох боків і переляк, що вернув мені свідомість і виник у мене, коли я побачила знову народ з ями, але цього разу в хвилі, що пливла й наблизалась. Але ж я швидко переконалася, що лякатися не було чого. Хвиля текла повагом і над нею кружляли стогін, лемент,

¹ За тих часів земля була так рідко заселена, що дикі зірі часто-густо ставали справжнім лихом. І, наприклад, у Каліфорнії встановився був цевий звичай винищування зайців. Одного дня по умові всі фармери місцевості обступали її замкненою лінією і десятками тисяч заганяли зайців у підготовлений заздалегоди куток, де чоловіки й хлопці забивали їх киями.

лайка, старече ремствування, крики гістерії і божевілля, що йшли від старих і молодих, слабих і недужих, безпомічних і безпорадних, всього злиденного неселення гетто. Пожежа великого гетто на південному боці вигнала їх у пекло вулицьної різні, а куди вони пішли і що з ними сталося, того вже я не знаю та ніколи й не знатиму¹.

Трохи пригадую, як я розбила була вікно у якісь крамниці, ховаючись від вуличної юрби, котру гнали салдати. Якась бомба вибухнула біля мене на якісь тихій вулиці, де ніде не було видно живої душі. Мой перші виразні спогади починаються з того моменту, коли я почула сухий постріл рушниці і помітила, що це в мене стріляє салдат з автомобіля. Салдат не поцілив, а я одраз ж подала пароль. Дуже невиразно пригадую їзду автомобілем, хоч ця їзда, між іншим, перебивається яскравою сценою. Постріл салдата, що сидів поруч мене, примусив мене роскрити очі і я побачила Джорджа Мілфорда, котрого я знала ще з часів нашого життя на Пел Стріті, і котрий нині поволі падав на пішоход. Коли вже він упав, салдат вистрелив удруге, Мілфорд скорчився, тіло його конвульсивно підскочило й упало, випроставшись. Салдат задоволінено розреготався, а автомобіль покотився далі.

Слідом за цим пригадую, як розбудила мене од міцного сну хода якогось чоловіка туди й сюди, як раз повз мене. Обличчя йому було стомлене й виснажене, і рясний піт котився з лоба на ніс. До грудей він міцно притискував одну руку другою, і кров капала за ним на поміст. Він був одягнутий у салдатську форму. Крізь

¹ Довго було предметом спору, чи пожежа південного гетто стала випадково, чи з підпалу Наймітів; нині ж остаточно встановлено, що гетто підпалили Найміти з паказу свого начальства.

грубі стіни знадвору долітало приглушене гупання бомб. Я була в якомусь будинкові, що мав баталію з якимсь іншим будинком.

Прийшов хірург перев'язати пораненого салдата, і я довідалася, що вже була друга година дня. Голова мені боліла як і перше, і лікар на досить довгий час перервав свою працю, щоб зготовити мені потужних ліків, що мали відтягти від голови кров. Після тих ліків я заснула, а прокинувшись, я очуяла вже аж на даху будинка. Баталія по сусіству спинилася, і я безпечно могла бути свідком балонової атаки на кріпості. Хтось обвивав мене рукою, а я щільно тулилася до нього. Мені зразу ж явилася думка, як щось само собою зрозуміле, що це був Ернест; дивувало мене тільки, як це він так кепсько попалив собі чуба і брови.

Тільки завдяки чистому випадкові зустріліся ми одне з одним у цьому страшному місті. Він ніяк не думав, що я виїхала з Нью-Йорку, і, побачивши мене в кімнаті, де я спала, спочатку не хотів вірити, що то я. Після того я вже не довго була свідком Шіказької Комуни. Показавши мені балоновий напад, Ернест звів мене знову до середини будинка, де я знову заснула і спала вже цілий вечір і цілу ніч. Весь третій день ми провели в тому ж будинкові, а на четвертий Ернест здобув у начальства автомобіль та дозвіл виїхати, і ми залишили Шікаґо.

Голова мені вже не боліла, але тілом і душою я була дуже втомлена. В автомобілі я схилилася до Ернеста і апатичними очима слідкувала за спробами салдат вивести машину з міста. Боротьба ще йшла, але по ізольованих місцевостях. окремі райони ще були під владою товаришів, але їх оточували цілі корпуси війська. Товариши трималися в сотні окремих куточків, противлячись своєму заспокоєнню. Заспокоєння ж було тільки

смерть, бо Наймити не знали жалю, отже товариші боролися як герої, до останьої людини¹.

Коли ми доїздили до таких районів, варта завертала нас і посылала в об'їзд. Одного разу ми мусили проїхати межі двох дужих позицій товаришів, по спаленій місцевості посередині. З обох боків ми чули стрілянину й грюкіт війни, в той час як автомобіль крутився проміж руїн, що ще догоряли, та стін, що хитались і осипалися. Часто шлях перегорожували цілі гори руїн і змушували нас вертатися та об'їздити. В цій гущавині ми могли посуватися вперед лише поволі.

Промислова місцевість — гетто, фабрики і т. ін. — дотлівала в руїнах. Далеко праворуч величезна хмара диму вкривала небо. Це пульманівське містечко, або те, що було пульманівським містечком, сказав нам шофер салдат, бо було воно зруйноване у пень. Він ледви встиг вивести звідти машину вчора після півдня. Там відбулися найлютіші баталії, говорив він, більшість вулиць стали непроеїзжі через гори трупів.

Змушений об'їхати квартал, де шлях загородило розвалище стін якогось будинка, автомобіль на другій вулиці наскочив на гору трупів. Вона цілковито нагадувала собою морську хвилю. Не тяжко було зрозуміти, що, власне, тут сталося. Коли юрба минала ріг вулиці, її почали косити кулеметами спереду у фронт і з перехрестної вулиці у фланг. Але трапилось нещастя і салдатам. Очевидно, якась бомба мусила вибухнути по-

¹ Багато будинків трималося поверх тижня, один павіть піліх одинадцять день. Кожний будинок треба було брати штурмом, як форт, і Наймити мусили штурмувати поверх за поверхом. Це була боротьба на смерть. Милости ніхто і не брав і не давав. Революціонери завжди мали вигоду бути егері. Коли революціонерів парешті було винищено, то втрати були не однобічні. Славетний Шіказький пролетаріят не зрадив своєї давньої слави, бо скільки його було перебито, стільки ж і він перебив своїх ворогів.

серед них, бо юрба, затримана, доки з її мертвих і поранених виросла хвиля, що обороняла її спереду, сунула в перехрестну вулицю на приглушених вибухом салдатів. Салдати й рabi лежали всуміш, покалічені й пошматовані, посеред трісок автомобілів та кулеметів.

Ернест раптом підскочив. Знайомого вигляду плечі в полотняній блузі і пасма білого волосся прикували його зір. Жаль стиснув мені сердце, я одвела очі, а Ернест, коли ми вже одіхали, стиха промовив:

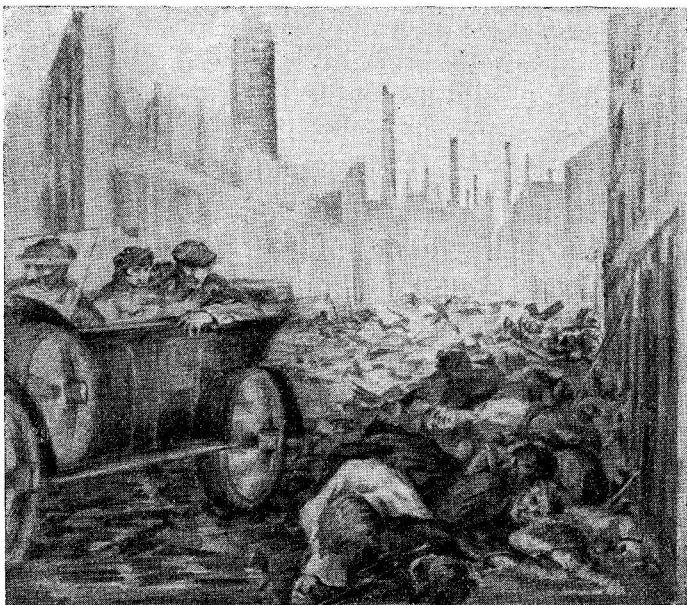
— Це ж єпіскоп Моргавз!

Швидко після цього ми вже виїхали на зелені поля і я кинула останній погляд на затягнуте димом небо. Далеко ззаду гунув вибух. І я припала до Ернестових грудей і тихо заплакала за програною Революцією. Ернестова рука красномовно ніжно обвила мене.

— Вона програна тільки на час, серденько, — сказав він, — не на завжди. Ми мали добру науку. Завтра революція оживе знову, сильна досвідом і дисципліною.

Автомобіль добіг до залізничної станції. Тут ми мусили сісти на потяг до Нью-Йорку. Поки ми чекали на платформі, три потяги з грюкотом пролетіли мимо нас, простуючи на захід, до Шікаго. Їх було набито голодранцями, некваліфікованим робітництвом, народом з ями.

— Призов рабів на відбудування Шікаго, — сказав Ернест. — Як бачиш, у Шікаго рабів перебито всіх.

... — Це ж єпископ Моргавз!

XXV

ТЕРОРИСТИ

Тільки коли минуло кілька тижнів після моого Ернестового повороту до Нью-Йорка змогли ми як слід охопити ввесь обсяг шкоди, що її зазнала справа. Становище було кепське й кріаве. В багатьох місцевостях відбулися рабські бунти і панські росправи. Список жертв зростав неймовірно. Кар скрізь відбувалося без числа. Гори й пустелі переповнено будо позбавлених оборони закона втікачів, немилосердно винищуваних. Наші схованки будо набито товаришами, за чиї голови обіцяно було великі гроші. По вказівках шпигів солдатами Залізної П'яти десятки схованок було зруйновано.

Багато товаришів ослабло духом і вхопилося за тактику пімsti — терор. Руїна їхніх надій кидала їх в одчай. Виникло багато незалежних терористичних організацій, що нарobili нам чимало клопоту¹. Запа-

¹ Звістки про ту тимчасову добу од чаю мають нам кріаву картину. Лише пімста керувала людьми і члени терористичних організацій втратили всякий інтерес до власного життя та одночасно й надії на майбутнє. Організація Данітів, позичивши свою назву в англійів пімсти норманської мітології, виникла в горах заходу і поширилась по всьому бе-

морочений же народ тільки по-дурному витрачав своє життя і часто-густо руйнував наші плани, затримував організаційну справу.

А посеред усього цього, непохитно розважлива, ступала Залізна П'ята, струшуючи цілу будову суспільного ладу, використовуючи Наймітів, робітничі касти і всі свої таємні організації, щоб виловлювати наших товаришів, немилосердно караючи безвинних, мовчки терплячи втрати від месників та поповнюючи щілини в своїх бойових лавах, ледви лише вони являлися. Ale ж і поруч з цим Ернест та товариши з залізною впертістю провадили справу реорганізації сил Революції. Величність їхньої праці можна собі уявити, коли взяти на увагу, що¹ . . .

КІНЕЦЬ.

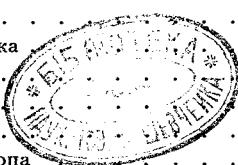
ретові Тихого океану, від Панами до Аляски. Валкірії були жіночкою організацією. Вони були страшніші за всіх. В члени пісні організації могли вступати лише ті жінки, що втратили від рук олігархії своїх найближчих родичів. Вони не карали, а замучували своїх спійманих ворогів до смерті. Другою відомою організацією жінок були Вдови Війни. Подібною до Валкірій була організація Берсеркерів. Ці чоловіки пікак не цінили свого життя. Ім пощастило цілковито знищити велике місто Наймітів — Белону, вкуші з його населенням, що налічувало поверх сотні тисяч душ. Бедламіти і Гелдаміти були організаціями рабів, як і нова релігійна секта, правда, не довговічна, що називалася «Карою Божою». З інших, щоб показати вигадливість терористів що до пазв, наводимо: Закрівавлене Серце, Сини Ранку, Зорі Ранку, Фламінги, Потрійний Трикутник, Три Ведмеді, Рибоніки, Месники, Команчі, і Пустельники.

¹ Так закінчується рукопис Евергардової дружини. Його перервано посеред фрази. Мусимо уявити, що вона почула сигнал про наближення Наймітів, і мала час безпечно скочити з рукописа, перше ніж утекти, чи дістатися до їхніх рук. Доводиться дуже жалкувати, що вона вмерла, не закінчивши свого оповідання. Тоді ми напевне позбулисся би таємниці, що протягом сьоми віків укриває собою справу смертної кари Ернеста Евергарда.

З М И С Т

	стор.
I. Мій орел	7
II. Виклик	24
III. Джексонова рука	43
IV. Раби машини	57
V. Філомати	67
VI. Хмари	92
VII. Привіддя єпіскопа	101
VIII. Руйначі машин	109
IX. Математика мрії	127
X. Вир	145
XI. Моя пригода	157
XII. Єпіскоп	166
XIII. Загальний страйк	180
XIV. Початок кінця	191
XV. Останні дні	201
XVI. Кінець	209
XVII. Червона ліврея	222
XVIII. У сономській схованці	231
XIX. Перетворення	241
XX. Приблудний олігарх	251
XXI. Звір ями	260
XXII. Шіказька комуна	267
XXIII. Народ з ями	282
XXIV. Кошмар	297
XXV. Терористи	305

Матеріальну силу можна подолати тільки матеріальною ж силою, але й теорія обертається в матеріальну силу, коли опаковуве маси.

K. Маркс

КОСМОС

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той хоч і труду мав
досить,
—Дивній перла виносить.

I. Франко

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

З ОБМеженою Порукою.

Вийшло з друку:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. 1922, 16^о, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге, переглянуте видання. Переклад Ост. Нитки, з 19 малюнк. Ів. Бабія. 1922, 16^о, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16^о, I—IX + 150 стор.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріалізм-філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за ред. Евг. Касяnenка. 1923, 16^о, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Пер. О. Бондаренка за редакцією Г. Петренка. 1923, 16^о, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизованний переклад М. Ільтичної. 1923, 8^о, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіштисьчна розвідка. 1923, 8^о, 200 стор.
8. Е. МЮЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за ред. О. Нитки. 1923, 8^о, 128 стор.
9. К. МАРКС. Злідні філософії. Переклад С. Вікула. 1923, 8^о, I—XLIV + 136 стор.
10. Л. ТРОЦЬКИЙ. Тероризм і комунізм. Авторизований переклад. 1923, 8^о, 220 стор.
11. О. АВСЕМ. Історія боротьби праці за визволення. Ч. I. 1923, 8^о, 270 стор. з 65 малюнками.
12. К. МАРКС. До критики політичної економії. Переклад М. В. Порша, за ред. Евг. Касяnenка. 1923, 8^о, 204 стор.
13. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята. Переклад Ост. Нитки. Друге, перегл. видання з 9 малюнк. Ів. Бабія. 1923, 8^о, 308 ст.

В друку:

14. С. ПИЛІПЕНКО. Євангелля часу.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
16. В. ШОПІНСЬКИЙ. Коли бунтуються раби. Драма.
17. А. СІНКЛЕР. Мене зовуте теслею.

ГОТОВИТЬСЯ ДО ДРУКУ:

18. Е. ТОЛЛЕР. Машиноборці. Драма. 19. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Фоербах. 20. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контрреволюція у Німеччині. 21. К. МАРКС. Горожанська війна в Франції.
22. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки. 23. А. БОГДАНОВ. Інженер Менні. 24. А. СІНКЛЕР. Джімі Гігінс. 25. А. СІНКЛЕР. 100%.

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ
ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

з обмеженою порукою

»КОСМОС«

BERLIN N. 4, WÖHLERTSTR. 3.

„КОСМОС“ видає літературу з поля: 1. соціальних наук, 2. красного письменства, 3. школи й самоосвіти, 4. індустріальної техніки, 5. сільського господарства.

„КОСМОС“ є одиноким в Європі українським видавництвом, зорганізованим без допомоги рідних і чужих капіталістів пролетарями України, Галичини, Сполучених Держав Америки, Канади і Далекого Сходу.

„КОСМОС“ має розвинутись у потужну зброю визволення українського пролетаріяту спід влади світової буржуазії.

„КОСМОС“ виконав своє завдання тільки тоді, коли свідоме українське робітництво подасть йому масову допомогу.

Кожен свідомий український пролетар повинен набути одну облігaciю „Космоса“
ціна 10 доларів,

а також прислати якусь пожертву на один з видавничих фондів відповідно до зазначених вгорі п'яти відділів видавництва.

ЧИТАЙТЕ И ПІДДЕРЖУЙТЕ РОБІТНИЧУ ПРЕСУ!

„УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ ВІСТИ“, виходять кожного дня крім державних свят і неділь. Передплата виносить дол. 7.00 на рік, дол. 3.75 на півр. дол. 2.00 на 3 місяці. Поодиноке число 3 ц. Адреса: **UKRAINIAN DAILY NEWS, 502 East 11th St. NEW YORK, N.Y.**

„РОБІТНИЦЯ“, місячник, присвячен. інтересам українських жінок-робітниць. Передплата виносить дол. 1.00 на рік, 55 ц. на півроку. Поодиноке число 10 ц. Адреса: **ROBITNYCIA, 30 St. Marks Place, NEW YORK, N. Y.**

„МОЛОТ“ сатирично-гумористична часопись. Виходить два рази на місяць. Передплата: дол. 2.00 на рік, дол. 1.00 на півроку. Поодиноке число 10 ц. Адреса: **MOLOT, 414 East 9th St. NEW YORK, N.Y.**

„УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТИ“, виходять два рази на тиждень. Передпл. дол. 4.00 на рік, дол. 2.00 на півроку. Адреса: **UKRAINIAN LABOR NEWS, cor. Pritchard & Mc Gregor Sts. WINNIPEG, MANITOBA, CANADA.**

„ГОЛОС ПРАЦІ“, місячник для працюючого люду. Передплата: дол. 1.50 на рік, 80 ц. на півроку. Поод. число 15 ц. Адреса: **VOICE OF LABOR, cor. Pritchard & Mc Gregor Sts. WINNIPEG, MAN., CANADA.**

„НАША ПРАВДА“, орган Комуністичної Партиї Західної України. Виходить раз у місяць. Передплата для Америки і Канади дол. 2.00 на рік. Адреса: **NASCHA PRAWDA, BERLIN-CHARLOTTENBURG, Postamt 2, GERMANY.**

„ЗЕМЛЯ І ВОЛЯ“, орган укр. соц. дем. партії Східної Галичини. Виходить що тиждня. Передплата для Америки і Канади дол. 2.00 на рік. Адреса: **ZEMLA I WOLA, ul. Ruska 3, LWIW, (LEMBERG), Eastern Galicia, Europe.**

„НОВА КУЛЬТУРА“, місячник культурного, суспільного і політичного життя. Передплата для Америки і Канади: 2 дол. Адресувати: **NOWA KULTURA, Ossolinskich 8, LWIW, (LEMBERG) Eastern Galicia.**

Читайте!

Читайте!

Український літературно - науковий,
громадсько - політичний місячник

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

Редактор Ол. Я. Шумський.

Червоний Шлях має на меті дати широкому читачеві все нове, що з'являється на полі художнього, літературно - наукового та політичного життя України, Союзу Радянських Республік та закордону.

Червоний Шлях містить країні твори художні, літературно - критичні розвідки, наукові праці та статті на сучасні політичні теми. До участі запрошено видатніші сили літератури, економіки та політики.

Червоний Шлях має постійні відділи: а) красного письменства, б) науковий, в) громадсько - політичний, д) критико - бібліографічний і е) хроніки — міжнародної та внутрішньої.

Червоний Шлях має власних кореспондентів в Берліні, Відні, Нью - Йорку, Вініпегу, Копенгагзі, Празі, Варшаві, Львові, Москві, Петербурзі та по всіх губерніальних містах України. Журнал виходить розміром 10—15 аркушів.

При журналі засновано видавництво

Адреса редакції та контори:

Харків, вул. К. Лібкнехта (був. Сумська), Ч. 11.

Передплату за кордоном приймають:

в Німеччині: Kosmos Verlag, Wöhlerstrasse 3, Berlin.

в Сполучених Державах Америки: Ukr. Daily News,
502 East 11 th St. New York N. Y.

в Канаді: Ukr. Labor News, cor. Pritchard and Mc Gregor
Sts Winnipeg Man.

